

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1983, LET. XX, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

12

IZ VSEBINE JUBILEJNE ŠTEVILKE

Boris Majer: Vizija in stvarnost

Odnos med teorijo in prakso je rdeča nit, ki povezuje prispevke štirinajstih avtorjev; napisali so jih: Adolf Bibič, Matej Bor, Božidar Debenjak, Maca Jogan, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Bogomir Kovač, Matjaž Maček, Zdravko Mlinar, Matjaž Potrč, Jože Šter, Niko Toš, Andrej Ule in France Vreg

Franc Šelinc: Smo kos izzivom časa? (aktualni intervju)

Andrej Kirn: Alternative Marxove vizije razvoja produktivnih sil

Miloš Kobe: Mikroelektronska tehnološka revolucija in marksizem

Matevž Krivic: Ali potrebujemo kodeks etike družbenopolitičnih delavcev?

TEORIJA IN PRAKSA

1983

12

revija za družbena vprašanja, let. XX, št. 12, str. 1593—1800,
Ljubljana, december 1983, UDK 3 YU ISSN 0040—3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani:
revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Anton Bebler, Vlado Benko, Adolf Bibič, Maca Jogan, Stane Južnič, Marko Kerševan, Peter
Klinar, Bogomir Kovač, Stane Kranjc, Lev Kreft, Ivan Lapajne, Matjaž Maček, Boris Majer,
Boštjan Markič, Breda Pavlič, Ernest Petrič, Boštjan Pirc, Franci Pivec, Ciril Ribičič, Slavko
Soršak, Vlado Struk, Franc Šali, Mile Šetinc, Ivo Tavčar, Niko Toš, France Vreg

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Ivan Hvala, Maca Jogan, Bogdan Kavčič, Marko Kerševan, Andrej
Kirn, Albin Mahkovec, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Breda Pavlič, Ciril Ribičič, Lojze
Sočan

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Adolf Bibič

POMOČNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJA:

Alenka Božič, Mojca Mihelič

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 300 din, za druge individualne naročnike 450 din, za delovne
organizacije 800 din, za tujino 1400 din; cena enojne številke v prosti prodaji 70 din in dvojne
številke 100 din

ZIRO RAČUN:

50102-603-48090 — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo
Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka — Gospodarska banka Ljubljana (ključ)
3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10
novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani,
za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK

- BORIS MAJER: Vizija in stvarnost 1595

AKTUALNI INTERVJU

- FRANC ŠETINC: Smo kos izzivom časa? 1608

RAZPRAVE O TEORIJ IN PRAKSI

- Na temo teorije in prakse – ob dvajsetletnici revije 1624
 BOŽIDAR DEBENJAK: Variacije na temo »teorija in praksa« 1625
 FRANCE VREG: Znanost, izobraževanje in razvojne spremembe 1629
 ADOLF BIBIČ: Politika kot teorija–praksa dominacije in emancipacije 1639
 ZDRAVKO MLINAR: (De)mobilizacijska vloga razvojne teorije 1651
 STANE JUŽNIČ: Zgodovinska perspektiva 1659
 BOGOMIR KOVAČ: Protislovja teorije in prakse v ekonomski znanosti 1665
 BOGDAN KAVČIČ: Mobilizacijska moč in sposobnost samoupravljanja 1677
 MACA JOGAN: Emancipacija + ekonomska (ekološka) racionalnost 1684
 NIKO TOŠ: Spoznavni (družbeni) pomen empiričnih družboslovnih raziskav 1688
 MATJAŽ MAČEK: »Policy« znanosti 1694
 MATEJ BOR: Kako je z našimi teorijami? 1699
 ANDREJ ULE: O teoriji in praksi 1700
 MATJAŽ POTRČ: Teorija o praksi 1706
 JOŽE ŠTER: Normativno in dejansko 1711

ZIHHERLOVI DNEVI '83

- ANDREJ KIRN: Alternative Marxove vizije razvoja produktivnih sil 1715
 MILOŠ KOBE: Mikroelektronska tehnološka revolucija in marksizem 1731

VPRAŠANJA POLITIČNEGA SISTEMA

- MATEVŽ KRIVIC: Ali potrebujemo kodeks etike družbenopolitičnih delavcev? 1739

POGLEDI, KOMENTARJI

- SONJA LOKAR: Idejnopolitično usposabljanje v Zvezi komunistov Slovenije danes 1753
 KREŠIMIR PETROVIČ: Ali je nasilje pravica stadionov? 1756
 TANJA RENER: Struktura družbene moči in položaj žensk 1759

MEDNARODNI EKONOMSKI ODNOSI

- MARKO VRHUNEC: Neločljivost ekonomske enakopravnosti in politične neodvisnosti (pri ureničenju ciljev razvoja) 1762

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE

- BORIS BERGANT: Zapuščina Bruna Kreiskega 1773

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

- LEV KREFT: Marksisti in sodobni svet (Cavcat '83) 1779

PRIKAZI, RECENZIJ

- HARRY BRAVERMANN: Delo in monopolni kapital (Bogdan Kavčič) 1781
 VOJAN RUS: Nadaljevanje naše poti (Primož Južnič) 1784
 BOGOMIL FERFILA: Ob izidu »Tem iz marksistične sociologije« 1785
 LISTAMO PO TUJIH REVIJAH 1791
 BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 1796
 AVTORSKI SINOPSIS 1799

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja,
 let. XX, št. 12, str. 1593–1800,
 Ljubljana, december 1983

CONTENTS

EDITORIAL

- BORIS MAJER: Vision and Reality 1595

THE INTERVIEW

- FRANČ ŠETINC: Can We Stand up to the Challenges of the Time? 1608

DISCUSSIONS ON THEORY AND PRACTICE

- On theory and practice at the occasion of the 20th anniversary of the review *Teorija in praksa* 1624
BOŽIDAR DEBENJAK: Variations on the Theme "Theory and Practice" 1625
FRANCE VREG: Science, Education and Developmental Changes 1629
ADOLF BIBIČ: Politics as Theory – Practice of Domination and Emancipation 1639
ZDRAVKO MLINAR: The (De)mobilizing Role of the Developmental Theory 1651
STANE JUŽNICH: The Historical Perspective 1659
BOGOMIR KOVAČ: Contradictions of Theory and Practice in Economics 1665
BOGDAN KAVČIČ: Mobilizing Power and Aptitude of Self-management 1677
MACA JOGAN: Emancipation and Economic (ecologic) Rationality 1684
NIKO TOŠ: Cognitive (social) Importance of Empirical Social Research 1688
MATJAŽ MAČEK: The Policy of Science 1694
MATEJ BOR: How do Our Theories Work? 1699
ANDREJ ULE: On Theory and Practice (What is that makes the theory practical and the practice – the practice of theory) 1700
MATJAŽ POTRČ: Theory on Practice 1706
JOŽE ŠTER: Normative and Real 1711

B. ZIHERL'S DAYS '83

- ANDREJ KIRN: Alternatives of Marx's Vision of the Development of Productive Forces 1715
MILOŠ KOBE: Microelectronic Technological Revolution and Marxism 1731

QUESTIONS CONCERNING POLITICAL SYSTEM

- MIŠO KRIVIC: Is a Code of Ethics for Socio-Political Workers Necessary? 1739

VIEWS, COMMENTS

- SONJA LOKAR: Ideological and Political Education in the League of Communists of Slovenia To-day 1753
KREŠIMIR PETROVIČ: Is Violence a Right of Stadiums? 1756
TANJA RENER: The Structure of Social Power and the Status of Women 1759

INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

- MARKO VRHUNEC: Unseparability of Economic Equality and Political Independence (in the implementation of developmental goals) 1762

INTERNATIONAL WORKERS' MOVEMENT

- BORIS BERGANT: The Heritage of Bruno Kreisky 1773

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS

- LEV KREFT: Marxists and the World of To-Day (Cavcat '83) 1779

REVIEWS, NOTES

- HARRY BRAVERMANN: Labour and Monopolistic Capital (Bogdan Kavčič) 1781
VOJAN RUS: The Continuation of Our Path (Primož Južnič) 1784
BOGOMIL FERFILO: On Publishing the "Themes from Marxist Sociology" 1785
FROM FOREIGN REVIEWS 1791
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES 1796
AVTORS' SYNOPSIS 1799

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ

- БОРИС МАЙЕР: Видение и действительность 1595

АКТУАЛЬНОЕ ИНТЕРВЬЮ

- ФРАНЦ ШЕТИНЦ: Можем ли справиться с вызовом времени? 1608

ДИСКУССИИ ПО ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ

- На тему теория и практика к двадцатилетию журнала «Теория и практика» 1624
БОЖИДАР ДЕБЕНЯК: Вариации на тему «теория и практика» 1625
ФРАНЦ ВРЕГ: Наука, образование и эволюционные изменения 1629
АДОЛФ БИБИЧ: Политика как теория-практика доминанции и эмансипации 1639
ЗДРАВКО МЛИНАР: (Де)мобилизационная роль developmental теории 1651
СТАНЕ ЮЖНИЧ: Историческая перспектива 1659
БОГОМИР КОВАЧ: Противоречия теории и практики в экономической науке 1665
БОГДАН КОВЧИЧ: Мобилизационная мощь и способность самоуправления 1677
МАЦА ЙОГАН: Эмансипация экономическая (экологическая) рациональность 1684
НИКО ТОШ: Познавательное значение эмпирических общественно научных исследований 1688
МАТЯЖ МАЧЕК: „Полиси“ науки 1694
МАТЕЙ БОР: Как с нашими теориями? 1699
АНДРЕЙ УЛЕ: По вопросам теории и практики (чем становится теория практической и практика практикой теории?) 1700
МАТЯЖ ПОТРЧ: Теория о практике 1706
ЙОЖЕ ШТЕР: Нормативное и действительное 1711

ДНИ Б. ЗИХЕРЛА '83

- АНДРЕЙ КИРН: Альтернативы видения развития производительных сил К. Маркса 1715
МИЛОШ КОБЕ: Микроэлектронная технологическая революция и марксизм 1731

ВОПРОСЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

- МИШО КРИВИЦ: Необходим ли моральный кодекс общественно политических деятелей? 1739

ВЗГЛЯДЫ, КОММЕНТАРИИ

- СОНЯ ЛОКАР: Идеино политическое образование в Союзе Коммунистов Словении сегодня 1753
КРЕШИМИР ПЕТРОВИЧ: Стало ли насилие право стадионов? 1756
ТАНЯ РЕНЕР: Структура общественных сил и положение женщин 1759

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

- МАРКО ВРХУНЕЦ: Нераздельность экономического равноправия и политической независимости 1762

МЕЖДУНАРОДНОЕ РАБОЧЕЕ ДВИЖЕНИЕ

- БОРИС БЕРГАНТ: Наследство Бруна Крайски 1773

СПЕЦИАЛЬНЫЕ И НАУЧНЫЕ ВСТРЕЧИ

- ЛЕВ КРЕФТ: Марксисты и современный мир (Цавтат '83) 1779

ОБОЗРЕНИЯ РЕЦЕНЗИИ

- ХАРРИ БРАВЕРМАНН: Труд и монополистический капитал (Богдан Кавчич) 1781
ВОЯН РУС: Продолжение нашей дороги (Примож Южнич) 1784
БОГОМИЛ ФЕРФИЛА: К изданию „Тем-из марксистской социологии“ 1785
ПО СТРАНИЦАМ ИНОСТРАННЫХ ЖУРНАЛОВ 1791
БИБЛИОГРАФИЯ КНИГ И СТАТЕЙ 1796
СИНОПСИСЫ АВТОРОВ 1799

BORIS MAJER

Vizija in stvarnost

Ko smo pred dvajsetimi leti razmišljali o konceptu in imenu nove družboslovne revije – »Teorije in prakse« – smo imeli pred očmi zgodovinsko izkušnjo, da brez revolucionarne teorije tudi ni in ne more biti revolucionarne prakse, da pa tudi sama teorija, če se osamosvoji od prakse, če se neprenehoma ne preskuša in bogati v družbeni praksi, preneha biti revolucionarna. Koliko je »Teorija in praksa« v dvajsetih letih svojega obstoja prispevala k uveljavljanju te izkušnje v našem družbenem razvoju, ta trenutek ni lahko oceniti. Ta prispevek zagotovo ni majhen, ni pa tudi tolikšen, da bi lahko govorili o njegovem prevladujočem vplivu v razvoju naše družbe. Tako ambiciozne naloge si revija niti ni nikoli zastavila, hotela je biti samo eden izmed progresivnih dejavnikov v tem prizadevanju, ki ga lahko uresničijo le vse subjektivne sile naše družbe skupaj. Vendar so bila protislovja, s katerimi se je spopadala naša družba v zadnjih dvajsetih letih in ki se v zadnjem obdobju še zaostrojujejo, vseskozi v središču pozornosti revije, njeni sodelavci pa so po svojih močeh skušali prispevati k njihovemu razreševanju.

Prav kriza, s katero smo danes soočeni – in ki nikakor ni zgolj kriza naše družbe, temveč ima mnogo širše mednarodne in svetovne razsežnosti – postavlja znova v ospredje vprašanje razmerja med revolucionarno teorijo in družbeno prakso, med vizijo in stvarnostjo, med marksizmom in tisto politično in širšo družbeno realnostjo, ki je zgodovinsko nastala ali še nastaja na osnovi marksistične teorije in pod njeno zastavo.

Govori se o ekonomski in deloma tudi že politični in moralni krizi naše družbe; o krizi realnega socializma; o krizi evrokomunizma, o krizi leve alternative sploh. In seveda o krizi marksizma. Tu se zastavlja dvojno vprašanje: ali gre za krizo samega revolucionarnega programa marksizma, za krizo socialistične perspektive in socialistične vizije sploh, za neuspeh socialistične alternative nasproti sodobnemu visoko razvitemu kapitali-

zmu in meščanskemu svetu sploh, kakor trdijo različni sodobni desni kritiki marksizma in socializma, ali pa so krizni pojavi v sodobnem socializmu izraz in posledica krize sodobnega sveta kot celote, izraz in posledica protislovij, ki se jim tudi sodobni socializem ne samo ni mogel izogniti, temveč so ga usodno opredelila ter ga potisnila v meje, ki jih v današnji zgodovinski epohi ni mogoče prekoračiti.

Najmočnejši argument, ki ga uporabljajo desne ideologije proti socializmu in marksizmu, je v tem, da socialistični družbeni sistemi, ki so zgodovinsko nastali na osnovi marksistične teorije, v mnogih bistvenih točkah zaostajajo za industrijsko najrazvitejšimi kapitalističnimi sistemi (tako zlasti na področju tehnologije, ekonomike, produktivnosti dela, znanosti, političnih svoboščin, individualne pobude itd.). Na ta argument je seveda mogoče odgovoriti, da so socialistične revolucije zmagale v industrijsko in civilizacijsko najnižje razvitih kapitalističnih deželah, da so bile primorane v zgodovinsko silno kratkem času dohiteti tisto, za kar so današnje industrijsko visoko razvite kapitalistične dežele potrebovale celo stoletje ali vsaj več desetletij normalnega razvoja, da je velik del današnje ekonomske in tehnološke infrastrukture visoko razvitih kapitalističnih dežel zgrajen na osnovi izkoriščanja kolonij in nerazvitega sveta sploh in še bi lahko naštevali. Vse to je gotovo vzrok – poleg številnih subjektivnih napak in slabosti – da danes obstoječi sistemi socializma niso mogli razviti vseh svojih diferencialnih prednosti nasproti kapitalizmu. Vendar to samo pojasnjuje, zakaj današnji družbeni sistemi socializma v navedenih točkah (še) zaostajajo za kapitalizmom, ne odpravljajo pa tega dejstva samega – in v tem je za visoko razvite kapitalistične držele moč tega argumenta.

Dejstvo je, da današnji sistemi socializma ne morejo ponuditi delavskemu razredu, še manj pa srednjim slojem visoko razvitih kapitalističnih dežel prepričljive alternative – posebej še v obdobjih gospodarske konjunktуре. V tem je tudi ena glavnih šibkih točk evrokomunizma oziroma t. i. zahodnoevropske komunistične alternative. Evrokomunizem je prinesel nekaj novega le v odnosu do političnega modela vzhodnoevropskih socialističnih družbenih sistemov – priznavanje političnega pluralizma in ustrežajočih političnih svoboščin – ni pa – vsaj doslej – predložil ekonomsko politične alternative, ki bi delavskemu razredu lahko zagotovila ne samo višji življenjski standard, temveč predvsem večji vpliv na odločanje o produkciji, delitvi in uporabi novoustvarjene vrednosti, kar bi v pogojih visoko razvitega kapitalizma odpiralo povsem drugačne možnosti razvoju socializma (ter zahtevalo tudi povsem nove izvirne rešitve), različne od dosedanjih modelov socializma (tudi v odnosu do jugoslovanskega samoupravljanja).

Zanimivo je, da so zahodni socialisti in socialni demokrati pokazali večjo stopnjo razumevanja za to vprašanje kot komunisti sami, čeprav je seveda zanje sprejemljiva participacija le v okviru kapitalističnega produkcijskega odnosa brez globljega posega v privatno lastnino produkcijskih sredstev. Prav neprivlačnost (ali celo nesprejemljivost) vzhodno-

evropskih modelov socializma za delavski razred (in z njim povezujoče se družbene sloje) v industrijsko visoko razvitih kapitalističnih sistemih ter pomanjkanje revolucionarnega ekonomsko-političnega programa, ki bi mobiliziral množice v boju za čim neposrednejše odločanje o pogojih in rezultatih dela, izhajajoč iz posebnosti, možnosti in potreb ekonomsko in tehnološko visoko razvite industrijske družbe – je privedlo v tih deželah do tiste (začasne?) oslavitve privlačne moči socialistične perspektive – posebej še v vrstah zahodnoevropske leve inteligence – ki jo označuje pojem »kriza leve alternative«.

Posamezni krizni pojavi znotraj socializma pa ne bi mogli znatneje ogroziti socialistične perspektive in povzročiti globlje krize leve alternative v svetu, če se velik del sodobnega socializma ne bi vkalupil v blokovsko razdelitev sveta ter se poistovetil z njo. Prav to vkalupljenje velikega dela sodobnega socializma v blokovske okvire in poistovetenje samega pojma socializma in socialistične perspektive v svetu s političnim in ekonomskim sistemom ene izmed supersil, je trajni izvor kriznih pojavov socializma kot svetovnega procesa in eden izmed pglavlnih vzrokov slabljenja oziroma krize t. i. leve alternative. Tisto, česar kot neuvrščena socialistična dežela ne moremo sprejeti, je prav blokovska koncepcija socializma, blokovska delitev sveta na tabor v vseh pogledih naprednega socializma in na tabor v vseh pogledih reakcionarnega kapitalizma (gledano s pozicij blokovsko »socialistične« ideologije), oziroma na »svobodni svet« kapitalizma in »totalitaristični svet« komunizma (gledano s pozicij vulgarne prokapitalistične ideologije).

Prav ta ideološka dihotomija sveta (ki se je tudi mi sami nismo še docela otresli) otežkoča razpoznavanje procesov, tendenc in sil, ki objektivno in dejansko delujejo v smeri socializma ter utirajo nove poti, možnosti in perspektive razvoju socializma kot svetovnega procesa. Prav ta ideološka dihotomija sveta tudi najbolj zamegljuje bistvo, možnosti in perspektive socialistične alternative. Zato je mogoče govoriti o krizi leve alternative, o krizi socialistične perspektive, o krizi marksizma le v povsem določenem smislu: v smislu učinka blokovske koncepcije socializma na tisti del sodobne zavesti, ki istoveti socializem in socialistično perspektivo (in s tem tudi sam marksizem) z družbeno stvarnostjo obstoječih socialističnih družbenih sistemov, s krizami, ki so jih doživljali ti sistemi v preteklosti, oziroma jih doživljajo danes. Ni težko opaziti, da tiči v ozadju te ocene idealizirana ideološko-utopična predstava socializma kot brezkonfliktne in v vseh pogledih popolne družbe, predstava, ki jo je vzdrževala (in jo deloma še vzdržuje) ideologija realnega socializma, čeprav jo je prav družbena stvarnost tega socializma samega najbolj grobo ovrgla.

Popolnoma drugačna slika pa se nam pokaže, brž ko zapustimo ideološko blokovsko koncepcijo socializma ter pogledamo na socializem kot svetovni proces v vsej njegovi dejanski stvarnosti in protislovnosti. Tedaj se nam pokaže, da socializem – tak kakor danes dejansko je – ni plod take ali drugačne utopične zamisli (te ali one genialne glave, kot je

nekoč zapisal Engels), še manj pa ponesrečen rezultat napačne teorije (kot trdijo sodobni desni kritiki socializma in marksizma), temveč objektivna tendenca in objektivni proizvod družbenega razvoja, objektivnih družbenih protislovij sodobne zgodovinske epohe, zgodovinsko nujen in nezaustavljiv proces, ki se v najrazličnejših oblikah in na najrazličnejše načine prebija skozi vse pore starega sveta, spontano in organizirano, pod zastavo marksizma, pa tudi povsem izven marksističnega teoretičnega konteksta ali celo v nasprotju z njim.

Kardelj je v svojem znanem govoru ob otvoritvi kumrovske šole takole orisal današnjo situacijo v svetu: »Zmaga vrste socialističnih revolucij, različne oblike vzpostavljanja in razvoja socialistične prakse z vsemi protislovji, v katerih se razvija v vsaki posamezni socialistični družbi in med njimi, uspehi in svetovne posledice protiimperialistične revolucije narodov, ki se je izrazila v polomu kolonializma in v gibanju neuvrščenoosti, in ki je po drugi svetovni vojni spremenila politični zamljevid sveta in odnosov med narodi, rastoča družbena in politična vloga delavskega razreda v vseh državah, v katerih ima dominantno vlogo kapitalizem – medsebojno prepletanje vseh teh procesov in njihovih vzajemnih vplivov, vse to je v našem obdobju ustvarilo v bistvu razmere, v katerih je socialistična praksa v eni ali drugi obliki navzoča skoraj na vseh celinah in poteka kot svetovni proces tako skozi revolucije in osvobodilne vojne, kakor tudi prek postopnih strukturnih in družbenih sprememb po t. i. mirni poti.«

Ta Kardeljeva zgodovinsko-dialektična koncepcija socializma kot svetovnega procesa prekoračuje obstoječo blokovsko razdelitev sveta in iz nje izvirajočo identifikacijo socializma z ekonomsko političnim sistemom in politiko ene izmed supersil. Šele takšna opredelitev pojma socializma – v nasprotju z njegovo blokovsko koncepcijo – omogoča avtentično marksistično analizo sodobnega sveta in prognozo njegovega nadaljnjega razvoja, s tem pa tudi odgovor na vprašanje o možnosti ali nemožnosti socialistične alternative. V luči te analize se takoj pokaže, da za usodo in nadaljnjo perspektivo socializma kot svetovnega procesa ni najodločilnejše vprašanje, ali *danesh* obstoječi, zgodovinski nastali sistemi socializma še zaostajajo za industrijsko najvišje razvitimi kapitalističnimi sistemi, koliko časa bodo še zaostajali in kdaj jih bodo prehiteli, ker so enako pomembni, morda pa – v zgodovinski perspektivi – še pomembnejši procesi, ki potekajo znotraj samih industrijsko najvišje razvitih (danes še) kapitalističnih družbenih sistemov – »prek postopnih strukturnih in družbenih sprememb po t. i. »mirni poti«, kot pravi Kardelj (in seveda prav tako skozi revolucije in osvobodilne vojne).

Zato je mnogo odločilnejše in usodnejše vprašanje – ne samo za socialistično perspektivo, temveč za človeštvo kot celoto – katera so tista strukturna in družbena protislovja sodobnega sveta in sodobne civilizacije sploh – ne glede na obstoječe družbene sisteme – ki utegnejo ogroziti sam obstoj človeštva – če se bodo še nadalje zaostrovala – kateri so poglavitni

izvori krize vsega sodobnega sveta in ne le tega ali onega njegovega dela, kateri in kakšni pa so tisti procesi in sile, ki delujejo znotraj obeh danes obstoječih svetovnih sistemov (in znotraj tretjega sveta) v nasprotni smeri, ki skušajo razrešiti obstoječa strukturna in družbena protislovja sodobnega sveta in sodobne civilizacije v interesu miru, po poti sporazumevanja in dogovarjanja, demokratičnega usklajevanja interesov, po poti vse večjega in odločilnejšega vpliva delavskega razreda, inteligence in vseh ustvarjalnih človeških potencialov na pogoje, potek in rezultate celotne družbene produkcije – kar je bistvo socialistične alternative in zgodovinski cilj socializma kot svetovnega procesa – namesto razreševanja vseh teh problemov s pozicij sile, na račun vojaško in ekonomsko slabših in manj razvitih – ob vse krhkejšem in grozljivejšem ravnotežju nenehno stopnjujoče se moči uničevalnih sredstev kot izrazu in posledici blokofske razdelitve sveta.

Prav ta blokofska razdeljenost sveta, ki je stvarnost in dejstvo sodobne zgodovinske epohe, vse bolj onemogoča, da bi pojme »socializem«, »kapitalizem«, »meščanska družba«, »socialistična družba« (in vse, kar dalje izvira iz teh pojmov) uporabljali nekritično v starem, klasičnem pomenu besede, če nočemo tvegati, da se zapletemo v zanke obstoječe blokofske delitve sveta in iz nje izvirajoče ideološke dihotomije. Prav poistovetenje pojma socializma z družbeno stvarnostjo dežel »realnega socializma« (pa tudi nas samih ni treba izvzeti), je – kot že rečeno – eden izmed glavnih vzrokov krize zaupanja v uresničljivost socializma in socialistične alternative, v njegovo prednost pred kapitalizmom, v njegovo zgodovinsko upravičenost. A prav isto velja tudi za pojem »svobodnega sveta«, če ga poistovetimo z družbeno stvarnostjo multinacionalk, z vojaškimi intervencijami, z oboroževalno tekmo, s podpiranjem najreakcionarnejših režimov v svetu, s politiko vojaške in ekonomske nadvlade zahodnega bloka.

Ofenziva desnih sil in desne ideologije, ki danes ponovno oživlja in postaja vse bolj napadalna, črpa svojo moč tako iz oslabitve leve alternative v deželah visoko razvitega kapitalizma kot iz gospodarske konjunktura kapitalističnih metropol (in s tem videza socialne varnosti in socialnega miru), ki se vzdržuje s prelaganjem bremen na nerazviti svet (in celo na svoje ekonomsko in vojaško manj močne zaveznike). Pri tem moramo biti pozorni, da se v svoji kritiki različnih smeri sodobne desne ideologije (neokonservativizma, neoliberalizma, itd.), ki niso ostale brez vpliva tudi na del naše zavesti, ne ujamemo v pasti ideološke blokofske dihotomije, v past blokofske koncepcije socializma, ki desne ideologije ocenjuje izključno po tem, koliko ogrožajo vojaške, politične in ekonomske pozicije »socialističnega« bloka.

Nasprotno pa je za avtentično marksistično analizo bistveno predvsem vprašanje, kaj pomeni naraščanje vpliva desnih sil in desne ideologije za razreševanje osnovnih strukturnih in družbenih protislovij sodobnega

sveta kot celote, za dinamiko in razvoj socialističnih procesov v vsem svetu, tudi znotraj samega kapitalizma. Če vemo, da je bistvo politike nove desnice v tem, da vzdržuje gospodarsko prosperiteto visoko razvitih kapitalističnih dežel – in s tem njihovo vojaško in ekonomsko moč – s prelaganjem bremena na nerazvite in od njih ekonomsko bolj ali manj odvisne dežele, tedaj je jasno, da od »desne alternative« nerazviti svet, pa tudi industrijsko srednje razvite države (kamor spada tudi Jugoslavija) ter celo njihovi »veliki« zavezniki nimajo pričakovati nič dobrega. Zato je toliko bolj nesmiselno – in proti lastnemu interesu – če del naše pišoče inteligence in javnosti, ki ji sledi, nekritično podlega tem vplivom. Vendar je največja nevarnost politike nove desnice v tem, da vse eksplozivneje pogloblja prepad med razvitimi in nerazvitimi, da vodi avanturistično zunanjo politiko, ki lahko privede do vojnih spopadov večjih razsežnosti in celo do atomske katastrofe, da skuša s stopnjevanjem oboroževalne tekme vzdrževati polno zaposlenost v lastni deželi in temu ustrezno gospodarsko rast, hkrati pa oslabiti gospodarsko stabilnost nasprotnega bloka ter s tem spremeniti tudi vojaško ravnotežje v svoj prid, kar je za nasprotno stran nesprejemljivo in kar lahko privede do najhujših možnih posledic za vse človeštvo (ker v globalni atomski konfrontaciji kljub prednosti »prvega udarca« nobena stran ne more zmagati, ne da bi bilo ogroženo celotno človeštvo).

Prav tako pa moramo paziti, da ne pademo v nasprotno ideološko past pri oceni procesov v deželah realnega socializma. Kakor namreč ne gre istovetiti pojma socializma z družbeno stvarnostjo teh dežel, tako tudi ni upravičeno zaradi blokovske politike Sovjetske zveze in njenih zaveznikov, ki je tudi objektivno pogojena po obstoju in politiki nasprotnega bloka, zanikati kar povprek socialistični značaj in socialistične procese v njih (v imenu nekakšne idealne predstave socializma, kakršnega še nikjer ni). Videti v teh deželah zgolj blokovsko utelešenje politike ene izmed supersil, ne videti pa pri tem vso zapleteno realnost in protislovnost socialističnih in nesocialističnih procesov v njih, je prav tako napačno in enostransko, kakor poistovetiti družbeno stvarnost teh dežel s pojmom socializma nasploh. Mnogo daljnovidneje in tudi mnogo bolj marksistično je, odkrivati in razspoznavati v teh deželah tiste progresivne procese – latentne in manifestne – ki tudi v razmerah državno-administrativnega socializma delujejo v smeri vse večjega vpliva delavskega razreda in delovnih ljudi na odločanje o pogojih in rezultatih njihovega dela v oblikah, ki so v teh sistemih mogoče – ter v teh težnjah, procesih in deloma tudi že stvarnih premikih videti socialistično perspektivo nadaljnega razvoja teh dežel, oziroma realne možnosti zanjo. Danes že lahko z veliko mero gotovosti trdimo, da so zametki in razvojne oblike socialističnih procesov v različnih deželah sveta, na različnih razvojnih stopnjah ekonomike in tehnologije, z različno civilizatorično dediščino, tako zelo različni med seboj, da jih nikakor ni mogoče spraviti na isti skupni imenovalc in še manj podrediti kakemu splošnemu skupnemu kalupu,

temveč jih je mogoče razložiti in razumeti le v vsakokratni zgodovinski konkretnosti in posebnosti posamezne dežele in civilizacije.

Ko govorimo o zgodovinski nujnosti in nezaustavljivosti socializma kot svetovnega procesa, nam mora biti jasno, da si nobeden današnjih, v dosednji zgodovini nastalih sistemov socializma (vključno z našim), nobena izmed današnjih t. i. poti v socializem ne more lastiti značaja socialistične paradigme bodočnosti. Prav mogoče je, da se bo marsikateri izmed današnjih sistemov socializma pokazal kot slepa ulica, kot mrtev rokav, daleč stran od glavnega toka, ki si šele utira pot skozi neraziskana in še neodkrita področja.

Marxu samemu je bil socializem (oziroma komunizem) – v času, ko ni bilo še nobenega dejanskega socializma, nobenega dejansko obstoječega socialističnega družbenega sistema – predvsem »energični princip«, gibanje, boj, pot skozi »kraljestvo nujnosti« proti »kraljestvu svobode« onstran sveta dela, ki je naloženo človeku po nuji in zunanjih smotrih... , kjer se začenja razvoj človekove moči, ki je sama sebi namen, ki pa se lahko razcveti samo na kraljestvu nujnosti kot svoji podlagi. Razlago za to dokaj enigmatično predstavo bodoče družbe najdemo v »Očrtih«, v odstavku, v katerem Marx genialno anticipira sodobno znanstveno-tehnološko revolucijo in možnosti, ki izvirajo iz nje za novo vlogo dela in svoboden razvoj posameznika v družbi osvobojenega dela. Ker je to mesto danes izvor različnih interpretacij Marxa, hkrati pa bolj kot katera koli druga njegova teza izpričuje današnjo aktualnost Marxove misli, naj citiramo ta odstavek v celoti:

»Delo se ne pojavlja več v tolikšni meri vključeno v proces proizvodnje, temveč nastopa človek v tem procesu predvsem kot čuvar in regulator (kar velja za mašinerijo, velja prav tako tudi za kombiniranje človeških dejavnosti in za razvoj odnosov med ljudmi). Delavec ne postavlja več med objekte in sebe modificirani prirodni predmet kot vmesni člen, temveč potiska kot posrednika med seboj in anorgansko naravo, ki jo obvladuje, *prirodni proces sam*, ki ga spreminja v industrijskega... V tej preobrazbi se kot temeljni kamen proizvodnje in bogastva ne pojavlja niti neposredno delo, ki ga človek sam opravlja, niti sam delovni čas, temveč prisvajanje človekove splošne produktivne moči, njegovo poznavanje in obvladovanje narave v obliki družbenega organizma – skratka razvoj družbenega individuumu. Kraja tujega delovnega časa, na čemer sloni današnje bogastvo, je kaj bedna osnova v primerjavi s tisto njegovo nanovo razvito obliko, ki jo je ustvarila sama velika industrija. Brž ko bo delo v svoji neposredni obliki prenehalo biti izvor bogastva, bo delovni čas prenehal in mora prenehati biti njegova mera, s tem pa tudi menjalna vrednost mera uporabne vrednosti.

Presežno delo množice ljudi bo prenehalo biti pogoj za razvoj splošnega bogastva, tako kot bo ne-delo manjšine prenehalo biti pogoj splošnemu razvoju sposobnosti človekovega razuma. Proizvodnja, ki temelji na menjalni vrednosti, s tem propade, sam neposredni proces materialne

proizvodnje pa izgubi obliko prisile in svoj protislovni značaj. Ne zmanjševanje nujno potrebnega delovnega časa, da bi dobili tako čim več presežnega dela, temveč splošna omejitev nujnega družbenega dela na minimum, svoboden razvoj vsakega posameznika ter temu ustrezajoče umetniško, znanstveno itd. izobraževanje posameznika – v času, ki je svoboden za vse in s sredstvi, ki so dostopna vsem« (bo poglobitna značilnost družbe osvobojenega dela).

Medtem ko je Sartre v »Vprašanjih metode« – na sledi Marxove misli – še pisal: »Brž ko bo obstajal za vse rob stvarne svobode onstran materialne proizvodnje življenja, bo po marksizmu njegovo mesto prevzela filozofija svobode. Toda nobenega sredstva – podčrtuje Sartre – nobenega intelektualnega orodja ne konkretnega izkustva nimamo, ki bi nam dalo doumeti to Svobodo in to Filozofijo« – pa danes, v dobi tretje znanstveno-tehnološke revolucije, že mnogo jasneje zaznavamo obrise te svobode in te filozofije, ki pa se nam grozljivo mešajo s podobami Orwellove utopije 1984, z apokaliptičnimi vizijami atomske katastrofe, ekološkega opustošenja in konca zgodovine.

Ali pomeni to tudi konec socialistične perspektive, tiste vizije, ki smo se ji zavezali v času narodnoosvobodilnega boja, ki so se ji zavezali komunisti že davno pred tem časom, in ki se ji čutimo zavezane tudi še danes? Nikakor ne. To pomeni samo, da jo je treba danes – bolj kot kdajkoli v preteklosti – razumeti kot možnost, kot »energični princip«, kot boj, kot pot in ne kot že izbojevano in doseženo stanje. Kot najbolj človečno in človeka najbolj vredno alternativo, ki pa nikakor ni edina možna in še manj vnaprej zagotovljena. So še druge možne alternative, nekatere med njimi – najgrozljivejše – smo pravkar našli. Iz tega izhaja, da je socialistična perspektiva, socialistična vizija nekaj, za kar se je še vedno treba in za kar se je tudi vredno bojevati. Navzočnost socialističnih procesov v vseh delih sveta – kot je zapisal Kardelj – je nujen, vendar sam po sebi še nezadosten pogoj za zmago socialistične alternative. Naša sodobna človeška stvarnost jo nosi v sebi kot eno izmed objektivnih možnosti – po našem mnenju edino, ki lahko zagotovi človeštvu varno prihodnost, vredno njegove narave in njegovega duha – ki pa jo človeštvo lahko udejanji le s svojo subjektivno odločitvijo, s svojo subjektivno voljo in izbiro in temu ustrezajočo akcijo.

To pa ne velja le za usodo socialistične alternative v svetu, temveč velja prav tako tudi za nas same, za usodo naše, jugoslovanske revolucije, naše samoupravne socialistične poti, za socializem po naši meri in postavi. Pred nobeno izmed alternativ sodobnega sveta naša družba ni avtomatično imuna. Življenje je nenehno odprta možnost z različnimi alternativami in socializem je samo ena med njimi, a tudi znotraj socializma samega so različne možne poti, tudi slepe ulice in mrtvi rokavi. Ali se dovolj zavedamo, kakšno dediščino smo prevzeli, kolikšna je naša odgovornost zanj, v čem je bistvo našega posebnega položaja, katere so naše diferencialne prednosti in katere so naše poglobitne slabosti? Okvir tega

zapisa ne dopušča, da bi mogli obširneje razmišljati o teh vprašanjih. Le čisto na kratko naj omenim, v čem je – po mojem mnenju – posebnost našega položaja, kaj je naša največja prednost in v čem naša največja slabost.

Glavna posebnost našega položaja je v tem, da smo »na Balkanu in ob Donavi edina socialistična dežela, ki se je prebila do svoje socialistične politične oblike z lastnimi silami, po postavi lastnega zgodovinskega razvoja« (Miroslav Krleža, 1952. leta na III. kongresu književnikov Jugoslavije). Ta položaj smo izbojevali v najtežjem obdobju svoje zgodovine – v času narodnoosvobodilnega boja, nato v spopadu z Informbirom in stalinizmom leta 1948, in končno s svojo vlogo in deležem pri nastanku in razvoju gibanja neuvrščenih. V tem je hkrati tudi naša največja prednost, kakršne nikoli doslej v zgodovini nismo imeli, ker smo se razvijali – eni prej, drugi pozneje – kot nepomembni deli drugih civilizacij in državnih tvorb, pod njihovim vplivom in po njihovi volji. Prvikrat v zgodovini krojimo sami svojo usodo, gradimo svoj gospodarski in politični sistem po lastni volji, meri in postavi kot neodvisna, neuvrščena, socialistična država. To je velika zgodovinska priložnost, velika dediščina revolucionarnega obdobja, ki je ne smemo zapraviti in ki je celo v zgodovini mnogo večjih narodov redka. Ali jo znamo dovolj ceniti, predvsem pa, ali jo bomo znali izkoristiti za nadaljnjo utrditev in poglobitev tega svojega položaja v svetu? Zgodovina, ki se nikoli ne ponavlja, nam ne bo odpustila, če bomo zapravili to priložnost.

Druga naša največja prednost je sistem socialističnega samoupravljanja. Samoupravljanje ni nikakršna jugoslovanska posebnost. To je temeljna težnja vseh progresivnih družbenih gibanj, progresivnega razvoja sodobnega sveta sploh, tako znotraj kapitalizma kot znotraj socializma. Prav samoupravljanje je tisto, kar nas postavlja v konico sodobnega družbenega razvoja v svetu. Nikjer v svetu se ideja samoupravljanja ne uresničuje – ali točneje poskuša uresničevati – na tako široki fronti, tako realno v neposredni družbeni praksi, kot pri nas, čeprav nikakor še ne v celoti uspešno, gladko, brez motenj, zastojev in celo nazadovanja.

Vendar nam te prednosti – kakorkoli so že zgodovinsko pomembne – same po sebi ne morejo zgotoviti tudi še vnaprej že pridobljenega položaja v svetu, če jih ne bomo znali očuvati ter jih smotrno uporabiti za nadaljnji razvoj v nenehno spreminjajočih se zgodovinskih okoliščinah. Nobena izmed navedenih prednosti (neodvisnost, neuvrščenost, samoupravljanje, socialistična družbena ureditev) ni izključni privilegij naše družbe, ki je – po drugi strani – ne glede na svoje specifičnosti del širšega geopolitičnega prostora in svetovnega trga, v katerem neizprosno delujejo zakoni kapitalistične konkurence, interesi monopolov, transnacionalnih družb in blokofske konfrontacije. Ne more biti dvoma, da nam položaj neodvisne, samostojne, neuvrščene socialistične dežele, ki sama odloča o svoji notranji in zunanji usmeritvi, zagotavlja strateško zgodovinsko pre-

dnost, kakršno ne more imeti nobena satelitska država v okviru enega ali drugega svetovnega bloka.

Vendar primerjava med visoko in nizko razvitimi družbami z različnimi sistemi dokazuje, da ni vse odvisno zgolj od značaja družbenega sistema, temveč predvsem od tega, kaj, kakšne rezultate na področju ekonomike, tehnologije, znanosti, kulture je določena družba sposobna uresničiti v okviru danega sistema. To pa pomeni, da tudi sam sistem socialističnega samoupravljanja – ki je prav gotovo eden najnaprednejših družbenopolitičnih sistemov v svetu – ni nikakršno jamstvo, da nas ne bi mogli prehiteti mnogo konservativnejši družbeni sistemi – bodisi kapitalistični, bodisi državno-socialistični – če bomo zaostali za njimi tehnološko, znanstveno, ekonomsko-organizacijsko, po produktivnosti dela, po številu inovacij in izumov itd.

To velja tudi za gospodarsko krizo, s katero se danes soočamo, za naš program gospodarske stabilizacije in ne nazadnje za dolgoročni program našega družbenega razvoja, v katerega je vgrajena socialistična perspektiva kot predpostavka in kot cilj. Kot predpostavka v tem smislu, da je socialistično samoupravljanje tista osnova, na kateri lahko v naši družbi najhitreje in najučinkoviteje uresničujemo zastavljene ekonomske in druge razvojne naloge naše družbe, kot cilj pa v tem smislu, da pojmu-jemo uresničevanje teh nalog kot pot v bodočo brezrazredno družbo osvobojenega dela (ne pa na primer v družbo »krasnega novega sveta« ali v svet Orwellove utopije 1984).

Tu se srečujemo s svojevrstnim paradoksom: kolikor bolj se socialistična vizija oddaljuje v prihodnost – v nasprotju z upi revolucionarnega obdobja, ko se je zdela otipljivo blizu – toliko konkretnejše obrise dobiva, toliko bolj postaja realistična. Ta realizem, ki je hkrati razočaranje in streznitev, jemlje socialistični viziji njen nekdanji eshatološki čar, ki je navdihoval pretekle generacije, ki pa ga današnje generacije ne sprejemajo več, zato pa jo umešča v naše neposredno življenje kot konstanto našega družbenega razvoja, od katere se večkrat tudi oddaljujemo, a vendarle daje smer, smisel in merilo vsemu našemu mišljenju in delovanju.

Kardelj je nekoč v pogovoru z mladimi – v preprostih, vsakomur razumljivih besedah – takole opredelil bistvo socializma: »Vsaka generacija mora biti pripravljena in sposobna urejati probleme svojega časa. Učiti se mora v preteklosti in iz tradicije, vendar mora biti njen pogled usmerjen naprej, v prihodnost. V naši revoluciji in dosedanji socialistični graditvi smo postavili močne temelje za to prihodnost. Toda socializem pomeni stalen napredek, in to ne le materialni, temveč tudi splošno-človeški. Socializem pomeni stalno razvijanje človekove osebnosti in odnosov med ljudmi. Socializem pomeni tudi več radosti, več svobode, prijateljstva in tovarištva. Koliko vsega tega bo, kakšna bo prihodnost naše socialistične družbe, je v mnogočem odvisno od mlade generacije«.

Ali nismo v svojem – brez dvoma upravičenem – stremljenju po čim hitrejšem materialnem in gospodarskem razvoju naše družbe začeli pozabljati na to drugo – nič manj pomembno – stran »naše socialistične prihodnosti«? In ali ni prav v zanemarjanju, podcenjevanju te njegove razsežnosti eden izmed vzrokov naših današnjih gospodarskih težav, današnje ekonomske krize? Ko je Kardelj govoril o tem, da pomeni socializem tudi več radosti, svobode, prijateljstva in tovarištva, je mislil brez dvoma tudi na tisto radost, srečo in zadovoljstvo, ki jo daje človeku ustvarjalno delo, spoznavanje, odkrivanje in ustvarjanje novega kot eden najpomembnejših motivov človekove ustvarjalnosti. Mislim, da smo v zadnjem obdobju vse preveč gradili izključno na motivu pridobivanja dohodka, kar je ekonomsko gotovo upravičeno, preveč pa smo potisnili v ozadje druge komponente in motive človekove ustvarjalnosti, med drugim tudi tiste, o katerih v navedenem citatu govori Kardelj. Prav to pa so tiste pobude, ki sploh ne potrebujejo materialne motivacije, oziroma jo potrebujejo samo toliko, da se lahko materialno realizirajo. To ne pomeni, da tudi materialna stimulacija ni pomembna in potrebna, vendar graditi vse zgolj na materialni motivaciji – na kategoriji dohodka – je prav tako enostransko – morda pa celo še bolj – kot graditi vse zgolj na intelektualni ali moralni motivaciji.

Menim, da so prav v tem naše največje, še neizkoriščene človeške rezerve. Ali ni pravzaprav čudno, da je družba, ki je bila sposobna dati zgodovinsko tako pomembno inovacijo, kot je samoupravljanje, začela nevarno zaostajati za drugimi sistemi prav po številu in značaju inovacij oziroma, da se je njena inovacijska energija obrnila v smer, ki prav gotovo ne more biti produktivna (izigravanje sprejetih sklepov, iskanje lukenj v zakonih in predpisih ter najrazličnejših drugih poti, da se mimo ustvarjalnega dela pride do dohodka itd.). Če bi to našo »iznajditeljsko« sposobnost bilo mogoče patentirati, bi bili po številu patentov prav gotovo na prvem mestu in svetu (namesto da smo med zadnjimi).

To seveda ne pomeni, da ne obstoji v naši družbi – posebej še v mladi generaciji – ogromno resnično ustvarjalne inovativne energije, ki pa doslej iz cele vrste vzrokov – med njimi tudi zaradi precenjevanja materialno-ekonomske motivacije na račun intelektualne in moralne – ni mogla priti v celoti do izraza in se v polni meri uveljaviti. A prav sprostitve te energije je tisto, kar nas edino lahko potegne iz današnje ekonomske krize ter omogoči prehod na višjo stopnjo tehnološkega, znanstvenega, kulturnega, s tem pa tudi ekonomskega razvoja. In prav zveza komunistov kot poglobitna subjektivna sila naše družbe bi morala dati za to najmočnejšo spodbudo. Potrebne so nam nove, drzne, pogumne ideje na vseh področjih družbenega življenja. Nove ideje postajajo danes največja produktivna sila, nove ideje so danes tisto, brez česar se tudi na svetovnem trgu ni mogoče uveljaviti, brez česar je danes vsaka družba nujno obsojena, da zaostane za drugimi, sposobnejšimi, prodornejšimi ekonomijami in tehnologijami.

Nove ideje seveda ne morejo nastati, še manj pa se realizirati same od sebe, brez ustrezne znanstvene, tehnološke in ekonomske infrastrukture, brez najširše organizirane in zavestne družbene podpore. Inovacijske izkušnje v svetu kažejo, da je za nastanek in realizacijo novih idej izjemnega pomena individualna in grupna pobuda, nastajanje avantgardnih skupin, ki hočejo uresničiti določeno zamisel, idejo (na področju tehnologije, marketinga, v raziskovalnem delu, na področju kulture itd.), ki jim za to ni žal ne časa ne truda, ki pa potrebujejo poleg določenih materialnih sredstev in pogojev tudi širšo družbeno-moralno spodbudo in priznanje. Ne vidim razloga, zakaj ne bi mogla takšna inovacijska jedra entuziastov postati zametek novih učinkovitejših oblik delovanja tudi same zveze komunistov, če naj bodo komunisti resnična avantgardna sila družbe, ki s svojim zgledom in s svojo neposredno dejavnostjo utirajo družbi nova pota.

Največja nevarnost, ki nam danes preti, ni v tem, da smo se znašli v gospodarskih težavah. Največja nevarnost je v tem, da ne bomo zamudili trenutka, ko moramo – in ko je še mogoče – zavreti negativne procese ter jih obrniti v smer, v kateri se ne samo lahko izkopljemo iz današnjih težav, temveč jih (še) lahko izkoristimo za nov kvalitetni skok na višjo raven ekonomike, tehnologije, znanosti, medčloveških odnosov, kulture, za nadaljnji kvalitetni skok v razvoju samoupravljanja, za nov velik korak naprej v smeri socialistične perspektive. Prav zato, ker smo se začeli obotavljati, ker nam začenja primanjkovati politične volje, odločnosti, revolucionarne neizprososti, da napravimo odločilni korak naprej od dosedanje (neuspešne) prakse, da dokončno prelomimo z njo, da potegnemo vse konsekvence – za vsakogar in proti vsakomur – je začela bledeti vera v socializem, zaupanje v socialistično perspektivo ter se umikati malodušju, apatiji, brezbriznosti, prišepetavanju nepravih prijateljev in nepravih idej.

Prav ta nenavadna brezbriznost do negativnih pojavov vseh vrst v naši družbi, do pomanjkanja delovne discipline, do balkanske zanikrnosti, do pomanjkanja kulture v medčloveških odnosih, do rušenja revolucionarnih, moralnih in kulturnih vrednot, do najrazličnejših majhnih in velikih malverzacij, do prilaščanja družbenega premoženja, do neizvrševanja samoupravno sprejetih sporazumov in dogovorov, do zapravljanja težko pridobljenega ugleda v tujini, do pomanjkanja nacionalnega in razrednega ponosa – ta nerazumljiva popustljivost (ali nemoč?) do vseh teh pojavov, ki že dobivajo razsežnosti socialnih bolezni, je po mojem mnenju naša poglobitna slabost.

Vse prevečkrat valimo odgovornost za vse to na nerazvite samoupravne odnose, na nerazvitost samoupravljanja, ne vprašamo pa se, ali ni ta sama nerazvitost samoupravljanja posledica tega, da smo se prenehali boriti proti pojavom, ki so začeli nevarno spodjedati moralno in politično substanco naše družbe in celo same zveze komunistov kot vodilne subjektivne sile, da smo se nehali bojevati proti socialnim boleznim, zoper katere

se mora boriti vsaka zdrava družba, ne glede na družbeno ureditev, če hoče zagotoviti svoj obstoj in nadaljnji progresivni razvoj. Kakor da obstoje nekje zunaj nas, zunaj našega političnega sistema, družbenopolitičnih organizacij, šolstva, pravnega sistema, samoupravnega družbenega nadzora sile, ki bodo vse to uredile, napravile namesto nas, zunaj samoupravljanja in mimo njega. To je nevarna iluzija, kajti s tem kličemo na prizorišče sile, ki si jih najmanj želimo, ki pa obstoje in ki so še kako pripravljene prevzeti to vlogo.

Lenin je nekoč takole ocenil izbiro trenutka oktobrske revolucije: »Dan prej bi bilo prezgodaj, dan pozneje bi bilo prepozno.« Menim, da velja to v nekem smislu tudi za nas, za našo današnjo situacijo: nekaj let poprej bi bilo morda prezgodaj, ker smo (še) lahko lagodno živeli brez pretiranega truda, ker je bila večina trendov še pozitivna, ker še nismo na lastni koži občutili posledic nizke produktivnosti dela in cele vrste drugih napak, ki smo jih napravili v preteklosti. Nekaj let pozneje pa bi utegnili biti prepozno, ker se trendi ne bi dali več obrniti, ker bi se protislovja, ki jih danes še obvladujemo, čeprav že s težavami, utegnili tako zaostriti, da jih ne bi mogli več obvladati.

Ali bomo sposobni zbrati vso potrebno politično voljo za odločilni preokret, za ta kvalitetni preskok na višjo raven?

Menim, da nam prav poglobljeni prednosti naše družbe – neuvršenost in socialistično samoupravljanje – omogočata, da odgovorimo pozitivno na to vprašanje. To, kar danes nujno potrebujemo in kar nas – v okviru našega samoupravnega sistema – edino lahko pripelje iz današnjih težav na višjo raven družbenega razvoja – je nova sinteza revolucionarnega izkustva in ustvarjalne iniciative množic, samoupravljanja in znanstveno-tehnološke revolucije, ekonomske, intelektualne in moralne motivacije, stvarnosti in vizije, ki tako kot stvarnost sama ni vnaprej določena, enkrat za vselej dana, temveč jo s svojimi boji, svojimi uspehi in neuspehi neprenehoma sami ustvarjamo, spreminjamo in izgrajujemo. A samo takšna nam lahko služi – kot vizija in kot revolucionarna teorija – za spreminjanje (današnje in jutrišnje) stvarnosti.

FRANC ŠETINC

Smo kos izzivom časa?

Franc Šetinc se je rodil 29. 1. 1929 v Mihalovcu pri Dobovi. V letih 1941–1945 je bil v izgnanstvu v Nemčiji: v taboriščih Strigau in Hermsdorf. Po osvoboditvi je opravljal pomembne družbenopolitične funkcije. V letih 1953–1959 je bil sekretar oziroma predsednik okrajnega komiteja Ljudske mladine Slovenije za krški oziroma trboveljski okraj. Več let je bil član republiške konference SZDL in zvezni ljudski poslanec. Član CK ZKS je od leta 1968, od leta 1972 do 1982 pa sekretar izvršnega komiteja CK ZKS oziroma sekretar predsedstva CK ZKS. Član sveta Marksističnega centra pri CK ZKS je od njegove ustanovitve; je tudi predsed-

nik komisije predsedstva CK ZKS za idejno in teoretično delo v zvezi komunistov. V letu 1982 je bil izvoljen za predsednika Republiške konference SZDL Slovenije, ki ga je decembra 1983 ponovno izvolila za to funkcijo.

Diplomiral je na Visoki šoli za politične vede v Ljubljani, kjer je nekaj časa tudi predaval pri predmetu: Sredstva obveščanja – tisk. Bil je odgovorni urednik slovenskega dnevnika »Delo« in slovenske izdaje »Komunist«. Za časnikarske dosežke je prejel štiri Tomšičeve nagrade. Kot publicist sodeluje zlasti pri revijah Teorija in praksa, Novinarstvo, Socijalizam, Revija (ilustrirana revija za tujono), Naša obramba itn.

Napisal je knjige: Iznanci, Kaj hočemo, Razdalje se krajšajo, Misel in delo Edvarda Kardelja, Aktivist in Ukradena mladost ter vrsto razprav in recenzij.

UREDNIŠTVO: V času, ko nas pestijo tudi neposredni ekonomski problemi, ko spet kupujemo sveče in petrolejke, ko iz dneva v dan štejem, kaj smo izvozili in koliko dolarjev smo upnikom vrnili, morda ni preveč popularno vprašanje: kakšno veljavo ima in kakšno naj bi imelo teoretično delo, teoretično raziskovanje v naši družbi?

F. ŠETINC: Pri razvojnih predvidevanjih smo se o marsičem zmotili. Preveč smo bili empiriki in pragmatisti. Če bi imela teorija tudi dejansko večjo veljavo, ne samo v besedah, bi se lahko izognili marsikateri čeri, najsi v mednarodnih ekonomskih odnosih ali v notranjem razvoju. Tako smo, recimo, precenjevali možnost za hitre spremembe v mednarodni ekonomski ureditvi in podcenjevali nevarnost novih oblik kapitalističnega izkoriščanja v mednarodnih razsežnostih. V notranjem razvoju je dobil preveliko težo voluntarizem, ki se je skrival za navideznim planiranjem in ki je ustvaril katastrofalen konflikt med proizvodnjo in porabo. V zadnjih nekaj letih so v večini republik in pokrajin, razen v Sloveniji, nekajkrat bolj povečevali svoje dolgove v tujini, kot se je povečeval njihov izvoz na konvertibilno tržišče. Tudi pri razvoju samoupravljanja smo bolj poudarjali propagando kot pa znanost, ki bi se ukvarjala z raziskovanjem (ne)samoupravne prakse in s posploševanjem pozitivnih in negativnih izkušenj. V vsej svoji prepričljivosti, ki jo občutimo na svoji koži, se je torej pokazalo, da bi se s samoupravljanjem moral povečati pomen teoretičnega dela oziroma teoretičnega raziskovanja.

S tem kajpak ne mislim, da ni bilo uspehov – o teh ne govorim – in da so vseh naših težav krive samo naše notranje slabosti in napake. Izredno negativno so učinkovale na naš gospodarski razvoj spremembe (zaostritve) v mednarodnih ekonomskih in političnih odnosih, predvsem »dolarski udar«, praksa razvitih držav, da posledice svetovne krize prelagajo na ramena držav v razvoju itd. Nekateri to podcenjujejo in poudarjajo samo notranje vzroke, najbrž tudi zato, ker bi radi dokazali, da je vsega kriv socialistični samoupravni sistem, ki ga je torej treba spremeniti v temeljih.

UREDNIŠTVO: Se vam ne zdi, da kratkoročna gospodarska logika včasih premočno vpliva na družbeno odločanje? Vzemimo samo za primer zmanjševanje sredstev za znanstveno raziskovalno delo, za izobraževanje, za kulturo. Ali ni to dokaj radikalno zmanjševanje primer za novi pragmatizem?

F. ŠETINC: Sedanja kriza povsod povzroča zmanjševanje sredstev, toda s premišljeno politiko bi morali preprečiti, da to zmanjševanje ne bi bilo linearno in da ne bi prizadelo predvsem tistih dejavnosti oziroma področij, kjer so novi in smeli prodori najbolj potrebni. Sem torej za selekcijo. Nujnosti po »prestrukturiranju« tudi takšnih dejavnosti, kot je izobraževanje, se ni mogoče izogniti. Če je šolska mreža predimenzionirana, jo je treba zmanjšati, da bo več sredstev za boljšo kakovost izobraževanja v optimalni šolski mreži. To velja tudi za kulturo: v množici galerij naj ima prednost kakovost, ne pa kar vsak galerijski prostor. V znanosti bi morali dati prednost tistim dejavnostim, ki nas hitreje in učinkoviteje osvobajajo odvisnosti od tujine ...

UREDNIŠTVO: *Kaj menite v tej zvezi o drastičnih omejitvah možnosti za nakup tuje strokovne in znanstvene literature? Kaj je glede tega že storila Socialistična zveza in kaj še namerava storiti?*

F. ŠETINC: V Socialistični zvezi smo nekajkrat zahtevali, da odstranijo ovire za nakup tuje strokovne in znanstvene literature. Seveda nismo bili za neomejen uvoz, ne glede na devizne možnosti, toda bili smo odločno proti kratkovidnosti, ki na eni strani poudarja nujnost po naslonitvi na lastne moči in domače znanje, po drugi strani pa omejuje možnosti za uvoz literature, ki naj nam to omogoči. Mislim, da se stanje že izboljšuje...

UREDNIŠTVO: *Tega še ne čutimo. Bojimo se, da ob ideologiji odprte meje postajamo vse bolj zaprta provinca...*

F. ŠETINC: Izvršni svet Slovenije zagotavlja, da se stvari popravljajo, podatke bomo morali še preveriti. Dr. Matjaž Kmecl bi lahko dal o tem verodostojnejše informacije. Nadalje bomo vztrajali na solidni analizi dosedanjih pozitivnih in negativnih izkušenj glede uvedbe depozita in vseh njegovih učinkov. Ta uvedba naj se zamenja s pozitivnimi ukrepi, s strožjim obravnavanjem prekrškov, vključno z odvzemom potnega lista. Zdaj predlagajo, da bi uveljavili depozit tudi za uradna potovanja, ker baje tudi potrdila zlorablajo. To ni naperjeno samo proti našim znanstvenim in kulturnim potrebam.

Treba je vztrajati pri ideji združene Slovenije, za katero se je zavzel Mitja Ribičič, ko je pred leti dejal, da jo lahko uresničujemo v sodelovanju s tremi sosedi, samo ob odprtih mejah, z neposrednim stikom ljudi.

UREDNIŠTVO: *Kako in koliko ustvarjamo razmere za vsaj najmanjši pretok znanstvenih spoznanj v različne faze družbenega in tudi političnega odločanja? Vedno namreč ponavljamo, kako je treba znanost vključiti v družbeno odločanje. Pri tem je očitno, da često ostajamo pri najsplošnejših opredelitvah teh nalog. To razkrivajo zlasti sredstva in načini sodelovanja znanstvenih delavcev in znanstvenih ustanov pri oblikovanju družbenih dokumentov. Slišali smo oceno, da znanstvene delavce vključujemo v oblikovanje raznih programov ljubiteljsko.*

F. ŠETINC: Najboljši zgled za sodelovanje znanstvenikov pri oblikovanju družbenih dokumentov je pokazal Edvard Kardelj v družbenem svetu, kjer so pripravljali osnutek nove ustave, zakon o združenem delu in druge sistemske rešitve. Tudi pri delu Kraigherjeve komisije, kot je znano, je sodelovalo veliko število ekonomistov, pravnikov, sociologov in drugih specialistov. Žal se to ni uveljavilo tudi drugod, vsaj ne dovolj. Pri družbenem odločanju je pri mnogih preveč samozavesti (ali nečimrnosti), češ, da znanost tako in tako ne more ponuditi nič takega, česar ne bi že

vedeli... Sicer pa kaže bolj upoštevati nasvet Edvarda Kardelja, izrečenega tik pred smrtjo, da bi morala praksa iskati znanost in da bi tudi znanost morala najti najboljše poti do prakse...

UREDNIŠTVO: V politični praksi delovanja družbenopolitičnih organizacij poznamo samo dva raziskovalna oz. teoretska centra, ki sta povezana z delom republiških organov: Raziskovalni center za samoupravljanje pri RS ZS Slovenije in pa MC CK ZK Slovenije. SZDL nima tovrstne ustanove. To vprašanje seveda ne dovoljuje sklepanj, da se v politiki SZDL ne odloča na podlagi temeljitejših razmislekov. Res pa je, da so učinki raznih akcij premajhni, morda pa tudi premalo opazni. Medtem pa nas življenje tepe z zelo nepričakovanimi posledicami. Ugotoviti smemo, da so naše odločitve v številnih primerih premalo proučene. Zlasti pa so premalo proučene posledice, težave, ki spremljajo uvajanje usmerjenega izobraževanja, celodnevne šole, skupnih učnih jeder itd.

F. ŠETINC: Socialistična zveza ne more biti dovolj učinkovita v skupščinskem sistemu, če nima dovolj razvite in kvalitetne strokovne službe. Premalo smo tudi naredili za povezavo strokovnih služb in najbrž tudi raziskovalnih institucij, ki delujejo pri posameznih družbenopolitičnih organizacijah. Teh seveda ne kaže spraviti pod isto streho, morali pa bi jih bolj povezovati.

UREDNIŠTVO: Nokateri menijo, da je eden bistvenih vzrokov za nezdosten razvoj in vpliv znanosti pri nas njena prevelika odvisnost od ideologije oz. politike. Kaj menite o tem? Katere načelne in praktične probleme vidite v odnosu med znanstvenim in ideološkim pristopom k stvarnosti?

F. ŠETINC: Če razumemo ideologijo kot spreobrnjeno zavest, je odvisnost znanosti od ideologije huda stvar. V tem pomenu se znanost in ideologija izključujeta. Toda, kot je znano, tudi med samimi marksisti ideologijo uporabljamo prav tako kot besedo za sistem spoznanj in vrednot neke družbene skupine, nekega razreda itn. V tem primeru pa je razmerje med obema veliko bolj zapleteno. Hiperideologizacija v nobenem primeru ni koristna za znanost, nastaja pa tudi kot reakcija na pojave hiperpolitizacije znanosti. Tudi pragmatizem se včasih skriva pod plašč nekakšnega ideologiziranja, morda celo samoupravnega, čeprav je to v bistvu »funkcionalistična ideologija«. O teh rečeh je dal načelni odgovor Program Zveze komunistov.

So tudi takšni, ki priporočajo varno razdaljo od vsake ideologije, tudi samoupravne, ker bi radi naredili prostor za vpliv svoje »ideologije«. Nekateri pod plaščem nekakšne ideološke nevtralnosti vsiljujejo svojo posebno idejno angažiranost...

Tako se pod plaščem samoupravnega interesnega pluralizma pojavlja koketiranje z večstrankarstvom, privatno lastnino in liberalizmom. Sem sodijo tudi napadi na marksizem in leninizem, enačenje vsega komunističnega s stalinizmom. Ni treba posebej ugibati, da je to napad na Zvezo komunistov in politični sistem socialističnega samoupravljanja. Mar ni to ideologija – samo kakšna?

UREDNIŠTVO: V zadnjem času se srečujemo z živahnim razmišljanjem o naravi različnih pojavov iz zgodovine naše revolucije. Kako gledate na te razprave? Pri tem nas še posebej zanima, kaj menite o razmerju med različnimi tokovi v Osvobodilni fronti in o odmevih tega danes?

F. ŠETINC: Soglašam z dr. Borisom Majerjem, ki je dejal, da hočejo nekateri razvrednotiti revolucijo. Dokler gredo prizadevanja v smeri prevrednotenja revolucije z novimi dognanji in spoznanji, kadar to hočejo nove generacije, kadar so to nove meje vizije itd., ne vidim v tem nič problematičnega. Drugače pa je, kadar hočejo posamezniki »popravlјati revolucijo« ... pogosto tudi svojo vlogo v njej ...

Različnih tokov v OF nikakor ni mogoče zanikati. Bili so, izpričevali so pestrost narodnoosvobodilnega boja, toda tudi težnje k enotnosti gibanja. Če bi tokovi težili k osamosvajanju in prestižu, bi s tem onemogočali nastajanje OF kot vseljidskega gibanja. Hočeš nočeš bi se morali vračati k odnosom, ki so bili značilni za staro Jugoslavijo, k odnosom, ki so povzročili njeno kapitulacijo in razpad.

Ob samem robu narodnoosvobodilnega gibanja so se pojavljale tudi oportunistične (desne) in sektaške (skrajno leve) težnje, ki so prav tako grozile z razbitjem gibanja. Prve so podcenjevale razredni boj, druge so ga pretirano poudarjale. Prve so podcenjevale vlogo komunistov, druge so kazale nerazumevanje vloge Osvobodilne fronte ... takšne težnje, v novih razmerah, so tudi še danes ...

UREDNIŠTVO: Kako pa gledate na fenomen Edvarda Kocbeka in tudi na različna novejša vrednotenja njegove politične vloge?

F. ŠETINC: Očitni so poskusi grobe manipulacije s Kocbekom. Razglasiti ga hočejo za nekaj, kar ni bil. Hočejo ga izrabiti za razvrednotenje ali vsaj ignoriranje Čebin in Speransa. To je ponarejanje naše zgodovine ...

S tem nikakor ne podcenjujem vloge, ki jo je imel E. Kocbek v našem narodnoosvobodilnem boju in v povojni izgradnji, dokler ni obtičal na križpotju ... Prav tako cenim njegovo vlogo v slovenski kulturi.

UREDNIŠTVO: Nekateri kritično presoјajo novejšo ustvarjalnost, ki obravnava teme iz naše revolucije. Koliko gre pri tem za zgodovinske pojave enostranskega prikazovanja resničnosti tega dogajanja, koliko pa je morda to ostanek črno-belega gledanja na to dobo?

F. ŠETINC: Da, gre za oboje...

UREDNIŠTVO: Ali so se naši »ideološki aparati« že znašli v tem novem idejnem vrvežu? So dovolj samoiniciativni in ustvarjalni?

F. ŠETINC: V glavnem niso. Sedaj smo v fazi boljšega organiziranja, pa tudi vračanja k vsemu bogastvu marksistične metode. Seveda ne bi smeli grešiti v tem, da bi ustanavljali nove »marksistične ideološke aparate«. Stare bi morali bolje organizirati, dati pa jim tudi večjo podporo.

UREDNIŠTVO: Z zadnjimi vprašanji smo se dotaknili že širše problematike pluralizma v naši družbi. Ker smo v zadnjem času slišali več kritičnih izjav o pluralizmu samoupravnih interesov, nas zanima, kaj vam pravzaprav ta usmeritev pomeni?

F. ŠETINC: Kdor misli, da je pluralizem samoupravnih interesov kriv vse naše težave, se pač zavzema za socializem brez samoupravljanja. Zanikati pluralizem samoupravnih interesov, pomeni zanikati socialistično samoupravljanje, ali bolje – demokratično smer razvoja socializma.

Nekateri najprej popačijo smisel pluralizma samoupravnih interesov, ko ga prikažejo kot anarhično zbiranje vseh mogočih interesov, torej tudi nesamoupravnih, da bi ga lažje napadli. Hkrati ne vidijo, da so sestavni del pluralizma tudi posebni interesi, ki se pojavljajo v obliki politike, ideologije itn., torej v obliki učinkovanja napredne zavesti in tudi v obliki prizadevanj za usklajevanje, za sintezo različnih samoupravnih interesov.

Nekaterih je strah pestrosti samoupravnih interesov, ker ne vidijo ali nočejo videti njihove ustvarjalne moči, njihovega bogastva pobud, njihovih motivacijskih vzgibov...

Samoupravni interesni pluralizem ni nikakršna idilika. V njem se pojavljajo tudi nasprotja in konflikti. To pomeni, da napredne sile ne morejo vedno dati vsem prav, temveč morajo podpirati tisto v konfliktu interesov, kar je naprednejše, in kar žene razvoj naprej... Res je, da smo doslej bolj uspevali pri stihijemskem izražanju množice samoupravnih interesov kot pa pri njihovem učinkovitem usklajevanju in sintezi. V tem se zrcali slabost pri delu organiziranih socialističnih sil...

UREDNIŠTVO: Nekateri pozabljajo, da pluralizem samoupravnih interesov ni liberalna koncepcija interesnih skupin, marveč je razredna koncepcija z vodilno vlogo delavskega razreda. Katere so posledice takšnega gledanja? Mar takšno gledanje kot tudi zagovor mnogostrankarstva ne speljujeta vode na mlin tradicionalnega enostrankarskega sistema t. j. prav na obnovo transmissijske koncepcije političnega sistema?

F. ŠETINC: Natanko tako. Zagovor mnogostrankarstva v skrajnjih posledicah speljuje vodo na mlin tradicionalnega enostrankarskega sistema.

Kdor omejuje pluralizem samoupravnih interesov na liberalno koncepcijo interesnih skupin, se morda niti ne zaveda, da pripravlja tla likvidaciji vsakršnega pluralizma... vsakršne demokracije...

Naiven je, kdor misli, da ima večstrankarski sistem realne možnosti za svojo vrnitev na prizorišče političnega življenja naše družbe. Je lahko samo nekakšen »nezaželeni« zaveznik, ki pomaga krepiti dosti realnejše ali celo edino realne možnosti za restavracijo birokratskega centralizma...

UREDNIŠTVO: Kaj je vzrok, da so se v novejšem času ponovno pojavili glasovi, ki se zavzemajo za mnogostrankarstvo?

F. ŠETINC: Kadar se pojavijo negotovost, idejna zmeda in podobno, se pojavijo tudi tavanja in blodnje v napačnih smereh. V glasovih, ki se zavzemajo za mnogostrankarstvo, je predvsem nezaupanje v samoupravljanje. V kriznih trenutkih ali na zgodovinskih križpotjih naše revolucije se je vedno pojavljala dilema: ali zaupati v moč ljudskih množic ali iskati rešitve zunaj nje in proti njej?

Rekel bi še tole: na sedanji poti smo imeli tudi takšne »zaveznike«, ki so se samo navidez opredelili za socialistično samoupravljanje, v resnici pa so se vedno spogledovali z večstrankarskim ali enopartijskim sistemom. Vedno so videli samo eno ali drugo možnost, »tretje poti« niso priznavali. V sedanjih težkih časih se počutijo pogumnejši...

UREDNIŠTVO: Toda mar niso ti glasovi tudi posledica ne dovolj razvite politične demokracije pri nas?

F. ŠETINC: Politična demokracija pri nas res ni dovolj razvita. Zdaj se ne moremo izgovarjati samo na pomanjkanje demokratične tradicije, ker bo že skoraj štirideset let, kar živimo v novi družbi. Toda to ni poglavitni vzrok za glasove o mnogostrankarstvu, najbrž je le povod, izgovor, hrana...

UREDNIŠTVO: Socialistična zveza delovnega ljudstva je v načelu organizacija, v kateri naj bi se uveljavili tudi elementi političnega pluralizma, torej naj bi razvijala tudi pozitivno izročilo mnogostrankarskega sistema. Kaj govore politične izkušnje o tej stvari? Kako naj bi se razvijala Socialistična zveza, da bi se v njej povsem uveljavil idejni pluralizem, ki temelji na načelih socialističnega samoupravljanja?

F. ŠETINC: Ne bi rekel »izročilo«. Rekel bi raje, da se mora v Socialistični zvezi izraziti tisto, kar je pozitivno v mnogostrankarskem sistemu, seveda pa po obliki in vsebini povsem drugačno. V pluralizmu samoupravnih interesov mora biti več možnosti za izbor različnih rešitev alternativ itn., kakor pa jih ponuja večstrankarski sistem v obliki alternativ posa-

meznih strank in njihovih programov. Družbeni dialog se mora pojavljati vsak dan, ne samo ob volitvah... in ne sme biti obremenjen z nikakršnimi monopoli – ne ekonomskimi ne političnimi ne ideološkimi...

UREDNIŠTVO: V kolikšni meri je Socialistična zveza že presegla predstavo in prakso o organizaciji-transmisiji?

F.ŠETINC: Ni je še povsem presegla. Ponekod je celo še zelo prisotna. Rekel bi, da je Socialistična zveza v posameznih delih Jugoslavije različno razvita: ponekod je bližja svoji ustanovno deklarirani vlogi, drugod je bližje nekdanji transmisiji... Precej je to odvisno od posameznih delov ZK, od njihovega odnosa do socializma. Če vidijo graditev socializma kot gibanje množic, potem je Socialistična zveza nepogrešljiva. Če pa mislijo, da se voz revolucije pomika samo po dveh tirih: po tiru oblasti in tiru partije, potem Socialistične zveze skoraj ne potrebujejo ali pa jo imajo samo za okrasek...

UREDNIŠTVO: Mnogi upravičeno zahtevajo, naj bi v naši družbi veliko dosledneje uresničevali sprejeta načela kadrovske politike. Predvsem mislijo na načelo (vertikalne) rotacije, temeljitejše kolektivne in individualne odgovornosti, na več kandidatov pri volitvah za eno mandatno mesto itn. Kaj mislite o takšnih kritikah? Se vam ne zdi, da Socialistična zveza, ki ima pomembne pristojnosti v kadrovski politiki, kljub poskusom in premikom ni bila dovolj uspešna?

F.ŠETINC: Gotovo ni bila dovolj uspešna. Preveč govorimo o načelih, premalo pa o tem, kako ta načela uresničevati v praksi. Moč načel se mora pokazati v dejanjih, v konkretnih rešitvah.

V Socialistični zvezi je kadrovska koordinacija, ki jo sestavljajo delegati iz posameznih frontnih delov in s posameznih področij družbenega življenja. Pomembno je, v čigavem imenu govore ti delegati: v imenu celotne demokratične strukture svoje organizacije ali samo v imenu foruma ali celo samo posameznika? Delo takšne kadrovske koordinacije bi moralo biti bolj javno, izpostavljeno širšemu nadzoru javnosti.

Najhuje pri vsem tem je, da ne delujejo vedno – formalno sicer predvideni mehanizmi – zaupnica, reelekcija, rotacija, odpoklic, odstop, zamenjava, javna kritika itn., s pomočjo katerih bi sproti odkrivali (ne) sposobnost posameznikov oziroma njihovo (ne)pripravljenost, da bi delovali v skladu s splošnim družbenim interesom in ne predvsem kot advokati posameznih delnih individualnih ali skupnih interesov... Odkrito moramo priznati, da se le redko zgodi, da kdo »odstopi«, če je že enkrat v območju funkcionarstva...

Z demokratizacijo kadrovske politike moramo v praksi marsikaj odločno spremeniti. Nikjer ne piše, da slab minister ne bi mogel biti, recimo, dober direktor delovne organizacije, kjer je stopnja odgovornosti

bistveno manjša, oziroma drugačna kot v izvršnem svetu. Vprašanje pa je, če more prav vsak direktor, ki v svoji delovni organizaciji ni opravil izpita, najti službo, na primer v zbornici ali v kakšnem združenju, katerega organe bi morali praviloma sestavljati sposobni, preizkušeni strokovnjaki in organizatorji.

UREDNIŠTVO: Večkrat ste govorili o družbeni kritiki. Vtis imamo, da se je v zadnjem času poleg kritizerstva po dolgem in počez začejala razvijati tudi resnejša družbena kritika. Vendar, se vam ne zdi, da v osrednje institucije našega sistema – v delegatske skupščine, organe družbenopolitičnih organizacij itn., takšna kritika še ni dovolj prodrla oziroma vsaj javno ni zaznavna? Koliko so procesi »samoupravne« birokratizacije, o kateri ste pred nekaj časa govorili, zavirali in zavirajo razvoj kritike tu in drugod?

F.ŠETINC: Strinjam se z vami, da je zadnje čase čedalje več resne družbene kritike, vendar pa ne prodre tja, kjer bi morala učinkovati na odločanje in tudi na kadrovske rešitve. Za večjo učinkovitost družbene kritike bi bilo zato koristno, če bi se poskušala organizirati ob vzvodih družbenega odločanja, v delegatskih telesih, v skupščinah in ne samo na plenumih vodstev družbenopolitičnih organizacij ali pa samo v izjavah posameznikov, v intervjujih itn.

Ko sem govoril o pojavih »samoupravne« birokratizacije, sem pravzaprav mislil na lažno samoupravljanje, ki je samo kulisa, za katero se skrivajo nesamoupravne težnje.

UREDNIŠTVO: V zadnjem času ste se večkrat zavzeli za večjo vlogo družbene kritike. Kako pojasniti, da je center moči v naši družbi čisto bolj strah odkrite besede kot dejanj? Ali ne reagiramo čisto glasneje zoper posamezne kritike kot zoper dejanja, ki so vir takih kritik?

F.ŠETINC: Da, to sem dejal na nekem posvetovanju o etiki javne besede v Beogradu. Mislil sem predvsem na to, da pogosto dopuščamo negativno prakso, da se skoraj ne obregnemo ob njo, če pa kdo napiše javno kritiko proti njej, je že ogenj v strehi... Tudi negatorska kritika, ki ima v sebi, kot se reče, racionalno zrno, nas pogosto prisili k razmišljanju, k preverjanju stanja stvari... Namesto da rohnimo proti njej, je pomembneje, da postavimo proti njej argument prakse, dobro idejo in zgled.

UREDNIŠTVO: Ali niso mnogi pomembni podatki, na podlagi katerih odločajo delegatske skupščine in druga telesa, po nepotrebnem označeni z »zaupno«? Kaj je storila Socialistična zveza, da bi načelo javnosti razlagali tako, kot se sklada z načeli delegatske demokracije?

F.ŠETINC: V Socialistični zvezi si prizadevamo, da bi se osvobodili vsakršnega misterija pri obveščanju. Odločno smo proti informacijam,

označenih s »strogo zaupno«. Mislimo, da je to degradacija informacije nasploh. Če bi se to nadaljevalo, bi kmalu postala informacija samo še dodatek h konspiraciji...

UREDNIŠTVO: Ogorčeni smo nad tem, da je bila višina naših dolgov v tujini tako dolgo označena kot uradna tajnost. Ali smo po taki izkušnji lahko prepričani, da danes poznamo prave podatke o naši zadolženosti, o pogojih za nova posojila in njihovo vračanje? Javnost zanimajo občutljiva vprašanja, kako vpliva naša zadolženost na našo neodvisnost? Ali ima naša zunanja politika zvezane roke zaradi našega gospodarskega položaja?

F. ŠETINC: Lagal bi, če bi rekel, da težaven gospodarski položaj sploh ne vpliva na našo zunanjo politiko. Toda zaradi tega ne sme imeti zvezanih rok, kajti s tem bi si težave le še povečevali. Vsakomu ki bi nas hotel izsiljevati, moramo odločno reči, da je ni cene, za katero bi prodali naša načela, našo neodvisnost.

Mislim, da smo že ustvarili razmere, ko ni mogoče prikrivati podatkov o naši zadolženosti, o pogojih za nova posojila in njihovo vračanje. To preprosto ni mogoče tudi zato, ker v tujini preveč radi sproti objavljajo vse podatke o nas...

Inštituti v tujini ugodno ocenjujejo družbene ukrepe in gospodarska gibanja pri nas. Toda brez dodatnih posojil ne bi mogli premakniti stvari. V dveh letih bomo dosegli, da se bo sicer povečala zadolžitev, ne pa stopnja zadolženosti. Ta se mora že v 1985. letu začeti zmanjševati. Slovenija je dosegla tolikšen devizni dohodek, da ji 30% devizni priliv zadostuje za odplačevanje dolgov. Seveda pa je od vseh odvisno, ali bomo povečali izvoz. Vsak del Jugoslavije mora povečati izvoz za približno 20% na konvertibilno tržišče. To smo hoteli doseči že v letu 1983, v tem letu pa nam mora uspeti.

UREDNIŠTVO: Vtis imamo, da tudi Socialistična zveza še vedno premalo (vsaj javno) kritično obravnava delo nosilcev javnih funkcij. Se motimo?

F. ŠETINC: Tudi doslej smo ta vprašanja kritično obravnavali. Kot primer navajam: carinsko službo, komite za tržišče, za energetiko, zvezno državno upravo sploh. Javne kritike so bile izrečene v bazi ter v republiških in višjih organih. Le pravih učinkov doslej ni bilo, zato pa ne smemo vreči puške v koruzo. To dviga ugled Socialistični zvezi. Tudi zato, da uveljavimo odgovornost pri opravljanju družbenih funkcij, da uveljavimo samokritiko, vključno z odstopom.

UREDNIŠTVO: Se vam ne zdi, da je pomanjkanje demokratične razprave in kritike v vseh fazah družbenega in političnega odločanja povod za

to, da so v zadnjem času postale dokaj popularne različne javne tribune? Sicer pa: kako gledate na prihodnost takšnih in podobnih oblik izražanja javnega mnenja?

F. ŠETINC: Ustanavljanje različnih javnih tribun je lahko posledica pomanjkanja demokratičnih razprav in kritike v vseh fazah družbenega in političnega odločanja, ne more pa biti nadomestilo ali celo boljša alternativa zanje. Takšne javne tribune vodijo na obrobje družbenega in političnega življenja. Še huje: prav nič ne prispevajo k odpravljanju pomanjkanja demokratičnih razprav v institucijah političnega sistema. Njihova pozitivna vloga bi bila, če bi težile zapolniti vrzel, odpraviti pomanjkljivosti, ne pa biti »konkurenca« ali »partner« posameznim ustanovam političnega sistema. Nekatere tako imenovane okrogle mize in javne tribune tudi neposredno napadajo politični sistem, ZK, samoupravljanje...

UREDNIŠTVO: V sodobnem svetu se v zadnjih letih ofenzivneje uveljavljajo nove desnice in ultradesničarske ideologije. Kje vidite vzroke za to? Ali lahko tudi pri nas govorimo o nekaterih pojavnih oblikah novodesničarstva in antikomunizma?

F. ŠETINC: Da, mislim, da lahko govorimo tudi pri nas o nekaterih pojavih novodesničarstva in antikomunizma. Novi so po tem, da nikakor niso disidentski, temveč so še kako »vgnezdeni« v naših strukturah, v uredništvih založb, revij, časnikov in še marsikje. Agresivni in brezobzirni so v napadih na vse, kar ne misli na njihovi valovni dolžini, medtem ko vse, kar jim le blago, včasih celo medlo nasprotuje, razglašajo za stalinizem. V nekaterih okoljih imajo monopol oni, ne pa ZK, kot ji očitajo.

UREDNIŠTVO: Kaj ponujajo v sodobnem svetu nasproti agresivnosti novodesničarjev socialistične oziroma leve alternative? In kaj menite o prihodnosti sodobnega socializma?

F. ŠETINC: V sodobnem svetu je več socialističnih oziroma levih alternativ, kot je naša javnost obveščena o njih. Mislim, da je tudi to prednost novodesničarjev pri nas – izkoriščajo namreč našo slabo obveščenost o naprednih tokovih v sodobnem svetu. Ob ofenzivi desnice smo že kar pripravljeni verjeti, da se napredna misel povsod, v vseh delih sveta kar umika...

UREDNIŠTVO: Ali to ne narekuje, da se moramo drugače obnašati do nekaterih področij raziskovalnega in pedagoškega dela? Npr. v Sloveniji se nihče ne ukvarja profesionalno s problematiko sodobnega socializma...

F. ŠETINC: Strinjam se. Razen tega bi dodal, da ne gre zgolj za to, da raziskujemo, ampak da analiziramo razmere, ki določajo današnjo sve-

točno krizo. Za primer bi navedel sedanje odnose na Poljskem. Zakaj so religiozne množice, ki prevladujejo, v spopadu z dogmatizmom, partija pa zgublja vpliv v delavskem razredu? To je nov pojav, to je treba raziskati. Prav tako opažamo, da so nekatere social-demokratske stranke očitno zabredle v birokratizem. Kje so vzroki, da konservativne sile uspešno ponujajo alternative, kljub temu da so posamezne social-demokratske stranke vrsto let ponujale blagodati in jih tudi realizirale? Premalo raziskujemo tudi konflikte v neuvrščenih deželah. Prehitro se zadovoljujemo z oceno, da gre za ostanke kolonializma. Pogosto so to nova protislovja med neuvrščenimi državami.

V svetu potekajo socialistični procesi tudi v novih oblikah. Z znanimi obrazci ne moremo vsega obrazložiti. Če hoče Jugoslavija zadržati pobudo v svetu, je pomembno, da raziskujemo te procese. V času ko ni več Tita in Kardelja, si lahko prav z raziskavami družbenih procesov v svetu, v mednarodnih odnosih ohranjamo dragocen ugled v svetu.

UREDNIŠTVO: Toda mar ne bi kazalo dela sposobnih »ideoloških profesionalcev« zaposliti v raziskovalnih institucijah? Tu bi lahko storili mnogo več kot pri političnih organizacijah, posebno če se ob njih nekoliko predolgo zadržujejo?

F. ŠETINC: Popolnoma se strinjam. Posameznike je treba razbremeniti operativnega dela, da bi lahko več delali na teoretskem področju, tudi tako kot vi predlagate.

UREDNIŠTVO: Mnogi družboslovci in tudi nekateri politiki govore o krizi v naši družbi. Kako to presoimate? Ali imamo gospodarsko krizo, kot mislijo nekateri, ali tudi družbeno in moralno krizo?

F. ŠETINC: Imamo tudi družbeno in moralno krizo, ki sta posledica gospodarske. Preveč smo bili neobčutljivi do potrošništva, nemoralnega obnašanja, uveljavljanja nesocialističnih norm in vrednosti itn.

UREDNIŠTVO: V naši družbi smo sprejeli dolgoročni stabilizacijski program, ki naj bi preusmeril kritične energije družbe k novim razvojnim ciljem in realistični akciji za uresničevanje teh ciljev. Toda zdi se, da kljub deklaracijam vsebina teh programov še ni postala zavest vsakdanjega in dolgoročnega delovanja. Kje vidite vzroke za to?

F. ŠETINC: Kjer se še ohranja zavest, da bo morda le šlo po starem, da ne bo treba nič spremeniti, da je treba le počakati, da mine vihar in podobno, še ni prostora za zavestno delovanje pri uresničevanju dolgoročnega stabilizacijskega programa. Stara zavest se ne bo kar tako umaknila: brez spopadov in diferenciacije. Zato morajo naprej tisti, ki vidijo svojo prihodnost samo v dolgoročni stabilizaciji in ki jih je dosedanja inflacijska politika vedno samo udarjala ...

UREDNIŠTVO: Doslej so stabilizacijski ukrepi predvsem omejitveni. Kako je z oživljanjem gospodarstva? Kje so vzroki, da je oživljanje gospodarstva šele v začetku in da je spodbujevalnih ukrepov – sodeč po rezultatih, tako malo? Recimo, kako se spreminjata struktura in obseg vlaganj v gospodarstvo? Koliko vlagamo v »tone«, t. j. masovne, energetsko in surovinsko zahtevne proizvodnje, koliko pa že v izvozne in visoko kvalitativne programe? Koliko vlagamo v rast, koliko pa že tudi v razvoj in napredek, v nove možnosti za zaposlovanje in v nove odnose. Smo morda sedaj občutljivejši za ta vprašanja?

F. ŠETINC: Še vedno je močan pritisk tistih, ki vidijo »stabilizacijo« zgoraj v omejitvah. Za spodbujevalne ukrepe jim ni mar, ker bi jih prizadeli, kajti spodbudam mora slediti tudi več dela, več discipline, boljša kakovost, več varčevanja...

Strinjam se z vami: največ bi morali vlagati v rast, v razvoj in napredek, v nove možnosti za zaposlovanje in v nove odnose. To terja tudi dolgoročni program stabilizacije. Investicije, ki ohranjajo staro strukturo ali jo delajo še bolj neustrezno, še manj kvalitetno, so pravzaprav naperjene neposredno proti ciljem dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije in utrjevanja socialističnih samoupravnih odnosov.

UREDNIŠTVO: Prej omenjena naloga je v bistvu del stabilizacijskega programa. Od izvedbenih programov bo odvisno, ali bodo subjektivne sile krčile pot naprej in šle v idejni spopad. Kako mobilizirati vse znanstvene in druge ustvarjalne moči, vse delovne ljudi za realizacijo tega programa?

F. ŠETINC: Če bi posvetili mobilizaciji vseh ustvarjalnih sil vsaj toliko pozornosti, kolikor porabimo energije in časa za ozko forumsko delo in včasih tudi jalovo politično dejavnost, ne bi imeli toliko težav... Stil in metode dela subjektivnih sil bi se morale v celoti prilagoditi tej nalogi, torej mobilizaciji vseh znanstvenih in drugih ustvarjalnih moči, vseh delovnih ljudi za realizacijo dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije. Samo to je lahko merilo avantgardnosti ZK, množičnosti, širine in ljudskosti SZDL, najširše delavske enotnosti sindikatov...

UREDNIŠTVO: Mnogi mislijo, da je treba Program Zveze komunistov Jugoslavije v nekaterih bistvenih točkah spremeniti. Kaj bi dejansko bilo treba spremeniti, če bi se odločili za to?

F. ŠETINC: Sem proti spremembam programa ZKJ, ker mislim, da je še vedno dovolj revolucionaren. V sedanjih razmerah bi nekateri radi spremenili tisto, kar ima svojo prihodnost.

UREDNIŠTVO: Zakaj je v zadnjem času pri nas, če se strinjate z nami, oživela kritika, ki jo običajno označujemo za ultralevičarsko – recimo teza

o frontalnem razrednem boju z upravljaljskim slojem kot posebnim razredom.

F. ŠETINC: Gre za nekakšen anarhoiden tok, ki vidi povsod samo birokracijo, ki podcenjuje politično realnost in ki zanemarja objektivno razmerje družbenih sil, torej tudi možnost, da revolucionarno razvijamo naprednejše. Kje je vzrok za ultralevičarstvo? V ostrih protislovjih sedanjega časa, v velikem neskladju med deklaracijami in stvarnostjo, v prepočasnem urejanju nekaterih perečih problemov...

UREDNIŠTVO: Ali bi mogli govoriti celo o prekrivanju nekaterih ocen konservativne in ultraradikalne kritike naše družbe?

F. ŠETINC: Marx je menda dejal, da se obe skrajnosti ob samem robu stikata...

UREDNIŠTVO: Ali so ti pojavi tudi posledica oportunizma pri delovanju Zveze komunistov? Ali so znanstvene in idejne moči Zveze komunistov v defenzivi? Kaj storiti, da bi preprečili take kritike in spodrezali njihove korenine?

F. ŠETINC: Ofenziva mora biti predvsem odpiranje realnih možnosti za takojšnje odzivanje na nove dileme, vprašanja in protislovja. Zveza komunistov se mora usposobiti za to, če hoče izgubljati zgodovinske pobude, ki jo je imela vse doslej...

UREDNIŠTVO: V zadnjem času mnogi govore o tem, da je treba spremeniti ustavo. Se vam ne zdi, da smo včasih preveč zaverovani v vsako obstoječo institucijo, čeprav se morda ne potrjuje v praksi? Kako to pojasnujete?

F. ŠETINC: Sprememba ustave in zaverovanost v institucije sta dve različni stvari. Pri spremembah ustave moramo biti, kot se reče, restriktivni predvsem zato, ker je v sedanjih težavnih notranjih in mednarodnih razmerah nemalo možnosti za izsiljevanje takšnih sprememb, ki bi škodile ureditvi Jugoslavije in sistemu socialističnega samoupravljanja...

UREDNIŠTVO: Zagovorniki sprememb ustave mislijo predvsem na to, da je treba spremeniti nekatera določila o pristojnosti federacije in položaja republik oz. pokrajin v njej. Se vam ne zdi, da je prepočasno oblikovanje skupnih in splošnih interesov glavni vzrok za takšne pobude? Kako preseči dosedanje stanje, če smo ga prav označili, ne da bi spremenjali ustavo?

F. ŠETINC: Kaj naj bo alternativa prepočasnemu oblikovanju skupnih in splošnih interesov? Unitarizem? Mar ni potem bolje, da se potrudimo, da

bi s sedanjo ustavno ureditvijo hitreje oblikovali skupne in splošne interese, vendar ne brez volje narodov in narodnosti oziroma njihovih republik in pokrajin?

UREDNIŠTVO: Brez dvoma lahko ugotavljamo pri Slovencih večjo občutljivost za legitimne nacionalne interese. Toda ali se pri tem kaže tudi dovolj razumevanja za skupne in splošne interese pri vseh jugoslovanskih narodih in narodnostih? Kje iskati vzroke za to? Ali smo dovolj občutljivi za pojave nacionalizma v našem okolju?

F. ŠETINC: Ne, nismo dovolj občutljivi. Svojemu nacionalizmu preradi odpuščamo, kakor da je manj nevaren kot drugi. Toda za vsak nacionalizem, najsi je agresiven ali obrambniški, če je sploh dopustna takšna delitev, je značilno, da zanika pravico do avtonomnosti drugim narodom ali jo vsaj podcenjuje. Tako imenovani obrambniški nacionalizem je lahko tolikanj zaverovan sam vase in samozadosten, da postane ta »ljubezen« najhujša ovira za napredek ...

UREDNIŠTVO: Je t. i. »jedrska vojna« povzročila več koristi ali več škode? Ali se ji ne bi bili lahko izognili?

F. ŠETINC: Lahko bi se ji bili izognili, če bi bilo jasno od začetka, da je to v pristojnosti republik in pokrajin, da se lahko o skupnih programih pogovarjamo na prostovoljni osnovi. To je bilo jasno vsakemu, ki je vzel v roke ustavo. Marsikdo pa je bil v razpravah tudi zaveden. Seveda bi lahko takšne razprave zavrnil po zakoniti in politični poti, že od vsega začetka. Bistveno je, koliko smo imuni do pojavov nacionalizma. Vedno moramo pričakovati, da se bodo oglasili tudi taki, ki bodo posamezne probleme izkoriščali za razpihovanje nacionalizma. Predolgo so bili nosilci dela in razprav le šolske oblasti, zlasti še, ker so to tudi občutljiva mednacionalna vprašanja.

UREDNIŠTVO: Kako gledate na novejši razvoj odnosov med cerkvijo in državo, posebej v SR Sloveniji?

F. ŠETINC: Odnosi med cerkvijo in državo v Sloveniji so dobri. To pa nikakor ne pomeni, da ni nevarnosti klerikalizma in sektaštva kot dveh strani istega problema: poskusov razcepljanja ljudi. V Socialistični zvezi se borujemo proti obema skrajnostima: proti klerikalizmu, ki bi želel pahniti ljudi na desno, in proti sektaštvu, ki vleče v osamo, v ožjenje fronte, v slabitev boja za socializem in socialistično samoupravljanje. Obe poziciji usmerjata k političnemu ločevanju vernih in nevernih delovnih ljudi v škodo njihovih skupnih interesov. Samo brez povezave s protisocialističnimi težnjami so verske skupnosti »lahko v naši deželi prav tako svobodne, kakor druge oblike interesov našega delovnega človeka«, kot je

zapisal Edvard Kardelj v Smereh razvoja... in kar štejemo za temeljno smernico pri opredeljevanju odnosa do vere in verskih skupnosti v naši socialistični samoupravni družbi.

Seveda pa imajo prav tisti, ki pravijo, da je pavšalno govorjenje o klerikalizmu in sektaštvu prav tako škodljivo kot sprenevedanje, ko nekateri nočejo videti konkretnih pojavov takšne nestrpnosti v svojem okolju.

UREDNIŠTVO: Revialni tisk je pomemben dejavnik za razvoj in uveljavljanje kvalificirane družbene in strokovno-znanstvene kritike. Kako gledate na revialni položaj v Sloveniji s tega vidika?

F. ŠETINC: Razvoj in uveljavljanje kvalificirane družbene in strokovno znanstvene kritike nista v pravem sorazmerju s številom revij. Uveljavlja se stališče, da smo revialni prostor obogatili, vendar jaz tega ne vidim. Te trditve zdaj ne bi razčlenjeval...

UREDNIŠTVO: Ste sodelavec in verjetno tudi (kritični) bralec »Teorije in prakse« vse od njene ustanovitve pred dvajsetimi leti. V čem vam je »Teorija in praksa«, če lahko tako rečemo, pomagala, v čem pa je bila oziroma je še pomanjkljiva ali pa vas je morda razočarala. Kaj ji svetujete na pragu tretjega desetletja njenega izhajanja?

F. ŠETINC: »Teorija in praksa« je našla svoj prostor. Ni senzacionalistična in tudi ne išče cenene popularnosti. Ko jo začenjaš prebirati, te spodbuja k razmišljanju. Resno znanstveno in publicistično analizira pojave v naši družbi, v sodobnem socializmu in v sodobnem svetu sploh in s tem prispeva k oblikovanju aktivne politične kulture.

Novi časi še posebej zahtevajo od take revije, kot je »Teorija in praksa«, da mora v še večji meri postajati subjekt družbene in s tem tudi lastne preobrazbe, da pogumno ugotavlja družbena protislovja in da tudi skuša ustvarjalno iskati izhode iz njih. Želel bi, da bi revija še bolj razvijala polemiko o odprtih vprašanih znanosti, družbe in politike, o idejnih tokovih doma in po svetu.

NA TEMO TEORIJE IN PRAKSE – OB DVAJSETLETNICI REVIIJE

Ob dvajsetletnici izhajanja revije »Teorija in praksa« usmerjamo pozornost naših bralcev k tematizaciji odnosa med teorijo in prakso, k filozofskim in znanstvenim razmislekom o naslovu naše revije, ki pomeni za nas trajen izziv, kažipot in tudi merilo naših dosežkov – seveda, kolikor o dosežkih lahko govorimo. Nobenega dvoma pa ni, da je to naša trdna usmeritev. Revija združuje predvsem raziskovalce s področja družbenih ved, deloma tudi naravoslovce in javne delavce z različnih področij družbene prakse. Zato bi lahko tematsko jedro jubilejne številke še določneje opredelili: zanima nas (protislovni) odnos med znanostjo in družbeno prakso, prežemanja znanstvenega dela in družbenega razvoja. Izhajamo iz prepričanja, da bo jugoslovanska družba dolgoročno napredovala le, če ji bo uspelo (na najbolj ustrezen način) povezovati teorijo in prakso, znanost in politiko. Premagovanje kratkovidnega pragmatizma je tudi danes – in morda posebej danes – še kako aktualno.

K pisanju smo povabili večje število naših sodelavcev, njihova razmišljanja berite v tem zvezku. Z njimi pa prav gotovo še zdaleč niso izčrpani mnogoteri vidiki razmerja teorija-praksa – zato so strani revije odprte za nove razpravljalce.

Ob zaključku dvajsetega letnika bi se radi zahvalili vsem avtorjem, posebej rednim sodelavcem, dosedanjim urednikom in članom uredniških odborov ter svetov za njihov dragoceni prispevek k rasti in širjenju revije.

Zahvala gre tudi številnim rednim naročnikom in zvestim bralcem, med katerimi mnogi prebirajo našo revijo že kar od začetka izhajanja leta 1964.

Variacije na temo »teorija in praksa«

es kömmt drauf an sie zu verändern
gre za to da ga spremenimo

O »teoriji« in »praksi« govore na različne načine. Nujno potrebno je, da se znajdemo med temi različnimi načini govorjenja in da jih spodpršamo; tako se nam bo odprl tudi horizont marksističnega spraševanja.

Prvi in najbanalnejši način je poveličevanje »praktičnega življenja« in podcenjevanje »teorije«. Samozadovoljni filister rad poseže v zakladnico svoje omike in iz Goethejevega Fausta citira iztrgane besede, da »siva, dragec, je vsa teorija, / drevo zlato življenja zeleni«. Filister, ki si je vzel ta citat za maksimo, pozablja, da je vzet iz prizora, kjer se govorec citata, Mefisto, neusmiljeno norčuje iz šolarjev; zato to norčevanje pade tudi na uporabnika »maksime«. Da je teorija »siva«, je rade volje priznal tudi Hegel, toda to mu še malo ni zmanjševalo pomena teorije, temveč ravno nasprotno. Filozofijo kot najbolj teoretsko teorijo je Hegel stavil nad vse. Toda tudi Marx, ki je filozofijo in vso teorijo zaobrnil v praktično preobrazbo, v revolucionarno spremembo sveta, je v teoretskem revolucioniranju videl ključni vzvod za to preobrazbo. Te preobrazbe ni, dokler samo »druge človeške sfere poganjajo korenine v zemljo in z rokami trgajo sadove sveta«, pri tem pa še ne slutijo, »da je tudi 'glava' od tega sveta ali da je ta svet svet glave«.

Drugi banalni način razumevanja je prakticizem. Prakticist razume celo Marxovo 11. tezo o Feuerbachu v smislu stavka: »Fantje, konec filozofiranja! Zavijajmo rokave!« Usoda, ki so jo prakticisti namenili sami besedi »filozofirati«, je dovolj zgovoren dokaz njihove antiteoretske averzije. (Na banalni ravni, v napovedi banalnih filmskih komedij, celo srbohrvaško besedo »popričati« prevedejo s »filozofirati«.) Prakticistu je teorija balast. Zanaša se na svojo »zdravo pamet«, ne da bi se za trenutek zavedel, da je akcionizem kaj lahko brezglav in da je premislek o smeri, poti in cilju nekaj, brez česar zaideš na zelo enostavnih poteh. Za marsikaj od tega, kar nas zdaj boli in bremeni, se imamo ravno zahvaliti prakticizmu, pozivanju na vihanje rokavov, ne da bi natanko vedeli, za kaj, in drvenju v smeri, iz katerih je težko sestopiti. Prakticizem ima, kot je znano, dve različici: prakticistični akcionizem, ki ga lahko zvedemo na geslo: Ne vem, kaj hočem, ampak tisto mora biti takoj!, ter prakticistični oportunistizem, ki se ne sprašuje ne po poti ne po cilju, temveč le nenehoma prekraja in prikraja.

Temu blizu je tretji način banalizacije: organizacijski fetišizem. Organizacijski fetišist je prepričan, da bodo vsi problemi rešeni, če bo le

dosežen idealni tip organizacije. Ta tip organizacije, ki mu je pred očmi, pa ni rezultat nikakršne teoretske analize (ki bi morala biti obenem samoanaliza, če naj bi bila v resnici analiza družbenih dogajanj; saj družba ni nekaj zunaj nas, temveč smo to mi: vsakokratni analizirajoči jaz v celoti, imenovani družba). Ne, ta tip organizacije je nekaj, kar mu tiči v glavi kot nereflektirana predstava, kar je prevzel iz tradicije ali pa od avtoritete. Fetišistu je tuje, da je organizacija nujno organizacija za neke cilje in da je nujna nenehna reorganizacija ciljev in nujno nenehno izpraševanje organizacijskih form, ali so primer(je)ne ciljem; prav tako mu je neznano, da se s spreminjanjem družbe spreminjajo ravno ljudje in da je on sam še kako zajet v tok sprememb; najmanj pa je manično organiziranje sposobno zaustaviti korak in si dati možnost premisleka o poti in cilju.

Še nadaljnji način razumevanja, blizu prejšnjemu, je dediščina razsvetljenstva. Razsvetljenje je bilo, kot vemo, rojstna doba »moderna« socializma, tistega, ki ga štejemo med »vire marksizma«. Toda vir marksizma je lahko le tako, da ga presežemo. Značilnost razsvetljenstva je bila, da je šla teorija svojo pot in da je bilo njene teze treba predložiti v praktično realizacijo. Na eni strani torej teorija – in njena miselna pot je edino naravna in racionalna, saj vsi zdravi človeški možgani po mnenju razsvetljenčev delujejo na enak način in morajo pravzaprav priti do enakih rezultatov. Tako je teorija potem po poti miselne izpeljave predvidela idealno prakso, to prakso pa je bilo potem treba izpeljati. Razsvetljenčenci so namreč razpolagali z večnimi zakoni uma, tisto, do česar so se dokopali s svojim premišljanjem, je obenem ustrezalo tudi naravnemu zakonu in bilo skladno z zakoni morale. Ni torej nič čudnega, da so potem trdo prijemali in obsojali trmasto prakso, ki ni sledila njihovim zahtevam. Do drugačnega ravnanja ljudi je po njihovi presoji vodila pot skozi spremembo okoliščin in skozi spremembo vzgoje. S predlogi, kako naj se ljudje sami organizirajo (denimo v Fourierovem falansterju, v Cabetovi Ikariji ali kako drugače), z zgledi nove organizacije (Owen) ali pa z diktaturo peščice revolucionarjev kot »diktaturo proletariata« (Blanqui) naj bi nastale tiste nove razmere, ko bi nastali drugačni ljudje, »novi Adam«. S 3. tezo o Feuerbachu je Marx izrekel nujne konsekvence takega stališča: »Materialistični nauk o spremembi okoliščin in vzgoje pozablja, da okoliščine spreminjajo ljudje in da mora vzgojitelj sam biti vzgajan. Zato mora družbo razdeliti na dva dela – od katerih je eden vzvišen nad njo.«

Jedro Marxovega očitka je, kot vidimo: razsvetljenski materialistični spreminjevalci družbe, ki so šli na spreminjanje okoliščin in vzgoje, so sebe izvzeli iz okoliščin in iz vzgoje, se dvignili nad družbo, torej nad druge ljudi, in jim pišejo življenjske okoliščine in okoliščine vzgoje. Izvzemajoč sebe iz dialektike zgodovinskega procesa, »pozabljajoč« na svojo zgodovinsko vpetost in zgodovinsko odvisnost, seveda ne morejo priti do pravega razumevanja svojega položaja in svoje vloge, in zato ne

najdejo rešitve, ki jo vsebuje drugi odstavek teze: »Sovpadanje spreminjanja okoliščin in človeške dejavnosti ali samospreminjanje je moči dojeti in racionalno razumeti le kot revolucionarno prakso.« V tem odstavku je vsebovano že ključno stališče iz *Komunističnega manifesta*, ki opredeljuje vlogo avantgarde: da nima nobenih posebnih ciljev, temveč le, da najbolj energično in z največjo teoretsko prodornostjo bije boj za razredne cilje; da v gibanjih sedanosti zastopa hkrati prihodnost gibanja. To opredelitev *Manifesta* so sprejeli za svojo nekateri kasnejši programi delavskega gibanja, med njimi npr. *Kaj hoče zveza Spartakus?* Roze Luxemburg in pa *Program ZKJ*. V empiričnem delavskem gibanju pa je ta misel *Manifesta* dostikrat prišla v pozabo in se umaknila praktikam, bolj sorodnim utopistovskim teorijam kot pa Marxovi.

Nadaljnji način obravnave razmerja teorija-praksa imamo v empiričnem delavskem gibanju, ko se razklene zveza nujne vsebinske istovetnosti teorije in prakse in ko dobi revolucionarna teorija ideološko funkcijo (ideološko v Marxovem pomenu besede): poveznjena kot ideološko upravičevanje gibanja čez reformistično prakso. Na ustih revolucija, v empiričnem delovanju kompromisarski, oportunistični reformizem: tako se je predstavil Karl Kautsky že 1893, ko je razglasil socialno demokracijo za »revolucionarno stranko, in to ne samo v pomenu, kot je revolucionaren parni stroj«, a obenem »ne stranko, ki bi delala revolucije«. Ko je Bernstein hotel, da bi bila stranka tudi na ustih to, kar je bila v dejanju, je nastal vihar, a iz njega ni izšla stranka, ki bi bila tudi v dejanju tisto, kar je bila na ustih: revolucionarna; »v orambo marksizma« so šli nasprotno zato, ker so s plaščem ideologiziranega »marksizma« prekrivali reformistično prakso. Analogno je ravnala Komintern 1928, ko je v analitskem delu gradiva napovedovala krizo (in napoved je bila točna), zaostritev razrednega boja in revolucionarno situacijo, v strateško-taktičnih izpeljavah pa previdevala dosti blage ukrepe. Spet imamo »revolucionarno« teorijo kot ideološki integracijski instrument in pa oportunistem prakse pod tem plaščem. Seveda nam potem analiza pokaže, da je morala teorija prestati nekatere ne zgolj kozmetične posege, da jo je bilo mogoče uporabiti za ta namen.

Nadaljnji, iz zgodovine misli znani način obravnavanja razmerja teorija-praksa je delitev filozofije na teoretsko in praktično filozofijo, kjer je spoznanje stvar teorije, ravnanje pa izhaja iz vrednot. Teorija in praksa sta spet razklenjeni, teorija je izvzeta iz razrednega konflikta, je nevtralna in za vse subjekte enako dostopna, vrednote pa so spet občečloveške in nadrazredne. Od Eduarda Bernsteina do današnjih dni ima takšno obravnavanje (z raznimi variantami) dosti zagovornikov tudi v delavskem gibanju.

A Marxove *Teze o Feuerbachu* so živ dokaz, kako kompleksnega je prizadevalo naslovno vprašanje »teorija in praksa«. Oglejmo si še nekatere druge aspekte vprašanja: Že kar v prvi tezi beremo, da je Feuerbachova velika teoretska pomanjkljivost, da predmeta ni sposoben videti

»kot čutno človeško dejavnost, prakso; ne subjektivno«. To, da mu je videnje predmeta ločeno od produktivne dejavnosti, da v predmetu vidi le objekt, ne pa predmeta dela in produkcije, mu zapira pogled na jedro stvari. Obenem Feuerbach »prakso dojema in fiksira le v njeni umazano židovski pojavnosti«, se pravi, le kot kramarsko-oderuško kapitalistično prakso privatništva. To mu zapira pot do »revolucionarne‘ ,praktično-kritične‘ dejavnosti«. Ker torej ni sposoben človeškega produktivnega življenja razumeti drugače kot v njegovi kapitalistični podobi, beži Feuerbach v obravnavanje »le teoretskega obnašanja kot pristno človeškega«, ne razume pa pomena revolucionarne prakse. Teoretsko spoznanje, tako torej argumentira Marx, obtiči v zanki, če se ne more dokopati do razumevanja prakse sub specie revolucionarne, praktično-kritične dejavnosti. Praksa ni nekaj zunajteoretskega, temveč tiči že v sami teoriji. Teorija in praksa sta zato medsebojno »konvertibilni«, kot bi rekel Gramsci: vsaki teoriji pripada neka praksa in vsaki praksi neka teorija. Feuerbach, ki se ne more povzpeti do revolucionarnega razumevanja družbenega življenja, obtiči v teoriji, ki je naposled konformna s kapitalizmom in »deli z našimi nasprotniki pripoznavanje in hkrati nepoznavanje obstoječega« (*Nemška ideologija*).

Prav tako izrecna je druga teza o Feuerbachu, ki nikakor ne govori, kot bi sledilo iz učbenikov, o »preverjanju v praksi«, ali zavre voda pri 100 °C, temveč o predmetni resnici: »Vprašanje, ali človeškemu mišljenju pripada predmetna resnica – sploh ni vprašanje teorije, temveč *praktično* vprašanje. V praksi mora človek dokazati resnico, to je, dejanskost in moč, tostranskost svojega mišljenja. Spor o dejanskosti ali nedejanskosti mišljenja – ko je izolirano od prakse – je čisto *sholastično* vprašanje.« Ne gre za »preverjanje«, temveč za praktični dokaz »tostranskosti mišljenja«: filozofija in politična teorija sta postavili tezo, da so ljudje »rojeni enaki in svobodni« in da je, konsekventno, najprimernejša takšna družba, v kateri bodo ljudje živeli kot enaki in svobodni. Spora z nasprotno tezo, prav tako postavljeno v politični teoriji, o nujni neenakosti med ljudmi, ni mogoče rešiti zunaj praktičnega konteksta. Tostranskost zahteve po osvoboditvi delavca ni dokazljiva zunaj revolucionarne prakse in je nastala ravno v revolucionarni teoriji. In tostranskost mišljenja ne pripada teoriji, ki bi si nad predmetom svoje napovedi umivala roke, temveč teoriji, ki svojim napovedim hoče dati značaj »self-fulfilling prophecy«, s tem, da kot teorija pomaga konstituirati subjekt spremembe. Teorija je ves čas praktično vpletena, ni le nevtralen zapisovalec dogajanja.

In kot je »vse družbeno življenje po bistvu *praktično*«, kot »vsi misteriji, ki napeljujejo teorijo k misticizmu, dobe racionalno rešitev v človeški praksi in v zapopadenju te prakse« (deveta teza), tako lahko iz horizonta »praktično-kritične« Marxove misli razumemo tudi misterije, ki porajajo različne načine neadekvatnega govorjenja o teoriji in praksi, jih povežemo s silnicami prakse in vidimo v njih interese razdeljenega dela. In iz tega potegnemo konsekvence.

Znanost, izobraževanje in razvojne spremembe

I

Naravnost paradoksalno je, da šele v času svetovne ekonomske krize začnemo globlje dojemati spoznanje, da je znanstvena ustvarjalnost pot za prodor v sodobnost, v razvojne tokove znanstveno-tehnične revolucije in pot v bodočnost. V času globljih družbenih pretresov spoznavamo, da je znanstveno-tehnološka revolucija v zadnjih desetletjih povzročila revolucionarne spremembe pri obvladovanju prirode in družbe, da sodobna znanost in tehnologija rasteta eksponencialno, in da sta preskočili spoznanja in znanja celih generacij. Glavni razvojni dejavnik vse bolj postaja znanje in vse manj količina porabljenega dela in dolžina delovnega časa. Vse družbe spoznavajo, da brez okrepljene in pospešene aktivnosti znanstvenega, izobrazbenega, informacijskega in tehnološkega kompleksa ni izhoda iz ekonomske in socialne krize, da ni mogoče obdržati in izboljšati svojega položaja v mednarodni delitvi dela.

Sodobni znanstveni in tehnološki razvoj je poglobil naše razumevanje prirode in družbe: od elementarnih delov do kozmosa, od prirodoslovno-matematičnih znanj do družbenih znanosti. Prodor v neznano je bil tako silovit, da se mnogi upravičeno sprašujejo, kje je konec odkritij in spoznanj, denimo v teoretični fiziki, v genetiki, v teorijah sistemov, v teorijah o družbi, v zgodovinskih, filozofskih in drugih znanostih? Globoko se je spremenilo tudi naše pojmovanje logike, časa in prostora ter medsebojnih odvisnosti med pojavi in opazovanjem.¹ Znanost ni samo zbirka objektivnih zakonitosti in procesov. »Znanost je stvaritev človeškega uma« (A. Einstein), korenini v človekovi kulturi in je plod zgodovinskega razvoja filozofske in znanstvene misli. Znanost je način življenja in je nenehno in nikoli končano iskanje resnice in znanja.² Tehnologija kot razvojna, inovacijska, konstruktorska in druga dejavnost je danes bolj kot kdaj prej neposredno navezana na znanost. Današnja in jutrišnja znanost sta skoraj izključni generator sodobne tehnologije (genetskega inženiringa, kompjuterizacije, mikroelektronike, energetike itd.).

Vloga znanosti in izobraževanja v družbi lahko vidimo v tem, koliko je pospeševalec družbenega razvoja tako s produkcijo znanja, ustvarjalnim

¹ Ivo Šlaus, *The Role of Universities in Analysing the Implications of Contemporary Scientific and Technological Changes for Society, Culture and the Preservation of Peace. Contemporary Scientific and Technological Changes: Their Impact on the Humanities in University Education*. IAU. Unesco. Paris 1983, str. 10.

² *An Introduction to Policy Analysis in Science and Technology. Science Policy Studies and Documents*, Unesco, 46. Paris 1979.

prenosom znanja, s tehnično inventivnostjo, z izobraževanjem visoko specializiranih strokovnjakov, kakor tudi z globljimi družbenimi spoznanji, novimi oblikami upravljanja in organiziranja družbe. Bistva medsebojne soodvisnosti univerze in družbene prakse bržčas ne gre iskati v neposredni vsakodnevni pragmatični povezavi univerze z družbo oziroma z neposrednimi in trenutnimi potrebami industrije. Univerza mora iskati smisel svojega lastnega obstoja in funkcije v družbi v tem, da se na teoretični, empirični in aplikativni ravni odziva na probleme časa.

Vendar je njena funkcija širša: univerza je kulturna institucija naroda. Univerza ne more pasivno spremljati družbenega razvoja naroda, marveč mora biti njegov razum, srce in vest. Odzivati se mora na potrebe svojega okolja in ga proučevati z njej lastno analitično in kritično sposobnostjo; z njenim znanstveno-raziskovalnim potencialom mora vrednotiti družbena stanja in gibanja, možnosti ekonomskega in tehnološkega razvoja ter anticipirati nujnost prihodnjega razvoja. Kdo – če ne univerza – je dolžan in sposoben spremljati svetovne znanstvene, tehnološke in kulturne dosežke ter dejavno oblikovati lastni, avtohtoni družbeni razvoj.

Znanost si mora »sama pisati zakone«, hkrati pa se dejavno vključevati v spreminjanje družbe. S tem menimo, da znanost svoje ustvarjalnosti ne sme dušiti v mejah pragmatizma, pa tudi v »akademski« solipsizem se ne sme zapirati. Resnična znanost išče svojo ustvarjalno moč v plodnem, pogosto dialektičnem soočanju teorije s prakso; ustvarjalna družbena praksa pa mora – če hoče biti ustvarjalna – svojo dejavnost in razvojno strategijo snovati na znanstvenih spoznanjih. Zato je povsem naravno, če se znanstvena misel spopada s pragmatističnimi pojmovanji družbenega razvoja, in če »prehiteva« realne družbene odnose. Hrati pa mora resnična znanost črpati spoznanja iz izkušenj prakse in izzivov družbene stvarnosti ter se tako potrjevati v praksi. Znanost bo »koristna« le toliko, kolikor bo nastopala kot znanost, kolikor bo kot relativno samostojna dejavnost analizirala stvarnost, razgaljala korenine družbenega in tehnološkega konservatizma in pogumno razkrivala poti modernizacije in razvoja.

II

Splošna je ocena, da je bil položaj znanosti v Jugoslaviji v zadnjih desetletjih neugoden, in da je zaostajal za dinamiko družbenega razvoja.³ Znanost in znanje nista bila temelj družbenega razvoja, razvoj domače znanosti in tehnologije je bil podcenjevan, restriktivni ukrepi so iz leta v leto zajemali vedno večje sektorje znanstvene dejavnosti, upadale so temeljne raziskave, zastarevala je oprema, usahnil pretok znanstvenih informacij. Družba se je zadovoljevala z uvozom tuje pameti in tehnolo-

³ Dokumenti predsedstva sveta akademij znanosti in umetnosti SFRJ in predsedstva Skupnosti univerz Jugoslavije o položaju, problemih in vlogi znanosti v Jugoslaviji. Beograd, 30. 9. 1983.

gije. Znanost ni imela možnosti, da z objektivnimi znanstvenimi metodami deluje kot razvojni in družbeno integracijski dejavnik.

Tako stanje lahko samo delno pojasnimo s splošnimi družbenimi težavami in z omejenimi materialnimi možnostmi družbe. V družbeni praksi so bile številne zavore, ki so onemogočale produktivno vključevanje raziskovalne dejavnosti v vsa področja družbenega dela in upravljanja ter zavirale absorpcijo visoko specializiranih kadrov v gospodarstvo, družbene dejavnosti, v sistem upravljanja in v politične procese. Predvsem je sam ekonomski sistem omogočal ustvarjanje dohodka brez povečevanja znanstvenoraziskovalnih in razvojnih zmogljivosti, brez nuje vključevanja v mednarodno menjavo dela – z neselektivnim uvozom znanja in licenc kot »najcenejšim« sredstvom razvoja. Raziskovalno-razvojno dejavnost so gojile le redke gospodarske panoge.⁴

Med bistvene zavore sodi tudi pragmatistična zavest in slaba strokovna usposobljenost sedanjega sloja upravljavskih in strokovnih kadrov v gospodarstvu, družbenih dejavnostih, v upravi, administraciji, zlasti v občinskih upravnih, političnih in izvršilnih organih. Številni naši vodstveni kadri v gospodarstvu niso usposobljeni za to, da bi na temelju znanstvenih in razvojnih projektov zagotovili strategijo prestrukturiranja proizvodnih procesov, procesov upravljanja in odločanja. Najbolj kritično je stanje v strukturi strokovnih kadrov, ki pripravljajo informacije za odločanje. V tej strukturi prevladujejo administrativno-tehnični delavci brez znanja o sodobnih procesih proizvodnje, o informacijskih sistemih in možnostih modernizacije in racionalizacije upravljalških in administrativnih del.⁵

Vse to je prispevalo k temu, da je slabila povezanost znanosti s prakso in prakse z znanostjo. Družbena praksa ni gradila na raziskovanjih domače znanosti, univerzi in institutom pa ni uspelo ustvariti novih odnosov – medsebojne odvisnosti univerze in dela. Družbeni status in materialni položaj univerze in znanosti sta se slabšala; pogosto so ju tretirali samo kot »nujno zlo« družbene potrošnje. Znanstveno-raziskovalno delo na univerzah in institutih je stagniralo, pri čemer so bila zlasti prizadeta temeljna raziskovanja. Administrativni planerji razvoja so preprosto »spregledali« dejstvo, da je produkcijo znanja možno dosegati le s temeljnimi raziskavami, ki se nadaljujejo z razvojnimi. Pri tem je povsem normalno, da tako raziskovanje lahko vodijo samo vrhunski znanstveniki, ki zmorejo dosegati svetovne rezultate in prispevati v zakladnico svetovnega znanja. Prav te raziskave so dolgotrajne, zapletene, pogosto pa tudi brez »spektakularnega« ali uporabnega rezultata. Tako delo je teamsko, zahteva vrhunsko opremljene laboratorije, kompletno organizacijo in

⁴ Te panoge so farmacevtska, elektrotehnična, informatična in še nekatere, ki jim tudi danes uspeva ohraniti kompetitivnost v mednarodni menjavi dela. Med redkimi takimi organizacijami združenega dela so nekateri veliki sistemi: Rade Končar, Pliva, Energoinvest, Iskra, Lek, Krka, TAM, Litostroj, Slovenske železarnice in še nekatere.

⁵ Poročilo o uresničevanju zakona o raziskovalni dejavnosti in raziskovalni skupnosti. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana 1983, št. 15, str. 12. – Glej tudi: France Vreg, Uloga nauke i obrazovanja u razvojnim promenama privrede, društvenih delatnosti i političkih procesa. Referat na skupščini Skupnosti univerz Jugoslavije, Mostar, 8.-9. december 1983.

interdisciplinarne prijeme. Tudi aplikativna in razvojna raziskovanja so vezana na temeljne raziskave, zato bi morale raziskovalne enote pri velikih industrijskih sistemih ohraniti tesne stike in sodelovanje z univerzitetnimi centri temeljnih raziskav. In predvsem: univerza bi morala biti usposobljena za vodenje ali nadzor uporabe znanstvenih rezultatov v praksi. Uporaba rezultatov je sestavni del znanstvenoraziskovalnega dela, je njegova objektivna verifikacija v praksi, je vključevanje univerze v razvojne procese v praksi.⁶ Prav ti vezni členi so ponavadi najbolj bistveni, pa v Jugoslaviji najbolj zanemarjeni.

Zlasti v zadnjem obdobju smo se srečali z vrsto pragmatističnih, restriksijskih ukrepov, ki so zavrli normalen metabolizem znanstvenega in izobraževalnega sistema. Zaradi naraščajočih ekonomskih težav smo pozabili na preprosto resnico, da so znanstveni, izobraževalni in kulturni podsistemi posamezne družbe tako pomembna sestavina družbene reprodukcije, družbenega razvoja in kulturne identitete, da je ne moremo prepustiti stihiji, oscilacijam in konjunkturalnim spremembam v gospodarstvu, niti pragmatističnim ukrepom tako imenovane realne politike. Če želimo, da bi se univerza z večjo imaginacijo, z večjo analitično in kritično ostrino, s sodobnimi temeljnimi in razvojnimi raziskavami vključila v razvojne in stabilizacijske projekte, potem moramo dolgoročno in plan-sko, po potrebi pa tudi selektivno krepiti njene znanstvene in pedagoške potenciale ter njeno infrastrukturo, ne pa ji rezati korenine.⁷

III

Že sedaj se je večina naših visokošolskih organizacij in institutov – predvsem seveda tistih, ki jim to omogoča narava znanosti in raziskovanja – kar največ vključevala v razvojne projekte gospodarskih organizacij, pa tudi družbenih dejavnosti, političnih sistemov in kulture. Oblike neposredne menjave dela so v nekaterih visokošolskih organizacijah (predvsem tehnoloških) postale že dominantne oblike pridobivanja dohodka. Zaradi tega so bile resno ogrožene temeljne raziskave. Hkrati s tem so bile neposredne menjave zaradi težavnih finančnih razmer zavodov tako ekstenzivne, da so skoraj izčrpane možnosti sedanjih kadrovskih zmogljivosti na visokošolskih organizacijah in institutih.

Poleg tega so se v zadnjih desetih letih povečale pedagoške obveznosti univerzitetnih delavcev: med vsemi republikami so prav v Sloveniji najvišje in dejansko nesprejemljive za tiste univerzitetne delavce, ki svoje umske in fizične sile osredotočajo na temeljne in razvojne raziskave. V Jugoslaviji se je pedagoška obremenitev visokošolskih delavcev rapidno

⁶ Fedor Rocco, Aktualna pitanja naučnog rada na univerzitetima. Referat na skupščini Skupnosti univerz Jugoslavije. Mostar, 8.-9. december 1983.

⁷ Po podatkih izobraževalne skupnosti Slovenije se je delež usmerjenega izobraževanja v družbenem proizvodu v zadnjih petih letih zmanjšal od 1,64 na 1,29%; podobno je tudi z deležem za raziskovalno dejavnost.

povečala tudi zaradi naglega naraščanja števila študentov; celo v Sloveniji je obremenitev visokošolskih učiteljev glede na število študentov večja kot obremenitev srednješolskih in enaka obremenitvi osnovnošolskih učiteljev.⁸

Posledice takega stanja so mnogotere: v vrste znanosti in izobraževanja se tihotapi občutek nemoči, da bi lahko spreminjali stanje, da bi ohranjali in krepili kvaliteto znanstvenega in izobraževalnega procesa. Na nekaterih jugoslovanskih, predvsem mlajših univerzah je že zaznati povprečnost, erozijo ravni in kvalitete. Ne zastrujejo se kriteriji za ponovne izvolitve in habilitacije učiteljev, prelahko se »vrednoti«⁸ doktorska dela, premalo kritično se preverja raziskovalne naloge in projekte. Ponekod imamo opravka z izrazito negativno selekcijo kadrov. Število znanstvenih delavcev ostaja enako, poteka le najbolj nujna kadrovska reprodukcija univerzitetnih učiteljev. Značilen je proces staranja znanstvenih in pedagoških kadrov; rekrutacija mlajših znanstvenih in pedagoških delavcev je v krizi tako zaradi omejenih perspektiv razvoja mladih znanstvenikov kot tudi zaradi finančnih in dohodkovnih možnosti na univerzah in institutih. Materialno siromašenje univerze povzroča odliv najvitalnejših kadrov, preprečuje dotok mladih, nadarjenih raziskovalcev in onemogoča pretok kadrov med družbeno prakso in univerzo.

IV

Univerzo je izredno prizadela tudi prepoved uvoza raziskovalne opreme (stopnja njene iztrošenosti znaša v Sloveniji 70%). Povsem jasno je, da je pogoj za ustvarjanje lastnega znanja sodobna laboratorijska oprema. Hkrati je omejeno trajno povezovanje s svetovnimi središči znanja: tu mislim, prvič, na fizično komunikacijo učiteljev z znanstveniki v svetu, na odhajanje v svetovna središča znanosti ter vabljenje tujih znanstvenikov v naša središča; drugič, na duhovno komunikacijo s pomočjo znanstvene literature (omejitev uvoza literature) in kompjuteriziranih svetovnih baz znanstvenih informacij. Vsako zapiranje v meje sistema, v lastno partikularistično omejenost in samozadostnost poraja stagnacijo in morfostazo sistema (izgubljanje energije in informacijske strukture). Še bolj težke in dolgoročne pa so posledice, če se to dogaja z znanstvenim podsistemom, ki danes izgublja trajno, kontinuirano interkomunikacijo s svetovnimi središči produkcije novega znanja.

Univerze dežel v razvoju so danes najbolj prizadete: želele bi razvijati sodobno znanost, slediti tokovom znanstveno-tehnične revolucije, razvijati lastno znanstveno ustvarjalnost, pa nimajo za to potrebnih materialnih in kadrovskih možnosti. Razvite dežele še vedno vlagajo velika finančna sredstva v znanstvene projekte, dežele v razvoju pa nimajo ne finančnih

⁸ Glej: Stališča o položaju, vlogi in nalogah slovenskih univerz v razmerah ekonomske stabilizacije. Vestnik Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Ljubljana 1983, št. 1-2, str. 4-11.

ne človeških zmogljivosti za produkcijo novega znanja in nove tehnologije. Svetovna ekonomska in socialna kriza je povečala neskladje med znanostjo razvitih in nerazvitih in povzročila nove vidike neenakopravnosti.

Tak vidik neenakopravnosti zadeva tudi diseminacijo novega znanja. Jugoslavija je potisnjena na obrobje ustvarjanja novega znanja; zaradi omejevanja komunikacij in uvoza literature komaj še pljuskajo k nam rahli valovi informacij osrednjih središč znanja. Anatomija sedanje »informacijske blokade« kaže, da je v večini republik zavrt normalen dotok znanstvenih informacij: stanje je najbolj kritično v BiH in Črni gori, kritično je v Srbiji (samo 35% dosedanjih znanstvenih revij), v Zagrebu (samo 20%); v primerjavi z drugimi republikami je stanje v Sloveniji boljše (po podatkih univerzitetnih knjižnic konec avgusta 1983). Ogrožene so tudi možnosti pogostih in prepotrebni terminalskih zvez za interaktivno iskanje informacij v kompjuteriziranih bazah podatkov za posamezne stroke v svetovnih središčih (nekatera jugoslovanska središča so interaktirala z nad 80 svetovnimi bazami podatkov).⁹

Optimalni sistemi znanstvenih informacij so živčno omrežje znanstvene dejavnosti v najširšem smislu. Delovati znanstveno pomeni biti pod pritiskom dejstev, raziskav, informacij, spoznanj vsega sveta, pomeni nenehno opravljati senzitivno stikanje in selektivno odbiranje informacij; izvajati ustvarjalno adaptacijo informacij; ustvarjati okvire za novo teoretično in eksperimentalno razumevanje in povezovanje na prvi pogled nepovezanih dejstev, pomeni lasten ustvarjalni napor. Odtod slikovita analogija s helično spiralo, v kateri je vsaka znanstvena informacija nižje ravni (zavoja) neposredna zveza za informacijo višje spoznavne ravni (zavoja). Hkrati s tem je znanstvena informacija končno dejanje znanstvenega ustvarjanja in mora biti deležna javne strokovne kritike, skratka dosegati mora svetovno raven spoznanja na določenem področju.¹⁰ Zato je interaktivni sistem znanstvene informacije pogoj za znanost sleherne dežele.

V

Znanost in izobraževanje sta kompleksen, prepleten in povezan sistem, ki terja visoko stopnjo notranje integriranosti in interdisciplinarnosti. Zato znanstvenega in pedagoškega procesa ne moremo institucionalno ločevati na univerzo in institute, pri tem pa univerzo funkcionalizirati pretežno za usmerjeno izobraževanje, institute zunaj univerze pa predvsem na raziskovalno in razvojno delo za družbeno prakso. Tak razvoj je v Jugoslaviji že zaustavljen in v večini republik so instituti povezani v univerzo. Vedno glasnejši so tudi klici: znanost nazaj na univerzo!

⁹ Siniša Maričić: Univerzitetne biblioteke i sistem znanstvenih informacija u Jugoslaviji. Referat na skupščini Skupnosti univerz Jugoslavije. Mostar, 8.-9. december 1983.

¹⁰ John Ziman: Information, Communication, Knowledge. Nature 224. 1969, str. 318-324.

Univerza je nedvomno naravno zaledje znanstvenih disciplin, je temeljna institucija za produkcijo novega znanja, je žarišče temeljnih raziskav, pa tudi vzgoje znanstvenoraziskovalnega kadra. Univerza je osrednja institucija za nastajanje in diseminacijo znanosti. Visoka koncentracija znanstvenih zmogljivosti na univerzah je pogoj za produkcijo znanja, za interdisciplinarnost, za temeljne raziskave, za povezovanje s svetovnimi centri znanja in vključevanja v mednarodne raziskave. Nedvomno so izredno pomembne tudi druge znanstvene institucije, kot so akademije znanosti, znanstveni inštituti zunaj univerz ali razvojne enote v organizacijah združenega dela materialne proizvodnje, vendar bi ti brez univerz ne mogli niti nastati niti se razvijati.¹¹ Vsekakor pa skupaj z univerzami sodijo v kompleksen sistem znanstvene in izobraževalne dejavnosti.

Univerze ne morejo biti univerze, če so samo vertikalna nadgradnja srednjega izobraževanja. Univerze presežejo funkcije usmerjenega izobraževanja, kadar izobraževanje postane sestavina obče znanstvenoraziskovalne in pedagoške dejavnosti univerze. Univerze tem bolj postajajo univerze, čim bolj postajajo središče znanstvenoraziskovalne dejavnosti.

Univerze morajo biti institucionalno in funkcionalno povezovati tudi vse nacionalne znanstvenoraziskovalne inštitute in biti duhovno gibalno nacionalne znanstvenoraziskovalne dejavnosti. Nekatere svetovne univerze sploh dobivajo rang glede na število raziskovalnih projektov, ki jih opravljajo raziskovalni inštituti. Ponavadi so inštituti vključeni v univerzo, kar pomeni visoko koncentracijo vrhunskih univerzitetnih profesorjev in raziskovalcev.¹²

Znanstvenoraziskovalna usposobljenost univerzitetnih učiteljev določa tudi kvaliteto pedagoškega procesa. Samo profesorji – znanstveniki z visoko razvito teoretično kulturo in znanstveno ustvarjalnostjo lahko razvijajo tudi ustvarjalno sposobnost študentov, njihovo spoznavno odprtost, miselno nekonformnost, analitično usposobljenost za spopadanje z neznanim, z neraziskanimi problemi prirode in družbe, z novimi zahtevami razvoja tehnologije in znanosti, z globalnimi izzivi človeštva.

Samo znanstveno in raziskovalno razvita univerzitetna središča lahko razvijajo funkcionalen sistem permanentnega izobraževanja za diplomante visokih šol, kajti samo na teh bodo ti resnično lahko pridobili nova domača in tuja znanja, prek njih bodo lahko vzpostavili komunikacijo s svetovnimi centri znanja in tako posredovali družbi nove dosežke znanosti. Podiplomskega magistrskega, specialističnega in doktorskega študija pa si sploh ni mogoče zamisliti brez razvitih znanstvenoraziskovalnih centrov, ki omogočajo razvijanje lastne ustvarjalnosti. Erozijske kvalitete podiplomskega študija je bila opazna zlasti na tistih jugoslovanskih univerzah, ki so nastajale brez temeljite znanstvenoraziskovalne baze. Re-

¹¹ Glej: Dokumenti in stališča skupščine Skupnosti jugoslovanskih univerz, december 1983.

¹² Tudi v Jugoslaviji poteka proces ponovnega vključevanja inštitutov v univerze. Taka institucionalna integracija je že opravljena na Hrvaškem, delno v Srbiji in drugje.

snični cilji preobrazbe univerz so uresničljivi samo ob podmeni, da gre za optimalno razvitost znanstvenoraziskovalnega dela in na njem grajeno kvaliteto pedagoškega procesa.

VI

Razvito znanstveno-raziskovalno delo in trajna povezanost univerze s središči svetovnega znanja tudi edino omogoča posodobljenost sistema usmerjenega izobraževanja in njegovo usmerjenost v prihodnost. Preobrezba visokega šolstva je bila v dosedanjem razvoju še preveč obremenjena s tradicionalno preteklo stopnjo spoznanja družbene prakse o znanosti in tehnologiji, ostajala je v okvirih sedanje ravni teoretičnega, tehnološkega, ekonomskega in upravljskega znanja. Le počasi se je približevala razumevanju predikcij industrijskega, ekonomskega in političnega razvoja v letu 2000. Tako so številne programske zasnove in osnutki v PIS nastajali pod »pritiskom« preseženih koncepcij razvoja, v luči parcialnih panožnih interesov in sedanjih potreb gospodarstva po kadrih.

Vpliv uporabnikov združenega dela v strokovnih svetih in zborih uporabnikov posebnih izobraževalnih skupnosti je bil pretežno usmerjen v povezovanje vzgojnoizobraževalnih programov s praktičnimi potrebami gospodarstva in družbe. Mnogokrat je glorificiral presežene mojstrsko-obrtniške predstave o nadaljnjem družbenem razvoju in te predstave vnašal v zasnove učnih programov. Čeprav je bil usmerjen v premagovanje dualizma v programih, čeprav je skušal odpravljati razlike med tako imenovano »abstraktno, neuporabno teorijo« in družbeno prakso, je pogosto ostajal v mejah neposrednih potreb gospodarskih panog in ni videl prihodnjega razvoja. Zlasti nekateri primeri obrtniško-cehovskega drobljenja programov v srednjem izobraževanju na ozko specialistične poklice so kazali na mentaliteto vajeniških šol. Podobna panožna atomizacija poklicev se je pojavljala tudi v visokem šolstvu. Priznati moramo, da smo se soočali tudi z avtarkičnim zapiranjem znanstvenih disciplin v ozko, sektorsko samozadostnost. Šele v zadnjem obdobju je prevladal sodobnejši koncept, ki uveljavlja široke profile, ki bodo sposobni hitre prilagoditve novim potrebam proizvodnih procesov, selektivnega prevzemanja razvitih tehnoloških sistemov, implementacije tujih znanj v proces produkcije, in ki bodo sposobni sami ustvarjati nova znanja in tehnološke inovacije. Kadri širokih poklicev bodo tudi dovolj vsestransko izobraženi, da bodo znali tehnične spremembe uvajati hkrati s sodobnimi, nam adekvatnimi sistemi družbenega upravljanja in samoupravljanja. Ker bodo tako presegli strokovno omejenost, profil »sektorskega intelektualca«, bodo tudi družbeni temelj razvijanja lastne, avtohtone kulture in nacionalne identitete.

Pogosto smo imeli opraviti tudi z nerazumevanjem pri uvajanju sodobnih znanj, novih družboslovnih, informacijskih, naravoslovnomatema-

tičnih, kmetijskih, tehnoloških in drugih disciplin, ki so v svetu razvite in priznane. Pozabljali smo, da se bodo nove generacije vključevale v delo v novih desetletjih, ko bodo možnosti za delo bistveno drugačne, neposredno odvisne od sodobnega razvoja znanosti in tehnike, mikroprocesorske tehnologije, avtomatike in robotike, informatike in kompjuteriziranih informacijskih sistemov.¹³

VII

Strokovnjaki v svetu so si edini v tem, da morajo biti vzgojnoizobraževalni programi s svojimi vsebinami odprti sistem, ki se trajno izpopolnjuje. Pomembno je videti, da bodo diplomanti današnjih študijskih programov dosegali višek svoje profesionalne ustvarjalnosti v začetku naslednjega tisočletja. To mora odsevat tudi v strukturi novih vzgojnoizobraževalnih programov. Ker so odkritja znanosti in tehnologije danes tako nagla, je pospešen tudi proces zastaranja znanja. Zato je nujno razviti tak odprt sistem izobraževanja, ki bo nenehno vračal diplomante iz prakse nazaj na univerzo in jim z razvejano strukturo programov trajno dopolnjeval in posodabljal znanje.

Pri tem ne moremo ostajati samo pri tradicionalnih oblikah podiplomskega študija, niti ne moremo pri uvajanju raznih specialističnih ali izpopolnjevalnih oblik izobraževanja čakati na procedure prek posebnih izobraževalnih skupnosti. Odprte so vse možnosti za to, da nove specialistične programe uresničujemo takoj, tudi z neposrednim dogovarjanjem in načrtovanjem programov z združenim delom. Take oblike dogovarjanja so možne predvsem z velikimi gospodarskimi sistemi, ki so danes v težkem kompetitivnem soočanju z velikimi industrijskimi sistemi v svetu in se soočajo z neprimerno višje kvalificiranimi ekipami strokovnjakov in z najsodobnejšim znanjem.

Učinkovit razvoj družbe terja eksperte, ki bodo sposobni obvladovati kompleksne procese v ekonomiji, mednarodni menjavi dela, v tehnologiji, v sodobni znanosti, in ki bodo nenehno pod ustvarjalnim »pritiskom« dosežkov novih in novih valov znanstvenotehnične revolucije. Tako ekspertsko znanje zahteva tudi poznavanje splošnih aplikacij razultatov sodobnih sistemskih teorij, kot so teoretična in tehnična kibernetika, sistemski inženiring, kot so problemi ustvarjalnega uvajanja novih organizacijskih oblik, optimalizacije operacij in doseganja maksimalne učinkovitosti proizvodnih procesov.¹⁴ Zlasti v sedanjem obdobju premagovanja ekonomskih kriz bodo sistemske, informacijske in organizacijske vede lahko opravile pomembno razvojno nalogo.

¹³ Glej tudi: Boris Majer, Nekatera aktualna idejnopolitična vprašanja v znanosti, vzgoji, izobraževanju in kulturi. Uvodna beseda na seji predsedstva CK ZK Slovenije. Delo, 5. oktober 1983.

¹⁴ Eduard Klika, The Adaptations Needed in University Teaching and Research to Respond to Scientific and Technological Changes. Charles University Prague. Contemporary Scientific and Technological Changes, prav tam, str. 31.

V zavesti družbene prakse moramo utrditi spoznanje, da brez kar največje udeležbe sodobne znanosti in izobraževanja ne bo mogoče zagotoviti rasnične ekonomske, tehnološke in upravljalvske renesanse družbenega razvoja. Univerza bi se morala skupaj z družbeno prakso lotiti načrtnega dolgoročnega vključevanja znanstvenih zmogljivosti v prakso. V primerjavi z razvitimi deželami deluje v Sloveniji v gospodarstvu samo kakšnih 15% raziskovalnega potenciala, medtem ko je v razvitih deželah ta odstotek daleč presežen in se povzpema do 60%. Pri tem pa je treba omeniti, da v Sloveniji samo 4% kvalificiranega znanstveno-raziskovalnega kadra deluje v raziskovalnih enotah organizacij združenega dela. Nekoliko boljše je stanje na Hrvaškem, medtem ko je v večini drugih republik še slabše. K temu po svoje prispeva še dekokracija raziskovalnega kadra v Jugoslaviji, neracionalnost mreže raziskovalnih institutov in fakultet.

Za potrebe raziskovalno-razvojnih institutov pri velikih gospodarskih sistemih (in tistih, ki jih bo združeno delo še ustanovilo) bi morala univerza izobraziti številne nove raziskovalne zmogljivosti. Samo za Slovenijo bi morali že v naslednjem desetletju vsaj potrojiti sedanji raziskovalni potencial pri združenem delu (domnevamo pa, da se tak visokokvalificiran kader oblikuje deset do petnajst let). Z družbeno prakso bi lahko okrepili oblike medsebojne menjave dela predvsem v zvezi z oblikovanjem specialistov za sodobne procese gospodarskega in tehnološkega razvoja.

V skladu s strategijo razvojne politike in ekonomske stabilizacije čakajo univerze v Jugoslaviji še druge, izredno pomembne naloge. Predvsem morajo univerze in instituti dolgoročno planirati svoje lastne znanstveno-raziskovalne in pedagoške kadre, če bodo želele razviti tista temeljna in razvojna raziskovanja in oblikovali tiste kadre, ki jih terja današnji razvoj znanosti in tehnologije v svetu. Po grobih ocenah bi morali v Jugoslaviji vsaj podvojiti sedanji znanstveno-raziskovalni kader na univerzah in v samostojnih znanstveno-raziskovalnih organizacijah. Za potrebe odločanja, pripravljanja informacij in kontrole upravljanja bi bilo potrebno izobraziti novo strukturo kvalificiranih strokovnjakov za tehnološko in programsko inoviranje proizvodnje, za procese upravljanja, kvalificiranega odločanja in samoupravljanja.¹⁵

VIII

Čas, ko se lotevamo preobrazbe visokega šolstva, ko skušamo reafirmirati vlogo znanosti v družbi, je skrajno neugoden. Družbe bodo v fazi ekonomske stabilizacije stremele predvsem k doseganju visokih stopenj ekonomske rasti in ne bodo mogle naglo uresničevati globalnih ciljev

¹⁵ Glej podrobnejšo elaboracijo potreb po kadrih: Franc Vreg, Uloga nauke i obrazovanja u razvojnim promenama privrede, društvenih delatnosti i političkih procesa. Univerzitet danas. Beograd 1984, št. 1.

družbenega razvoja. Večina družb bo strukturalne spremembe uresničevala v okoliščinah globljih socialnih pretresov, zmanjševanja življenjskih možnosti in standarda, povečevanja armade nezaposlenih in pauperizacije spodnjih družbenih slojev. Vse to bo negativno vplivalo tudi na razvoj univerz in znanstvenoraziskovalnega dela. V ospredju bodo neposredne potrebe gospodarstva in posodabljanje tehnologije.

Šele v naslednjem obdobju lahko pričakujemo fazo večje družbene integracije na temelju globalnih potreb razvoja človeštva kot totalitete. Šele tedaj bomo v znanstvenem in izobraževalnem sistemu lahko (globalno in vsestransko) raziskovali vse kompleksne probleme medsebojne odvisnosti prirode, človeka, družbe in človeške zgodovine. Razvojne možnosti sedanjega obdobja (ko še ne bo prišel do izraza funkcionalni razvoj vseh družbenih dejavnosti) pa nam ne smejo zastreti videnja razvoja prihodnosti. Sedanjo pot moramo začrtati na temelju predikcij razvoja in razvojnih perspektiv prihodnosti. Vsaka pragmatična usmerjenost bi imela usodne posledice za razvoj slovenskega naroda, ki svojo prihodnost lahko gradi le na podlagi visokostrukturnega znanja, ki ga terja življenje v okolju razvitih evropskih družbenih sistemov.

ADOLF BIBIČ

Politika kot teorija-praksa dominacije in emancipacije

Med vsemi družboslovnimi področji je politična znanost tista disciplina, glede katere je največ razprav.

Nejasnosti in celo dvoumnosti glede politične znanosti so pogojene med drugim tudi z elastičnostjo in protislovnostjo politične prakse, tako z zgodovinskega kot sodobnega vidika. Vsak nekoliko globlji premislek dokazuje, da predmet politične znanosti nikoli ni bil in ne more biti statičen in tudi ne popolnoma ločen od predmeta celotnega družboslovja. O tem se lahko prepričamo, če upoštevamo npr. obseg političnega področja v antičnem svetu, v obdobju liberalizma, v eri koncentracije in centralizacije kapitala ter multinacionalnih družb poznega kapitalizma, v socialističnih revolucijah in v postkapitalističnih družbah, v postkolonialnih situacijah in v razmerah razvitejših socialističnih družbe. Ista ali podobna družbena dejstva v nekem razdobju lahko sodijo in so dejansko sodila v sfero politike, v drugih obdobjih pa so jih prištevali ali jih prištevajo k nepolitični družbeni ali celo k čisto zasebni sferi. Podobno lahko tudi z vodoravnega vidika ugotovimo, da nekaj, kar sodi v neki

deželi v neposredno sfero politike, ni nujno, da sodi tudi v drugi, kar postane očitno, če vzamemo npr. ekonomske odnose ali področje duhovne ustvarjalnosti. Politika pa je tudi protislovna, če gledamo nanjo s stališča njene vloge v praksi dominacije in emancipacije, v zgodovini in v sodobnem času.

Kakorkoli je že, raziskovanje problematike politike in politične znanosti kaže na nekaj stvari.

I

Pomen politike v sodobnem svetu narašča. Od politične odločitve je odvisno, ali bo obstajala ta ali druga vrsta človekovih svoboščin, ta ali druga oblika njegovih pravic. Od politike, od velikih političnih odločitev je odvisno življenje tisočev, da, celo milijonov ljudi. Politika v sodobnem svetu je čedalje bolj povezana z zadovoljevanjem bazičnih potreb človeka in njegovih skupnosti (problem prehrane, stanovanja, čistega zraka in čiste vode itd.) – tako da se na neki izhodiščni ravni ponovno potrjujejo znane Engelsove besede na Marxovem grobu. Od politike, njene razsodnosti, daljnovidnosti in odgovornosti je odvisen celo obstoj človeštva kot celote. Prvič v zgodovini je človek po drugi svetovni vojni dobil v roke sredstva, s katerimi lahko uniči ne samo velike dobrine kulture in civilizacije, ki jih je ustvarjal v tisočletjih svojega razvoja, marveč lahko pokonča tudi sebe kot posebno vrsto živih bitij. Napoleonova izjava, da je politika usoda modernega človeka, je postala in postaja v polni meri resnična šele v zadnjih desetletjih.

Poznavanje notranje zakonitosti, strukture in dinamike politike zato ne izhaja samo iz potrebe sodobnega družboslovja, da kar najbolj celovito zajame družbeno stvarnost. Potreba po doumetju politike, po razkrivanju njenih temeljnih protislovij in po odkrivanju vzvodov za premagovanje teh protislovij, je postala kategorični eksistenčni imperativ sodobnega človeka, sodobne družbe in sodobnega človeštva.¹

Trije razlogi še posebej podpirajo to ugotovitev.

Prvič. Produktivne sile, ki jih je ustvaril človek, so silno narasle, ni jim pa sledil ustrezen razvoj produkcijskih odnosov. To velja v večji ali manjši meri za vse sodobne družbe, čeprav ima v družbi prehodnega obdobja, ki sledi fazi revolucije, to vprašanje posebno specifično težo.

Drugič. Na prizorišču družbene in politične zgodovine so se pojavili novi narodi, ki se lotevajo graditve svoje državnosti in politične samostojnosti na gospodarski nerazvitosti. To postavlja v ospredje teh narodov temeljno protislovje med nerazvito ekonomijo in subjektivno razvitim

¹ O razvoju sodobne politične znanosti glej, npr., William G. Andrews (ed.), *International Handbook of Political Science*, Greenwood Press, Westport-London 1982. Med starejšimi, a še vedno aktualnimi viri, naj omenimo posebno Wolf-Dieter Narr, *Theoriebegriffe und Systemtheorie*, Kohlhammer, Stuttgart itd., 1971. O sodobni sovjetski koncepciji politične znanosti gl. G. Šahnazarov-F. Burlacki, »O razvitii marksistko-leninskoj političeskoj nauki«, *Voprosy filosofii*, 12/1980, str. 10–23.

političnim hotenjem, da se gospodarska zaostalost relativno hitro preseže. To protislovje znova in na nov način potiska v središče družbene zavesti in družbene znanosti (tudi politologije) problem razmerja med ekonomijo in politiko ter med politiko in razvojem. Ta tematika se prvič v planetarnem obsegu postavlja tudi kot problem nove mednarodne gospodarske ureditve kot novega družbenoekonomskega odnosa v svetovnem okviru.²

Tretjič. Socializem, ki postaja skoz mučne krizne krče svetovni proces, kaže na objektivno nujnost podružbljanja sodobne politike in ekonomije. Hkrati pa je postrevolucionarna socialistična praksa razkrila, da tudi v družbah prehodnega obdobja obstajajo globoka inherentna družbena in politična protislovja, ki se dogajajo v sami politični, ekonomski in socialni sferi te družbe in med temi sferami in ki se zaostrejuje tudi pod vplivom sodobnih mednarodnih odnosov. Imperativ, da se ta protislovja – ki se vsa osredotočajo na protislovje med družbeno naravo produkcijskih sredstev in parcialno naravo prilaščanja rezultatov dela, med družbeno naravo upravljalskih funkcij in parcialno naravo izvrševanja teh funkcij – pravočasno razkrivajo, se povezuje s potrebo, da se ta protislovja racionalno in demokratično razrešujejo.³

Vsa ta in druga protislovja, ki lahko in dejansko vodijo do globokih družbenih konfliktov, kriznih situacij in kriz, terjajo nove premisleke o naravi, razsežnosti in funkcijah politike v sodobnih družbah in v sodobnem svetu. Vse to veča moč subjektivnega faktorja, hkrati pa tudi zaostrejuje dilemo: barbarstvo ali podružbljeno človeštvo (socializem). Ta protislovja pa hkrati tudi kažejo, kako odločilen, usoden pomen ima na koncu XX. stoletja ravno politika.

Takšna trditev je v očitnem nasprotju s pogledi na politiko, s kakršnimi se srečujemo tako v sodobnem svetu kot pri nas.

»Politika« se često meša z »državo« in državno dejavnostjo, s tem pa je povezana tudi domneva, da politika v postrevolucionarni družbi – z državo vred – »odmira«.

»Politiko« mnogi razumejo zgolj kot sfero zatiranja, kot sfero vladanja ene družbene skupine nad drugo. V takšnem pojmovanju politika že a priori nasprotuje svobodi.

»Politiko« mnogi razumejo zgolj kot nenačelno igro, v kateri se zvijačnost in moč spretno združujeta v manipulacijo z ljudmi in njihovimi interesi. Politika – menijo – nasprotuje morali, saj v njej cilji posvečujejo umazana sredstva itd.

Temu ugovoru zoper politiko se pridružuje še vsaj na videz dokaj tehten razlog, češ da politika v samoupravni družbi izginja, saj se samoupravljanje in politika izključujeta.

² O tem glej zlasti Janez Stanovnik, *Mednarodni gospodarski sistem. Od dominacije k enakopravnosti*, DZS, Ljubljana 1982; Marko Vrhunec, *Boj za novo mednarodno gospodarsko ureditev*, DZS, Ljubljana 1977. Ivo Fabinc, *Strategije mednarodnih ekonomskih odnosov*, BIGZ, Beograd 1976.

³ O aktualnosti problematike protislovij za politično analizo glej Adolf Bibič, »Protislovje kot instrument analize v politični znanosti«, Institut FSPN, (CPR), Ljubljana 1982 (cikl.).

Končno se srečujemo še z ostanki provincialistične miselnosti, ki je zlasti značilna za del tradicionalistične malomeščanske slovenske zavesti. Le-ta že vnaprej v lestvici vrednot postavlja v svojem idealizmu politično (pa gospodarsko in drugo »praktično« dejavnost) prav na dno in ji dokaj abstraktno postavlja nasproti umetniško in drugo ustvarjalnost (kot da pozablja na to, kako so v kulturi in politiki razmišljali Ivan Cankar, Srečko Kosovel, Edvard Kocbek in drugi).⁴

II

Pri preučevanju in ocenjevanju teorije in prakse politike se moramo, menimo, najprej opirati na nekaj trdnih izhodišč, ki izhajajo iz politično-filozofske geneze politične znanosti. Le-ta dokazuje, da pravzaprav v zgodovini politične misli obstoje trije veliki koncepti politike (poleg številnih »manjših«):

1. *Antični koncept politike*, v katerem je politična dejavnost pomenila najvišjo dejavnost in najvišji smisel človeka. Šele v politiki se človek potrjuje kot človek (zoon politikon).

2. *Liberalni koncept politike*, v katerem se prava človečnost uresničuje v sferi lastniško-pridobitniške zasebnosti, politika pa pojavlja predvsem kot zunanje poroštvo zasebniške svobode. V takšni koncepciji je politika sredstvo, ne pa več najvišji smoter, svoboda pa t. i. »negativna svoboda«.

3. *Marksovski koncept politike*, zasnovan na tendenčni sintezi individualne svobode, svobode delovnih in drugih življenjskih asociacij in svobodne skupnosti vseh, ki so hkrati v odnosih medsebojne protislovne odgovornosti, vzajemnosti in solidarnosti. Izhodišče tega koncepta je razredni boj, cilj pa preseganje razredne družbe in svobodna osebnost v svobodni skupnosti.

Takšne temeljne koncepcije politike vsebujejo vsaka na svoj način družbeno-ekonomsko, socialno-strukturno, politično-institucionalno in individualno-človeško komponento. Zaradi vseh teh komponent je politika v teh zamislih strukturiran pojav, hkrati pa je protislovna in dinamična, tj. zgodovinska stvarnost. Drugače povedano: prvo spoznanje, ki izhaja iz zgodovinsko-filozofske razčlenitve politike, je, da je politika po svoji objektivni naravi *dialektična*. V neposredni obliki se ta dialektika politike kaže kot dialektika vladajočih in vladanih, v posredni obliki pa se dialektičnost politike razkriva v dinamiki protislovij med družbeno-ekonomskimi, socialno-strukturnimi, politično-institucionalnimi in človeško-individualnimi odnosi in determinantami, ki določajo naravo razmerja med vladajočimi in vladanimi, med tistimi, ki upravljajo, in onimi, ki so predmet upravljanja.

⁴ Glej posebej: Ivan Cankar, »Slovensko ljudstvo in slovenska kultura« (1907), Zbrano delo, 26 zv., DZS, Ljubljana 1976. Srečko Kosovel, »Umetnost in proletarec« (1926), Zbrano delo, 3. zv., DZS, Ljubljana 1979. Edvard Kocbek, »Slovinci in politika« (1940), Teorija in praksa, št. 12/1981. Na enostransko gledanje na politiko je večkrat opozarjal Edvard Kardelj, Gl. npr. njegov sestavek »Politika in naloge intelektualcev«, Sodobnost, 3/1938.

Takšen pristop k fenomenu politike kaže na velike razlike med omenjenimi tremi temeljnimi koncepcijami politike, ki temelje na njihovi bistveno različni epohalni navezavi.

Oglejmo si vsaj bežno nekatere poglavitne značilnosti omenjenih treh koncepcij s stališča njihovega odnosa do problematike dominacije in emancipacije.

V antičnem konceptu politike⁵ se kaže politična praksa kot praksa dominacije in emancipacije še posebej jasno. Politika je dejavnost svobodnih ljudi. Politična svoboda je zato več kot zgolj poroštvo za svobodno zasebniško dejavnost, saj se je, kot pravi B. Constant, izražala v »aktivni in stalni udeležbi pri kolektivni oblasti«.⁶ Toda hkrati sta bila takšna zamisel in praksa politike povezana z najhujšo razredno dominacijo: politično svobodo je uživala le manjšina, večino pa so sestavljali sužnji, ki so s svojim delom, ki so ga šteli za človeka nedostojnega, pravzaprav omogočali svobodo manjšine. Politika in materialna produkcijska dejavnost, politika in delo sta tu dejansko in formalno popolnoma ločena.⁷

Liberalni koncept politike se je v mnogih razsežnostih bistveno razlikoval od antičnega (in od srednjeveškega). Predvsem je pomenil velik napredek, ker politične svobode ni več omejeval ali vsaj je ni omejeval v enakem smislu in v enakem obsegu kot antični koncept. Toda pri označevanju liberalnega pojmovanja politike moramo biti preciznejši. Pri tem ne mislimo samo na to, da so velike razlike med posameznimi predstavniki liberalizma, marveč tudi na običajno pozabljeno dejstvo, da se je liberalizem razvijal skozi dve izraziti zgodovinski fazi.⁸ Prvi fazi razvoja kapitalizma, ki je temeljila na absolutni presežni vrednosti in na tendenci po podaljševanju delovnega dne, je ustrežal liberalizem, ki je tudi formalno privilegiral lastniško manjšino v politiki. V drugi fazi kapitalizma, ki temelji na produkciji relativne presežne vrednosti, na zakonsko določeni dolžini delovnega časa, se liberalizem izraža v pravnopolitičnem izenačevanju lastnikov in delavcev.

Novejša literatura opravičeno opozarja na velike posledice, ki izvirajo iz teh dveh faz, liberalno-elitistične in liberalno-demokratske, za razvoj teorije in prakse emancipacije in kritike dominacije. V prvi fazi je bila dominacija lastniških razredov zagotovljena neposredno s prisilnim izključevanjem velike večine iz političnega odločanja (poleg delavcev tudi žensk in mladine).⁹ V drugem razdobju, ki sega vse do naše sodobnosti, pa je bila politična emancipacija v Marxovem smislu izvršena, odpravljene so

⁵ O antičnem konceptu politike in njegovem pomenu gl. npr. Ante Pažanin, *Filozofija politike*, Zagreb, FPN, 1973.

⁶ Benjamin Constant, Samonà e Savelli, Roma 1965, str. 252.

⁷ To razliko je dobro utemeljil Umberto Cerroni, *Teoria della società di massa*, Editori Riuniti, Roma 1983.

⁸ O tem najlepše pričajo dela I. Kanta in B. Constanta, ki sta oba priznana predstavnika klasičnega liberalizma. Gl. I. Kant, *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Logik*, XI. Suhrkamp, Frankfurt a. Main 1964, str. 151. B. Constant, *op. cit.*, str. 117: »Samo lastnina napravi ljudi sposobne, da izvršujejo politične pravice.«

⁹ Značilno je, da so že nekateri predstavniki liberalizma druge polovice 19. stoletja začeli zagovarjati politično sposobnost in enakopravnost žensk. Gl. spis Johna Stuarta Milla, *The Subjection of Women* (1869) v: J. S. Mill, *Three Essays*, Oxford Univ. Press, 1954.

bile zakonske omejitve glede kvalifikacije državljana, družba je postala v pravem smislu »občanska družba«.¹⁰ Če je bilo v prvi fazi delo tudi formalno ločeno od politike, je v drugi fazi politična sposobnost postala univerzalna. Vsi ljudje (upoštevaje neko starostno mejo in sposobnost zdrave presoje) so kot državljani pravnopolitično enakopravni ne glede na svoj lastniški status, na spol in na druge socialne karakteristike. Razredna dominacija se dosega predvsem s pravnim in dejanskim obvladovanjem produkcijskih sredstev in z mehanizmi družbene in politične socializacije, nikakor pa ne s formalnim istovetenjem občega interesa z interesom vladajočega razreda (čeprav je država dejansko še v večji meri udeležena v neposredni reprodukciji sistema). Temeljno razredno nasprotje je tako posredovano skozi protislovje med formalno politično emancipacijo in dejansko socialno neenakostjo. Dasi je liberalizem prispeval pomembna spoznanja in politično prakso, ki naj bi omogočila politično kontrolo in odgovornost vladajočih, pa je bil v osnovi doktrina, ki je kljub političnemu univerzalizmu potrjevala razredno razklanost družbe in delitev na vladajoče in vladane.

Toda to protislovje liberalnega koncepta politike družbena misel zaznava več stoletij, pravzaprav toliko časa, kolikor traja socialistična kritika privatne lastnine. Če je v Babeufovi zaostritvi tega vprašanja tik po francoski revoluciji dosegla vrh utopično-socialistična kritika, pa je Marxova in kasnejša marksovska kritika, povezana s socialističnim in drugimi emancipatoričnimi gibanji, protislovje med formalno svobodo in dejansko dominacijo postavljala vse bolj v središče politične teorije in družbene prakse. Motiv emancipacije, ki ga je kritično črpal ne samo iz utopičnega socializma, marveč tudi iz Heglove politične filozofije in Rousseauja¹¹ ter (tega ne smemo pozabiti) iz liberalizma,¹² je Marxa v zvezi z omenjenim protislovjem vznemirjal vse življenje; bil je osrednja točka njegove misli od *Židovskega vprašanja* do *Kapitala*.¹³

Najprej se mu je osvoboditeljska vizija kazala predvsem v konceptualizaciji in problematizaciji dualizma civilne družbe in politične države, kasneje pa predvsem v povezavi z razrednim bojem in novim zgodovinskim subjektom ter z vsem, kar je zaobsegel s svojo »kritiko politične ekonomije«.¹⁴ Toda ob kritiki politične ekonomije je imel pred očmi – čeprav v kasnejšem razvoju premalo izrecno in nezadostno teoretično razvito – tudi kritiko politične emancipacije oziroma politične države.

¹⁰ O odnosu Hegla in Marxa glej mojo knjigo *Zasebnost in skupnost*, MK, Ljubljana 1972.

¹¹ O vplivu Rousseauja na Marxa posebej (morda celo preveč) vztraja L. Colletti, *Politique et philosophie*, Ed. Galilée, Paris 1975, str. 31–32.

¹² Npr. problematiko svobode misli in svobodo tiska, s katero se je ukvarjal leta 1842 v *Rheinische Zeitung*, je sicer kasneje vključil v širši koncept svobode, toda v tem je ostala svoboda misli in tiska vedno ena izmed trajnih komponent.

¹³ Seveda je ta motiv Marx ohranil, kot je znano, tudi v takšnih politično-praktičnih spisih, kot je *Manifest*. Kdo danes ne pozna mesta iz tega dela, kjer pravita Marx in Engels, da bo »na mesto stare družbe stopila asociacija, v kateri je svoboden razvoj slehernega pogoj za svoboden razvoj vseh« (Marx-Engels, MEID, II, str. 613).

¹⁴ Kakorkoli lahko pozitivno vrednotimo dela Poulantzasove šole v interpretaciji sodobne države, je ena izmed pomankljivosti v tem, da zanikajo – na sledeh Althusserja – prispevek zgodnjih del K. Marxa k teoriji države in politike. Gl. npr., Nicos Poulantzas, *Politična vlast i društvene klase*, Komunist, Beograd 1978.

Marksovski koncept emancipacije je s svojo večdimenzionalnostjo pomenil zgodovinsko in logično nadaljevanje in preseganje liberalne teorije svobode. Le-ta je bila tudi v svoji liberalno-demokratski fazi (in v tej še zlasti) nujno ujeta v nerazrešeno protislovje med univerzalizmom političnega državljanstva in partikularizmom človeka kot razredno-socialnega bitja; v protislovje, ki se je izrazilo v predstaviškem načelu, ki bistveno omejuje suverenost ljudstva. Marksovski koncept emancipacije pa je segel mnogo globlje in širše: osredotočil se je na odnose odvisnosti, nadrejenosti in podrejenosti v samem socialnem, predvsem delovno-produktivnem življenju. Njegovo delo je bilo kritika »vladarja« in kritika »gospodarja«. S tem je zasnoval podlago za dolgoročno strategijo za emancipacijo »hlapca« in boja proti dominaciji. Ta strategija ima ključni člen, ki ga druge teorije niso poznale: kritiko dominacije je povezal s kritiko izkoriščanja¹⁵ (prilaščanja tujega presežnega dela), vizijo emancipacije pa oprl na preseganje izkoriščanja človeka po človeku. Vendar pa Marxova koncepcija dominacije in emancipacije vsebuje – kljub pomembnim nastavkom, ki se kažejo v kritiki birokracije, politične države, v ideji asociacije svobodnih producentov – dokajšnje praznine, kolikor gre za problem države in politike v postrevolucionarni družbi. Ker si je Marx (in Engels, za njim pa cela vrsta protagonistov marksizma vse do Lenina) predstavljal, da bo revolucija svetovni proces, ki bo relativno v kratkem času pometel s fenomenom države in politične oblasti, ni bil dovolj pozoren do zapletene problematike, ki izhaja iz obstoja države in politike v prehodnem obdobju.¹⁶

III

Oblikovanje sodobnega koncepta politike se mora, tako menim, nanašati na vso zgodovinsko teoretično in praktično izkušnjo, na prvine antičnega, liberalnega in marksovskega pojmovanja politike; obogatiti pa se mora – zlasti, če gledamo na problem politike s stališča vizije emancipacije in kritike dominacije – tudi z novjšimi in sodobnimi socialističnimi in drugimi naprednimi izkušnjami in s spoznanji družbene znanosti.

¹⁵ Nekateri avtorji, zlasti iz Latinske Amerike, kritizirajo tiste evropske marksiste, ki pri analizi sodobne države in politike poudarjajo samo probleme dominacije in emancipacije, pozabljajo pa na problem izkoriščanja kot bistveno komponento marksistične družbene in politične teorije. Gl. Pablo Gonzalez Casanova, »Prodor metafizike v evropski marksizem«, *Teorija in praksa*, 4/5-1983, str. 540 ss. O prispevku latinskoameriških avtorjev k sodobni družbeni teoriji gl. Joseph A. Kahl, *Modernization, Exploitation and Dependency in Latin America*. Germani, Gonzalez Casanova and Cordoso. Transaction Books, New Brunswick, New Jersey, 1976.

¹⁶ Toda pri tem ne smemo spregledati pomena, ki ga ima za razvoj socialistične teorije države in politike, nacionalnega vprašanja, partije in mednarodnih odnosov Leninova politična misel. Nezgodovinska in teoretično neutemeljena je teza, ki jo beremo tudi pri nekaterih naših avtorjih, ki išče po vsej sili kontinuiteto med Leninovo in Stalinovo koncepcijo države in politike v socializmu. To seveda ne pomeni, da niso v Leninovi misli nekateri poudarki, ki jih je današnji čas že presegel, kar velja še posebej, ko gre za subjektiviteto delavskega razreda in drugih družbenih subjektov v fazi razvitejšega socializma. O Leninovi misli gl. Branko Caratan, *Teorije revolucije i socializma*, CDK, Zagreb 1982. Naj tu še opozorimo na izjemno občutljivost Roze Luxemburg za problematiko odnosov med razredom in njegovo avantgardo, med množico in njenimi voditelji in sploh za problematiko oblasti v socialistični teoriji in praksi. Poseben prispevek k temu vprašanju najdemo tudi pri A. Gramsciju, zlasti pa v politični misli socialističnega samoupravljanja.

Nova sinteza, ki jo čutimo kot potrebo, zahteva da politike ne obravnavamo zgolj kot sredstva v boju za družbeno moč in politično oblast, marveč hkrati kot cilj, v uresničevanju katerega se z nekega pomembnega vidika konstituira človek kot skupnostno bitje. Politika ni samo težnja po dominaciji (čeprav je to v dosedanji zgodovini človeštva pretežno bila), marveč tudi prizadevanje po »boljšem življenju«, kar je očitno motiv, ki se navezuje na antično izročilo.¹⁷ Toda ne smemo pozabiti, da se politika v sodobnem času konstituira tudi kot državna, politična oblast, glede katere velja še vedno zakon delitve dela na tiste, ki upravljajo, in na one, ki se jim upravlja, na vladajoče in vladane. Dokler velja ta delitev, ostaja – kljub možnim velikim socialnim spremembam, ki so modificirale ali modificirajo ta zakon – odprto vprašanje, kako omejiti oblast vladajočih (Montesquieu je nekje zapisal, da tudi krepost potrebuje uzde), kako zagotoviti njihovo odgovornost nasproti vladanim in mehanizmov, s katerimi vladani nadzorujejo tiste, ki so nosilci funkcij vladanja. To so motivi, ki jih je, kot smo poudarili, obdelala liberalna politična doktrina, ki je bila res prirejena neki drugi dobi, a ima hkrati nekatere prvine, ki presegajo zgolj načelo posesivnega individualizma.¹⁸ ki ga je v osnovi branila.

Toda potreba po novi koncepciji politike, če nanjo gledamo s stališča kritike dominacije in strategije emancipacije, izhaja tudi iz izročila, ki se navezuje na Karla Marxa in na koncepte politike, ki se sklicujejo na njegovo ime. Če liberalni koncept politike kot predvsem predstavniške, posredovalne dejavnosti med vladajočimi in vladanimi nujno vsebuje tudi težnjo po elitistični redukciji politike, je Marx, kot smo videli, poudaril množični značaj politike ne samo po obliki, marveč tudi po vsebini. Nova sinteza politike, ki ji gre za emancipacijo, vsebuje množično komponento, ki se razlikuje tako od antične manjšinske množice kot od liberalno-demokratskega formalnega univerzalizma po tem, da osveščena in artikulirana množica v njej dejansko deluje oziroma naj bi čedalje bolj delovala kot aktivni zgodovinski subjekt. Zato vse socialistične revolucije razglajajo nasproti minoritarni (manjšinski) politiki majoritarno (večinsko) politiko.¹⁹

V svojem ustvarjalnem poletu so socialistične revolucije tudi dejansko razvijale institucije, ki so odpirale množicam dostop do oblasti in politike kot še nikoli pred tem (komune, sovjeti, različne oblike delavske udeležbe v »delavski demokraciji«, narodnoosvobodilni odbori, različne oblike participacije, soodločanja in samoupravljanja itd.). To so bile že vse

¹⁷ Prim. Christian Băy, *Strategies of Political Emancipation*, University of Notre Dame Press, Notre Dame – London, 1981: »Oblast (power) je substanca politike, hkrati pa je to samo ena plat medalje. Druga plat je svoboda ali pravičnost ali katerakoli vizija boljše družbe.« (str. 3).

¹⁸ To plat liberalizma je zelo dobro obdelal v sedaj že klasičnem delu C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*, Oxford University Press, Oxford 1969. O mejah liberalizma kot sodobne teorije emancipacije gl. Ch. Băy, op. cit., str. 24–25.

¹⁹ Od tod sledi, da je popolnoma nesprejemljivo, če se množice skušajo izločiti iz koncepta politike, ki se sklicuje na Marxovo tradicijo. Takšna hegeljansko-elitistična kritika množic je v popolnem nasprotju s konceptom množic, kot ga je razvijala revolucionarna teorija od začetkov do Lenina, Rose Luxemburg in Kardelja, pa naj se le-ti še tako razlikujejo med seboj.

oblike »nove politike«, ki je nadomeščala ozke okvire reprezentativnih posredovanj.²⁰ Toda veliki padci ne samo v političnem razvoju liberalnih demokracij (fašizem, macarthisem, vojaški udari), marveč tudi v postrevolucionarnih družbah (stalinizem, »kulturna revolucija«, militokracija) pričajo o tem, kako daleč si lahko prideta narazen – iz različnih razlogov, med katerimi ni na zadnjem mestu boj za oblast – načelo množičnosti postrevolucionarne socialistične politike in njene možne in dejanske elitistično-birokratske ali celo oligarhično-despotske redukcije. Zgodovinske izkušnje in nazadovanje meščanske demokracije pod civilizacijsko raven liberalizma in nazadovanje politične prakse socialistične družbe pod raven občečloveških dosežkov, da ne govorimo o načelu podružbljanja politike, zahtevajo torej, da se koncept politike preverja in obnavlja tudi na osnovi tega zgodovinskega gradiva in da ga tudi bogatimo z novimi izkušnjami, ki so nastajale in ki nastajajo po vsem svetu v iskanju izvirnih aktivnih oblik upravljanja družbenih zadev.

Te izkušnje in tudi uvidi sodobne znanstvene in filozofske misli zahtevajo, da pri obravnavi problema dominacije in emancipacije še vedno izhajamo predvsem od razredov in razrednega izkoriščanja, vendar pa moramo biti bolj odprti za odkrivanje tudi drugih virov dominacije in emancipacije. Načelo »heterogenosti«²¹ družbene moči in oblasti je posebno aktualno tudi s stališča izkušenj in potreb postrevolucionarne družbe. Dominacije po tem načelu ne povzročajo samo razredni odnosi (čeprav je prilaščanje presežne vrednosti še vedno njen temeljni vir), marveč tudi drugi faktorji, ki se pojavljajo v družini, v šolah, v ekonomskih celicah družbe, v političnih institucijah itd.

Poleg problematike dominacije in emancipacije, ki se izraža na ravni globalnih razrednih odnosov, postaja čedalje zanimivejša problematika t. i. »mikrofizike gospodstva« (M. Foucault):²² le-ta ravno opozarja, da področja politike ne moremo omejiti zgolj na klasične globalne predstavniške institucije in na njihove odnose do razredov in družbe, marveč so politični odnosi vtakani v vse tiste institucije, kjer se srečujemo z razmerji nadrejenosti in podrejenosti, discipliniranja, kaznovanja in »normalizacije« ljudi. Razumljivo je, da se v tej luči potem tudi problem emancipacije ne postavlja več izključno kot vprašanje globalnih družbenih prevratov, marveč tudi kot problem premagovanja odnosov dominacije v družbenih »mikro« organizmih in v drugih institucijah, ki so jih včasih šteli in jih še štejejo v sfero nepolitične zasebnosti.

Teorija in praksa dominacije, izkoriščanja in emancipacije se ne more omejiti – na kar opozarjajo tudi sodobna ekološka, feministična, etnična, mirovna in druga socialna gibanja – na problematiko »stare politike«

²⁰ O tem glej P. Vranicki (izbor predgovorov), *Samoupravljanje I–II*, Globus, Zagreb 1982.

²¹ Samuel Bowles e Herbert Gintis, »Eterogenità del potere: diversità dei movimenti sociali, *Critica marxista*, 2–3/1983, str. 123–140.

²² M. Foucault, *Discipline and Punish*, New York 1977. Nekateri avtorji so kritični do nekaterih Foucaultovih tez. Gl. U. Cerroni, op. cit., str. 205, 220, 292.

(predstavniška država, politične stranke, klasične organizirane skupine pritiska),²³ marveč mora izhajati tudi iz priznavanja »novih« družbenih in političnih subjektov.

V tem kontekstu je osrednjega pomena (čeprav to ni navzoče v vseh koncepcijah o »novih subjektih«), da se pri širjenju območja kritike dominacije in pri iskanju poti emancipacije pogosto poudarja potreba, da se v konceptu »nove politike« zajame odnose tudi v ekonomiji in na drugih socialnih področjih, da torej sodi v strategijo emancipacije tudi zahteva, da delavci dobijo večji vpliv neposredno na delovnem mestu in na tej podlagi širše v družbi. Če so morda pod vplivom gospodarske krize takšne zahteve nekoliko utihnile, pa vendar ne smemo prezreti, da se pojavljajo zlasti v postrevolucionarnih družbah ravno v času krize.²⁴

Problematika dominacije, izkoriščanja in emancipacije se v socialističnem gibanju, v njegovih najnaprednejših delih vse bolj postavlja kot kompleksno vprašanje. Čeprav imamo še vedno opraviti s pojavi izrazitega oživljanja enega naglavnih grehov delavskega gibanja (ekonomizma), postaja čedalje jasneje, da ima strategija emancipacije več razsežnosti: poteka kot boj za ekonomsko osvoboditev dela, za obvladovanje in nadzor poglavitnih družbenih in političnih odločitev in za novo kulturno-moralno podobo človeka, ki bi presegal pasivno poslušnost in se v pokončni hoji udejanjal kot aktivni subjekt v aktivni družbi.

Če se je problematika emancipacije in nove politike tako po eni strani sociološko »empirizirala« (poleg strukturne globalnosti je zajela tudi mikrostrukturo družbe) in če se je tudi v pozitivnem smislu »psihologizirala« (problem motivacije subjektov in sploh njihove avtentične subjektivitete je stopil v ospredje kot morda nikoli prej), se je tudi »ekonomizirala« (družbenoekonomski vidik emancipacije stopa znova v ospredje zlasti socialističnega gibanja).

Takšna kompleksna narava sodobne »nove politike« je očitno vse manj ozek nacionalno-državni problem in vse bolj regionalno in občečloveško vprašanje. Socializem postaja svetovni proces tudi zaradi tega, ker mora sodobno človeštvo nekatere probleme globalne narave (problem miru, preprečevanja vojne, nove mednarodne gospodarske ureditve, ekologije, energije itd.) reševati na svetovni ravni oziroma jih bo moralo vse bolj tako reševati. Ko govorimo o »novih subjektih«, ne smemo torej pozabiti, kot to običajno delajo mnogi protagonisti socialnih gibanj, da tudi vse človeštvo postaja takšen novi subjekt (gl. npr. Združeni narodi) in da je v sodobno »novo politiko« treba vključiti takšna gibanja, kot je gibanje neuvrščenosti, ki nanj preradi pozabljajo.

²³ O tem, kako enostransko je, če ob opozorilih na novo politiko pozabimo na klasične institucije »stare politike«, kot je zlasti država, sledi iz novejših del o državi. Gl. npr. Göran Therborn, *What Does the Ruling Class Do When it Rules? State Apparatuses and State Power under Feudalism, Capitalism and Socialism*, NLB, London 1978.

²⁴ Ni naključje, da se je ravno v novejšem času pojavila vrsta pobud in konkretnih normativnih ukrepov za večjo vlogo delovnih kolektivov v gospodarskem in političnem sistemu v nekaterih socialističnih deželah, od Poljske, Madžarske do Kitajske in Sovjetske zveze. Čeprav je težko ocenjevati praktično daljnosežnost teh premikov, jih vendar ne smemo podcenjevati.

IV

Spopad med silami dominacije, izkoriščanja in emancipacije torej ne more biti boj med nekakšno abstraktno politiko, nepolitiko ali antipolitiko. Nasprotno, sama politika kot dejanski zgodovinski proces in kot program je poprišče tega boja, je boj za dominacijo (ki je v dosedanji zgodovini v politiki prevladovala) in boj za emancipacijo, ki ni bil nikoli intenzivnejši, a verjetno tudi nikoli tako negotov kot v današnjih časih.

V teoriji in praksi kritike dominacije in težnje po emancipaciji se zato ne zastavlja vprašanje t. i. »konca politike«. ²⁵ Takšno poljubno mnenje se lahko pojavlja v okvirih pesniške svobode, ne pa v resni znanstveni analizi. Ta govori o tem, da ima sodobni svet – in tudi naša družba – prej premalo kot preveč politike. Premalo politike, ki učinkovito povezuje racionalnost in svobodo, parcialno in univerzalno, kratkoročne potrebe in dolgoročno vizijo.

Namesto o »odmiranju« politike (tu ne govorim o državi!) je treba več razmišljati o teoriji in praksi nove politike oziroma o novih politikah na posameznih področjih družbenega življenja. In tudi več o uresničevanju tiste politike in tistih politik, ki so načelno dobro zamišljene, ki pa se prepočasi ali se sploh ne udejanjajo v praksi. Beg pred politiko – ki ga beležimo v sodobnem času – je bil vedno in je posebno danes tudi politika. To je pravzaprav način ravnanja, ki utrjuje politiko dominacije in slabi politiko emancipacije. Tako v posameznih družbah kot v svetovnih okvirih.

Nova politika, politika emancipacije, bo tem bolj napredovala, kolikor bolj bo temeljila na realni analizi sodobnega časa, kolikor bolj se bo opirala na ustvarjalno moč dela, znanosti in kulture, kolikor bolj bo sposobna, da poleg množičnosti sprošča in razvija vedno nove racionalne vsebine človeške volje in da omejuje vse oblike ekonomske, politične in kulturne dominacije.

V

Ni treba posebej poudarjati, kako pomembna je bila odločitev za samoupravljanje ravno s stališča potreb, ki so dobile in dobivajo v novejšem času oznako »nove politike«. To je potrebno poudariti tem bolj, ker se v razmerah družbene in moralne krize, ki jo preživljamo, marsikoga lotevajo dvomi. Ti dvomi so upravičeni, če gre za uresničevanje principov, nikakor pa ne, če bi se nanašali na same principe. ²⁶ Ti principi so postavljeni ravno v smeri, s katero se začanja »tretja pot«, ki jo danes tako iščejo mnogi po vsem svetu.

²⁵ Pierre Birnbaum, *La fin du politique*, Ed. du Seuil, Paris 1979, polemizira z različnimi pozitivističnimi koncepti jami o »koncu politike« (gl. str. 7 in sledeče). Proti »koncu politike« v družbi socialističnega samoupravljanja gl. moj prispevek »O potrebi politike«, *Teorija in praksa*, 2/1982.

²⁶ Zato se je treba strinjati z ugotovitvami dokumentov Komisije zveznih družbenih svetov za vprašanja ekonomske stabilizacije o pomenu jugoslovanske samoupravne opredelitve. Gl. npr. dokument *Strategija in temelji razvoja politike*, DE, Ljubljana 1983, str. 5.

Toda ravno s stališča boja med dominacijo, izkoriščanjem in emancipacijo, se taki politiki, ki temelji na samoupravljanju, zastavljajo nove naloge, da uspešneje premaguje razdaljo med normo in stvarnostjo in da po meri časa spreminja prvo in drugo. Naj navedem le nekatere probleme in naloge.

Najprej je to razdalja med načelom neposrednosti politike kot norme in še vedno prevladujočo posredovanostjo politike, posebno ko gre za temeljne družbene odločitve. Pri tem je treba razlikovati med tem, kaj je dolgoročni cilj, in med tistim, kar je mogoče že doseči na sodobni stopnji materialnega razvoja, delitve dela in osveščenosti ljudi. Če mora avtentična socialistična politika težiti k premagovanju splošnih posrednih oblik političnega in družbenega upravljanja in če mora k temu biti usmerjena tako norma kot praktično prizadevanje, mora hkrati upoštevati tako objektivne kot subjektivne okoliščine, ki omogočajo, ovirajo ali onemogočajo prehajanje od posrednega k neposrednemu upravljanju. Delegatski sistem često idealiziramo kot že doseženo neposrednost socialistične politike, pozabljamo pa, da deluje v prehodnem obdobju, ki zaradi heterogenosti družbene strukture še vedno zahteva posredovanje interesov, pa čeprav se to kaže v novih oblikah. Politični odnosi načelno in institucionalno izhajajo iz dela, ne smemo pa spregledati, da je to delo še vedno družbeno razdeljeno delo, ki že zaradi tega povzroča potrebo po stalnem usklajevanju interesov. Zaradi tega tudi delegatski sistem obnavlja protislovja, ki so še v marsičem značilna za politiko kot »staro politiko«, čeprav so že tudi v marsičem specifična in nova. Če ne bi bilo tako, čemu bi bile potem potrebne za uspešno funkcioniranje »nove politike« subjektivne sile, med njimi tudi organiziran politični dejavnik?

Nova politika v nasprotju z radikalističnim voluntarizmom, pa čeprav se ta barva z razrednostjo, zahteva, da upoštevamo moč objektivnega. Ljudje sicer res delajo svojo zgodovino, kot je dejal Marx, toda ne delajo je tako, kot bi se jim zljubilo. Predvsem mora nova politika, mnogo bolj kot katerakoli stara, upoštevati sodobni znanstveni in tehnološki razvoj. Različne oblike »kulturnih revolucij« lahko res trenutno navdušijo množice z nekakšnim uravnilovskim optimizmom, toda kmalu se v praksi pokažejo meje, na katere naleti vsak abstraktni utopizem. Če znanstveni napredek nosi s seboj nove nevarnosti tehnokratske dominacije, se tehnokratskemu gospostvu ne moremo izogniti s tem, da zanemarjamo znanstveni razvoj, kot se ne moremo odreči ognju zaradi tega, ker včasih povzroča tudi požar. Podcenjevanje znanosti kot hkratne komponente nove objektivnosti in nove subjektivnosti vodi bodisi v provincialistično avtarkijo, če je družba zaprta, ali pa v nove oblike odvisnosti, če se odpre, pa je pri tem ne vodijo jasna politična in družbena merila. Emancipacija torej ni stvar samo revolucionarne volje, marveč tudi racionalne vsebine te volje (opiranje na znanost, poznavanje odnosa sil itd.) tako v odločitvah o materialni produkciji kot v drugih globalnih družbenih in političnih odločitvah.

Nova socialistična politika, ki temelji na samoupravljanju – če naj bo politika emancipacije – je po svoji najgloblji naravi *pluralistična* politika. Ne more biti svobodne družbe, kot je dejal Edvard Kardelj, če ni v njej svobode izražanja različnih interesov in misli.²⁷ Sodobna socialistična praksa se temu kategoričnemu imperativu nove politike le počasi prilagaja, preveč vpliva pušča težnji h kaotičnemu mnoštvu interesov in idej, in težnji po obnavljanju tradicionalne politike in celó tradicionalnega etatizma. Toda nova politika mora biti sposobna ne samo, da izraža bogastvo razlik, marveč tudi, da uresničuje *skupne cilje*, da povezuje razlike v skupno akcijo, da stalno prehaja od individualnega in posebnega k skupnemu in obćemu. Morda ni nihče bolje označil takšne potrebe kot B. Pascal, ko je zapisal: »*La multitude qui ne se réduit pas a l' unité, c'est confusion; l' unité qui n'est pas multitude, c'est tyrannie.*« (Mnoštvo brez enotnosti je zmeda; enotnost, ki ni mnoštvo, je tiranija.)

VI

Kritika empiričnega partikularizma in abstraktnega univerzalizma je, menim, tudi poslanstvo politične znanosti, ki ji gre za oblikovanje politike kot skupnosti, kot skupnosti, v kateri bi torej ljudje bolj obvladovali svojo usodo tako na ravni *mikropolitike* in *makropolitike* (torej v primarnih skupnostih in na ravni regij in držav), kot na ravni *megapolitike*, kjer bi kot povezana obćećloveška skupnost čedalje bolj reševali skupne probleme miru, blaginje in družbenega razvoja v planetarnem obsegu. Da bi delovala v horizontu emancipirane skupnosti, pa mora politična znanost zaostriti kritiko vseh oblik politične prakse kot dominacije in poglobiti konkretno raziskovanje vseh sredstev in načinov, ki lahko vodijo k emancipaciji.

ZDRAVKO MLINAR

(De)mobilizacijska vloga razvojne teorije

1. Nova vprašanja na staro temo

Odnos med teorijo in prakso je eno najbolj pogosto obravnavanih družboslovnih tem pri nas. Zato ne moremo enostavno dodati še ene razprave o tej temi, ne da bi izrecno utemeljili, da je to potrebno. Vendar

²⁷ Edvard Kardelj, *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*, Komunist, Ljubljana 1977, str. 86.

pri tem takoj naletimo na protislovje. Po eni strani razkrivamo veliko ponavljanja, ki povzroča kompromitacijo te teme nasploh. Ustvarja se videz, kot da je bilo že velikokrat vse povedano in pojasnjeno in da je zato ta tema nezanimiva za »teoretike« in »praktike«. Po drugi strani pa nas vrsta težav, s katerimi se – neodvisno od naše volje, hote ali ne – spopadamo na obeh področjih, še nadalje opozarja, da navzlic temu dejansko puščamo ob strani številna vprašanja, ki kažejo, da tema še zdaleč ni razjasnjena.

Kaže celo, kot da je obratno sorazmerje: čimveč razprav in literature imamo o tem, tem bolj ostajamo na mestu. Niti teorija ali praksa niti razprave o odnosu med njima ne kažejo, da bi se (pomembneje) premaknili z mrtve točke. Razpravljanje je nasplošno preveč *globalno*, »*pridvignjeno*« in *deklarativno*, da bi zajelo dejanske družbene razmere in konkretno vsebino delovanja na obeh področjih. Preveč ostaja pri splošnih predpostavkah in idealiziranih pripovedih o pomembnosti in nujnosti teorije in prakse ter njunega povezovanja. *Aprioristična idealizacija* še dolgo nadomešča konkretno in poglobljeno analizo, ki bi razkrivala resnično vlogo vpletenih, njihove dejanske (dostikrat prikrite in nasprotno od deklariranih) interese, uspešne in neuspešne rešitve ipd. Dosedanje obravnave so – vsaj implicitno – preveč slonele na predpostavki o skladnosti interesov in na predpostavki, da je »uradna razlaga« tista, ki jo udeleženi vsesplošno sprejemajo. Nedavno opravljena analiza o stališčih slovenskih družboslovcev do tega vprašanja (v pripravi za posvetovanje SAZU o »Stanju in razvoju družbenih znanosti v SR Sloveniji«) pa je npr. pokazala, da imajo zelo različen in včasih celo povsem nasproten odnos do razmerja med teorijo in prakso. Poleg tistih, ki iščejo (ali cenijo) pota in načine, ki naj bi zagotovili večjo uporabo družboslovnih spoznanj, so tudi drugi, ki načeloma odklanjajo, da bi uporabnost upoštevali pri svojem delu, češ da bi na takšni osnovi v družboslovju lahko dosegli le negativne učinke.

2. Izzivi za novo teoretično pojasnjevanje razvojnih procesov

Nekatere novejšje družbene spremembe še posebej zaostrojujejo nujnost po širši teoretični (re)interpretaciji in na novo aktualizirajo razmerje med marksistično teorijo in prakso socialističnega razvoja.

Prav v zadnjem obdobju so pogoste kritične ocene o tem, kako se posamezna pričakovanja o socialističnem razvoju niso uresničila. Čeprav te ocene pomenijo prevlado treznosti nad voluntarizmom in normativnim idealizmom, je vendarle nevarnost, da zaidemo spet v druge enostranosti. Še zlasti pa pri tem nastaja praznina, ki je lahko izhodišče za demobilizacijo in dezorientacijo pri razvojnih prizadevanjih.

Ne bi bilo prvič, če bi kritična ocena določena usmeritve preveč lahkotno vodila do popolnega opuščanja posameznih dolgoročnih progra-

mov in bi se šele po daljšem času in novih izkušnjah spet vračali nazaj k prvotni usmeritvi, le z določenimi popravki. Takšnemu »cik-cak« *razvoju* ter velikim izgubam človeških in materialnih sil bi se lahko izognili, če bi se bolj oprli na analitično zasnovano razlago procesov socialističnega razvoja. Površinske (»hitre«) kritične ocene in opažanja, ki podcenjujejo *dolgoročnost* in dolgoročno naravo socialistične preobrazbe prehitro povzročijo sklepanje, da program, ki se ni uresničil do danes, nasploh lahko zavrremo kot neuresničljiv. Dejansko pa so to – seveda ne vedno, vendar pa v nekaterih značilnih primerih, – predvsem razhajanja oz. nerazumevanje *dinamike* njihovega *uresničevanja*.

Pri tem pa lahko ugotovimo, da imata prvotna aktivistična neučakanost in iluzija o tem, kako bomo v kratkem času dosegli komunistično družbo (kot je znano, so v Sovjetski zvezi z leti določili ta čas), tako kot tudi nekatere današnje kritike vendarle isto, napačno izhodišče. Tudi v drugem primeru je to *podcenjevanje časovne razsežnosti* razvojnih procesov.

Paradoksalnost tega položaja si lahko predstavimo z razlagami o vlogi religije v socialistični družbi. V izhodišču imamo nekatere idealizirane in poenostavljene predstave o tem, kako bosta religija in religioznost izgubila svojo vlogo v socialistični družbi. Ob tem pa imamo danes tudi že (prenagljene) sklepe, ki v prisotnosti religije v naši družbi vidijo dokaz, da so bila predvidevanja oz. pričakovanja napačna. Pri tem zanemarjajo empirično ugotovljeni trend, da se – navzlic množični prisotnosti – število religioznih pribivalcev (kot kažejo podatki slovenskega javnega mnenja) vendarle *vztrajno in simptomatično zmanjšuje*!?

Podobne primere bi lahko navedli še s številnih drugih področij. Npr. po eni strani smo odstopili od prvotnih pričakovanj, da bodo po revoluciji že moralne oz. nematerialne spodbude zagotavljale odločilno motivacijo za delo. Po drugi strani pa se z večanjem števila umskih delavcev postopoma vendarle razširjata tudi področje in pomen nematerialnih spodbud, in sicer tako, da sedanji mehanizmi spodbud tega niti ne izkoriščajo. Spet je tu paradoks, da smo od enega ekstrema (ki pa je bil zasnovan na dolgoročnem prihodnjem razvoju) prešli k drugemu, tj. do rešitev, ki niso spodbudne, temveč celo zaostajajo za doseženo razvojno stopnjo. Sedanji način nagrajevanja npr. tudi v umsko delo vnaša predvsem uniformno zasnovane mehanizme, ki upoštevajo predvsem količino dela in materialno nagrajevanje. Zapostavljajo pa posebnosti umskega dela in zlasti motivacijske zmožnosti ustvarjalnega dela samega.

Vendar pa to ni le različna časovna perspektiva uresničevanja – teoretično zasnovanih – razvojnih programov. Vsakdanja praksa vedno znova sproža vprašanja in poraja dvome, koliko vodilne subjektivne sile sploh (lahko) obvladujejo razvojne procese? Velikopotezno zasnovana normativna institucionalna izhodišča sistema družbenega planiranja v prvem desetletju svojega obstoja še zdaleč niso dala pričakovanih rezultatov. Čim bolj se povečuje število različnih ukrepov (zlasti pravnih predpi-

sov), ki naj bi povečali stopnjo kontrole, tem bolj, se zdi, so učinki ravno nasprotni. Zmanjšuje se stopnja predvidljivosti, povečuje pa *vloga naključnosti in negotovosti* v družbenem življenju. To pa spet vpliva, da se krepí takšno ravnanje prizadetih, ki pomeni nazadovanje v družbenem razvoju (tendence k samozadostnosti, zmanjševanje delitve dela, zapiranje v ožje teritorialne enote itd.). Navzlic številnim programom in ukrepom do sedaj ni uspelo obvladovati takšnih pojavov, kot je npr. inflacija. Nekateri ukrepi, ki naj bi povečali vpliv in sodelovanje občanov pri samoupravnem odločanju, so dejansko povzročili prav nasprotno. Kažejo se različni znaki politične apatije (gl. npr. Jože Goričar, 1983) etc.

Zaradi takšnih okoliščin se zdi razumljivo, da so sociologi sedanji položaj označili ne le kot ekonomsko, temveč tudi kot splošno družbeno krizo. Dobili smo že tehtne prispevke k fenomenologiji sedanje krizne situacije.¹ Vendar pa sedanja kriza izrazito zastruje nujnost po temeljitejši empirični analizi in teoretičnem pojasnjevanju. Takšno ali drugačno označevanje sedanjega položaja (bodisi kot »krize«, »agonije«, »drame« etc.) samo po sebi še nič ne prispeva k razkrivanju njenih vzrokov in ne nakazuje poti za njeno preseganje. Zato je potrebna teoretična pojasnitev, ki bo na podlagi marksistične dialektike in oprta na poglobljeno analizo konkretnih razmer tudi afirmativno nakazala možnosti za pritegnitev sil socialističnega razvoja v času, ki je pred nami.

Iz preteklosti lahko povzamemo, da (med drugim) zaradi pomanjkljivosti pri reševanju razmerja med teorijo in prakso – če ne upoštevamo doseženih uspehov – nismo dovolj pritegnili razpoložljivih materialnih in človeških sil. Razloge za to pa lahko iščemo pri »teoriji«, »praksi« ali pa pri posredniških mehanizmih med eno in drugo.

3. (Ne)šablonska uporaba splošnih teoretskih spoznanj

Tako kot znanstvena teorija po eni strani izraža težnjo k splošnosti in sistematičnosti, tako je pri tem hkrati tudi nevarnost za njeno oddaljevanje od konkretne zgodovinske resničnosti. Prav to protislovje bistveno vpliva na razmerje med teorijo in prakso ter vlogo teorije pri usmerjanju družbenega razvoja.

V tem pogledu najdemo dragocena in tudi za naše današnje razmere zelo aktualna spoznanja pri V. I. Leninu, ki je vztrajal pri tem, da se lahko Marxova teorija razvija in uspešno uporablja samo zgodovinsko konkretno. Vsaka *abstraktna resnica postane fraza*, če se jo uporabi za vsak konkretni položaj (Dela, 1973, zv. 28, str. 180). Pri tem, kot pravilno ugotavlja Vojin Milić, ne gre za to, da bi zanikal potrebo in pomen splošno teoretskih spoznanj in »abstraktnih resnic«, temveč za *odpor proti njihovi šablonski uporabi na konkretne razmere*. »Splošna znanja so nujno sred-

¹ Glej npr. Sociologija, št. 2-3, Beograd 1982, in: »Krizni pojavi«, Zihlerovi dnevi, knjižnica FSPN, Ljubljana 1983.

stvo za vsestransko konkretno zgodovinsko analizo, vendar pa te analize ne morejo nadomestiti. Nasprotno. Samo s pomočjo takšnih analiz teorija lahko postane 'napotilo za akcijo', tako da je praktično relevantna in da se obenem v premišljeni povezanosti s prakso tudi sama razvija«. (Vojin Milić, 1978, str. 191–192). Tako lahko preprečimo, da teorija ne postane le vrsta neživiljenjskih dogem, ali pa vsaj ugotavljamo, če je to že dejansko postala. Teorija torej lahko usmerja prakso, samo če se tudi sama neprekinjeno konkretizira in razvija.

Lenin je poudarjal *nujnost po analitični dejavnosti*, ki pa ne sme biti statična; da bi lahko prispevala k osveščanju razreda in njegovemu usposabljanju za revolucionarne naloge, jo je treba opravljati neprekinjeno (Dela, zv. 23, str. 132–133). Marxova dialektika, ugotavlja Lenin, zahteva *konkretno analizo vsakega posebnega zgodovinskega položaja*. Marksist mora upoštevati živo življenje in točna dejstva stvarnosti, a ne da se še nadalje povezuje z včerajšnjo teorijo. Brez takšne analize se, zlasti v obdobjih hitrih sprememb, pojavlja nevarnost, da strategija in taktika zaostaneta za časom, saj *splošna teorija ni zadostna* (Dela, zv. 24, str. 32, 421–422).

Z načelno razpravo in s kritiko konkretnih primerov, kadar je bila odsotna analiza², s svojim konkretnim empiričnim raziskovanjem v tedanji Rusiji, s svojim odnosom do statistike ipd. je V. I. Lenin pokazal, kakšno pomembnost je pripisoval zahtevi, da mora biti *teorija v tesnem in stalnem stiku z objektivnim položajem, razpoloženjem in prepričanju množice*; tako lahko postane tudi dejavnik uveljavljanja razredne zavesti in množične pobude (Dela, zv. 30, str. 429 ..., Dela, zv. 34, str. 77–104).

Podobno razlago, čeprav z nekoliko različno terminologijo, je podal tudi Edvard Kardelj, ko je poudarjal zahtevo in pomen ustvarjalne uporabe marksizma v naših konkretnih razmerah.

4. Absolutizacija splošne ideje

Vprašanje o šablonski ali nešablonski uporabi splošnih teoretskih spoznanj v naši družbi zadeva predvsem razmerje med Marxovo teorijo in usmerjanjem razvojnih procesov v družbenopolitični praksi. Največ različnih *poenostavitev in shematizmov* se pojavlja tedaj, ko družbenopolitična praksa brez vključitve in opore na naše empirično družboslovno raziskovanje neposredno uporablja splošna marksistična spoznanja (ali pa tudi konkretna, vendar iz drugega časa in prostora) pri političnem odločanju. Takšno povezovanje »teorije in prakse« se očitno ne ujema z že prikazano Leninovo koncepcijo in še zlasti njegovo zahtevo po vsestranski konkretno zgodovinski analizi. Prav to pa je tudi eden temeljnih razlogov,

² Npr. pri Buharinu ugotavlja, da ni niti sledu poskusa samostojne analize v danem času in danih konkretnih razmerah; shaja brez najmanjšega, konkretnega preučevanja, zadovolji se z golimi abstrakcijami ter jemlje delček od Zinovjeva, delček od Trockega itd.

da vodilne subjektivne sile pri nas niso uspele uresničiti nekaterih razvojnih ciljev. Tu je vsaj eno od izhodišč za kritično pojasnjevanje značilnih nihanj v povojnem razvoju in za nenačrtna »eksperimentiranja«, ko je politična praksa prevzemala nase funkcije, ki bi jih morala opraviti družbena znanost. (Glej o tem tudi: Odgovornost v samoupravni družbi, knjižnica FSPN, Ljubljana, 1982.)

Splošne ideje o dolgoročni, globalno družbeni usmeritvi, čeprav včasih le na ravni filozofske razlage, brez določnejših časovnih omejitev ipd., so bile izhodišče za odločanje o normativnih, institucionalnih in drugih spremembah v socialističnem razvoju. Splošno idejo je bilo relativno lahko prevesti v ustrezne politične programe in pravne predpise. Šele pri njihovem (ne)uresničevanju pa so se začele kazati različne posebnosti, različni interesi in razmere, ki niso bile upoštevane v teoretskih izhodiščih. *Absolutizacija splošne ideje* (kot izraz visoke stopnje koncentracije politične moči) že v izhodišču je postavljala v ospredje (črno-belo) dilemo lojalnosti. Zato je bilo dajanje podatkov o dejanskem stanju, ki niso govorili v prid izhodiščni zamisli, zelo hitro kvalificirano (v moralno političnem smislu) kot nelojalno ali celo sovražno dejanje.

Morebitna empirična raziskava že ob začetku akcije bi bila kot oblika preverjanja izhodiščne zamisli (ki vključuje tudi možnost za njeno zavračanje) obravnavana kot znak nelojalnosti ali celo splošnega nasprotovanja programu socialistične graditve. Opozarjanje na posebnosti, ki bi terjale večje ali manjše odstopanje od splošne zasnove razvojnega programa se kaj hitro označi kot nasprotovanje temu programu nasploh. Nasprotovanje konkretnemu programu pa se včasih kar lahkotno (pre)kvalificira kot nasprotovanje sistemu v celoti, ob občasnih zaostritvah pa celo kot sovražno delovanje ipd.

Seveda je nezaželeno in obenem nehvaležno opozarjati na tiste elemente dejanskega stanja, ki se ne skladajo z intencijo in temeljno usmeritvijo zastavljenega programa oz. akcije. Potrebna je množična mobilizacija vseh sil za uresničevanje sprejetih ciljev, ob katerih – govoreno načelno – ne sme biti kolebanj in je zato tudi prevelika strpnost do raznih prigovorov neprimerna. V ospredju je vse tisto, kar vsaj navidezno – olajšuje in skrajšuje pot do cilja, umika pa se vse tisto, kar moti na tej poti. Tako je mogoče v krajšem času »pognati stvar« naprej, medtem ko bi se sicer vse priprave in odločanje še močno podaljšale. Zato tudi ni časa, da bi naročali še posebne raziskave, ki so dokaj zamudne, dostikrat tudi malo uporabne, terjajo finančna sredstva, opozarjajo na nove težave in relativizirajo pristopni zalet in mobilizacijsko vzdušje.

Zato se zdi primerneje opreti se na preizkušene in zavedne kadre – aktiviste in predloženi program podkrepiti – kar ni težko – s potrebnimi pravnimi predpisi, organizacijskimi ukrepi in agitacijsko-propagandnimi akcijami, kar naj bi zagotovilo realizacijo programa (cilja). Revolucionarno poslanstvo in izkušnje prekaljenih kadrov vlivajo vero vase in so trdna podlaga samozaupanja. Vzglede uspešnih revolucionarnih izkušenj –

iz časov, ko je bilo nemogoče pričakovati, da bi opravili družboslovne analize pred sprejemom pomembnejših odločitev, je še vedno prisoten. Če k temu dodamo še okrepljeno samozavest vodilnih o dobrem poznavanju družbenih razmer³ in trdno prepričanje o tem, da je to delovanje v skladu z dolgoročnimi zakonitostmi družbenega razvoja in interesi delavskega razreda, potem je razumljivo, da se utrdi občutek samozadostnosti, ki mu je bližje opiranje na lastno intuicijo (gl. tudi Bogdan Kavčič: Družboslovje in politika – dvoje avtarkij, NR 1/1972), kot pa razvijanje analitično raziskovalne dejavnosti za odločanje in planiranje.

Če prevlada takšna logika, imamo sicer tesno povezavo (splošno)teoretičnih izhodišč in politične prakse, saj so prva celo odločilna spodbuda in vodilo za delovanje v praksi. Kljub temu pa ni verjetno, da bo takšna povezava vodila do želenih in pričakovanih (razvojnih) učinkov. Preskok od najsplošnejše, globalno filozofske koncepcije in idejno politične obravnave na povsem konkretno, operativno praktično delovanje pomeni, da zanemarjamo vrsto posebnih okoliščin konkretnega časa in prostora. Čim bolj splošni in »čisti modeli« so akcijsko izhodišče, tem več težav se pojavlja pri njegovem uresničevanju. To je še posebej pomembno za Jugoslavijo, saj prav v njej najdemo bolj raznorodne strukturne sestavine kot v katerikoli drugi evropski državi (sintezna študija »Slovenija 2000« tudi za Slovenijo upravičeno izpostavlja vzporedno prisotnost različnih produkcijskih načinov). »Čistost« paradigem, ki so obenem vodila za delovanje subjektivnih sil in vsa usmerjena v prihodnost, se spopada z dejanskimi družbenimi razmerami, akterji in interesi, v katerih se prepletajo elementi starega in novega, razredne in brezrazredne družbe, države in samoupravljanja (prisile in soglasja), zakonitosti tržišča (konkurence, tekmovanja) in samoupravna ureditev.

5. Prehitevanje in zaostajanje

Splošne koncepcije in programi se včasih bolj opirajo na elemente in pričakovanja o prihodnosti kot pa na sedanje stanje. Tako smo pred časom dobili koncepcijo »delovno ljudstvo«, ki je – ne le prehitevala dejansko stanje, temveč je tudi – zabrisovala obstoječo razredno in slojevsko neenakost. Zaradi nje je celo statistična služba opustila spremljanje nekaterih, do tedaj upoštevanih strukturnih kategorij, kar je pomenilo, da smo se še bolj odmaknili od dejanskega v skonstruirani, idealizirani svet, v katerem je bila paralizirana akcija za preseganje prisotnih elementov razredne družbe. Tudi tedaj, ko se uporablja koncept »zdrženo delo« (dovršni glagol!), to kaže na značilno prehitevanje dejanskega stanja, ki s tem bolj *navaja k sprejemanju* obstoječega kot pa *k pritegnitvi* vseh sil in k večjim prizadevanjem za pospešeno *združevanje delavcev*. Pri

³ Glej tudi B. Kavčič: Družboslovje in politika – dvoje avtarkij; NR 1/1972.

tem se kaže odmik od realnosti tudi v značilni reifikaciji oz. substancializaciji kategorije »združeno delo« (npr. »združeno delo je sklenilo«, »re-klo«, »določilo« ...), ki izriva ali nadomešča dejanske subjekte, tj., bolj ali manj povezane oz. združene delavce (tudi Veljko Rus je že zastavil vprašanje: združeno delo ali združeni delavci, gl. Sociologija 2–3, Beograd 1983, Funkcionalna, socijalna i ekosistemska integracija [prethodna saopštenja]; Stane Saksida, Globalni koncept dolgoročnega razvoja slovenske družbe, IB – revija za planiranje, št. 34. 1981). Podobno pa so tudi odmiki od dejanskega stanja v nasprotni smeri, in sicer tedaj, ko teoretične koncepcije – kot dokaj »neobčutljive« za dejansko stanje, togo vztrajajo pri svojem, medtem ko jih življenje vsepovsod prehiteva. Tako ostaja to »živo življenje« teoretično nezajeto in neupoštevano in tako je tudi prepuščeno samo sebi, da se spontano prebija naprej in tako via facti postavlja ob stran (ali pušča za sabo) tudi vlogo vodilnih subjektivnih sil.

Kot je poudarjal že Lenin, je zlasti v obdobjih zelo dinamičnih družbenih sprememb največja nevarnost, da teoretična vodila zaostanejo za dejanskim stanjem. Zato bi morali biti ravno danes toliko bolj pozorni do tega vprašanja in razkrivati, kje so nastale praznine zaradi odsotnosti analize »konkretno-zgodovinskih celot«. Eden najbolj protislovnih primerov takšne praznine zadeva razredno strukturo jugoslovanske družbe in pretvorbo razredne v brezrazredno družbo. Možna hipotetična razlaga bi sicer bila, da ravno zato, ker so to osrednja vprašanja marksistične razvojne teorije, jih obravnavamo tem bolj »dosledno!« v njihovih izvirnih Marxovih formulacijah in razlagah, manj pa glede na konkretne današnje razmere in spremembe. Takšna bolj mehanično kot pa dialektično razumljena »doslednost« vodi v nedosledno upoštevanje (in do odtujitve) od dejanskega stanja⁴.

Npr. navzlic izjemno dinamični in radikalni preobrazbi socialno razredne strukture na podeželju se zdi, da o tem še vedno pravladujejo predstave izpred večih desetletij. S polnim spoštovanjem do bogate zgodovine socialističnih gibanj sprejemamo simboliko, ki jo nosita s seboj srp in kladivo; obenem pa tudi opozarjata na neizogibno dialektiko razvoja, ki – kot smo videli že v Leninovih opozorilih – ne dopušča, da bi iste koncepcije brez razlike presajali ali podaljševali v nove zgodovinske položaje. V tem smislu se zdi, da tudi današnje predstave o delavskem razredu (podobno kot o kmetih, o polproletariatu idr.) že dosti zaostaja za njegovim objektivnim položajem in dejanskimi spremembami.

Tako kot smo že prikazali neutemeljeni odmik v prihodnost ob primeru »delovno ljudstvo«, tako se zdi, da se je kasneje zaostriло v nasprotno smer, tj. z vidika obravnavanja razrednih razsežnosti jugoslo-

⁴ V jugoslovanski družboslovni literaturi, kot smo že opozorili drugje (gl. Zdravko Mlinar, Krizni pojavi in mobilizacija razvojnih potencialov, Teorija in praksa, št. 1, 1983), najdemo presenetljivo in obenem simptomatično neskladje: poplavo učbeniških in drugih tekstov, ki povzemajo ideje klasikov marksizma o razredni strukturi družbe nasploh, obenem pa komajda kakšno konkretno in poglobljeno analizo dejanskih strukturnih sprememb v zadnjem obdobju pri nas.

vanske družbe. Pri tem je močno upadla pozornost do analitičnega razkrivanja nastajajočih elementov bodoče, brezrazredne družbe. Ob ekspliciranih vizionarskih usmeritvah npr. k vsestransko razviti človekovi osebnosti nimamo tudi potrebne operacionalizacije, ki bi nas opozarjala na bogato vsebino potencialnega angažiranja subjektivnih sil – prav v našem času in prostoru. Rezultat tega pa lahko le demobilizacija in zaostajanje v razvoju. (Demobilizacijsko vlogo razvojnih ciljev smo npr. analizirali v Novi Gorici v zvezi z urbanističnim in družbenim planiranjem; gl. Z. Mlinar, Humanizacija mesta, Obzorja, 1983). Ker ni konkretne zgodovinske analize, se naši pozornosti izmikajo številni primeri bistvenih odstopanj od temeljne smeri socialističnega razvoja in deklariranih dolgoročnih ciljev. Brez jasne identifikacije pa tudi ne moremo spodbuditi konfrontacije z njimi – in tako se spet znajdemo le v inerciji obstoječega. Tako nam preostaja le ponavljanje najbolj dolgoročnih, vizionarskih ciljev in usmeritev, ki pa se – brez konkretizacije – vse bolj praznijo in neopazno postajajo le še prazna fraza.

Vse to kaže, da je treba oživiti Leninovo koncepcijo povezovanja teorije in prakse, tako da bomo splošna marksistična izhodišča *nenehoma bogatili s konkretno analizo današnje jugoslovanske situacije*. V nasprot-nem primeru pa ne moremo govoriti niti o marksističnem pristopu niti ne moremo računati na progresivno in mobilizacijsko vlogo vodilnih subjektivnih sil.

STANE JUŽNIČ

Zgodovinska perspektiva

... In marsikaj zapiše.
a marsikaj ni vse –
opat pove mu sproti:
to da in tega ne.

(Janez Menart: Anno domini)

Bližina in tako rekoč sodobnost obravnavane tematike povzročata velike težave. Predvsem so to težave, ki jih povezujemo z zgodovinsko perspektivo. To pa je ne le vprašanje bližine »časovnega bloka«, ki ga obravnavamo, marveč tudi »prostorsko vprašanje«: izjemna pomembnost evropske zgodovine ne more biti več veljavna z vidika razširitve, ki jo veleva nova kvaliteta svetovne medodvisnosti, in še posebej se to kaže z vidika zatona evropske svetovne hegemonije.*

* Objavljeni tekst je spremna beseda k daljšemu avtorjevemu delu, (Politična zgodovina XX. stoletja), ki je pripravljeno za tisk. – Op. ur.

a) Kar zadeva perspektivo časa, so težave tem večje, čim bližje smo dogodkom, ki jih obravnavamo. Dogodki se kažejo drugače v odmaknjenosti več sto let ali skozi tisočletja, povsem drugačni pa so, ko so tik za nami. Manjša razdalja skoraj zagotovo izkrivlja zgodovinsko perspektivo, neposrednost preteklega zamegljuje predirnost pogleda in omejuje celost videnja.

Različne razloge lahko navajamo za take omejitve. Najpomembnejše ovire so vsekakor tiste, ki branijo popolnost znanja, ker pač ne vemo, kaj bo »potem«. To pomeni, da ne moremo še trajajočih zgodovinskih procesov celostno dojeti, ker nam še zdaleč ni znano, kje bodo, naj tako rečemo, pristali, kako se bodo končali.

In prav v našem stoletju je nič koliko nedokončanih procesov. Karkoli bi o njih izvedeli in kakorkoli bi to povedali, vedno je možnost, da smo izrekli le nekaj delnega. Celota se bo šele pokazala.

Druga težava je naša vpletenost v še trajajoče procese. Prav zaradi tega imamo v teh »trajanjih« povsem drugačen občutek kot do tiste zgodovine, ki je odmaknjena. Vedno nas v zgodovinskem smislu nekaj zadeva, čim dalje je v preteklosti, pa ne več.

V tem smislu obstaja seveda tudi posebne vrste generacijski razdor. Zlasti je očiten pri gledanju na polpreteklo zgodovino. Zgodovinsko dogajanje je bilo lahko za neko generacijo, ki je bila vanj močno vpletena, vpeta in ujeta in je z njim neizbrisno zaznamovana, izjemno pomembno.¹ Taka je npr. še živeča, dasiravno naglo se starajoča generacija druge svetovne vojne.

Nastopajoče generacije tega ne čutijo tako močno. Vztrajanje ene generacije, ki je neko zgodovino doživela v resnici, ki iz tega doživetja izvira, je lahko sporno v odnosu na naslednje generacije, ki imajo spremenjajočo se zgodovinsko perspektivo.

S tem smo se dotaknili tudi tako imenovane zgodovinske odmaknjenosti. Ni enostavno rekonstruirati zgodovinskega časa oddaljenih epoh. Zelo težko jih je podoživljati. Za zgodovinarja je to najtežja naloga, če se hoče osvoboditi sodobnosti kot merila presoje preteklosti. Le malo lažje je to za polpreteklo zgodovino. Manjša oddaljenost sicer omogoča boljše razumevanje.

To razumevanje pa sloni, čim bližje nam je preteklost, še vedno na pričevanju živih ljudi. Njihova prizadetost, ker so bili v polpreteklem času aktivno soudeleženi, pa je lahko izrazita. Tudi premajhna odmaknjenost lahko zabriše celosten pomen dogajanja in neposrednost tega dogajanja ga tako rekoč še ne izloči v poseben »časovni blok«, ki nas ne zadeva.

b) Z neposrednostjo se utegne povečati naša *prizadetost*, z njo pa je kaj lahko velika naša zavzetost. Število dogodkov in pojavov, ki burijo duha, je tem večje, čim večje so dileme, ki jih je poudarila polpretekla doba, naša pa prevzela. Možno pa je tudi, da pri problemih polpreteklega

¹ S. Južnič, *Politična kultura*, Maribor: Obzorja, 1973, str. 180.

časa najdemo protiutež in vzporednico v našem času. Nekako vsiljena nam je primerjava in tudi tako preteklost znova zaživi v izjemni aktualnosti.

Čustvena prizadetost pa ima spet vsaj dve, naj temu tako rečemo, rezili: je izhodišče za večjo povezanost preteklosti in s tem ovira za njen dejanski umik pred sedanostjo, ob tem pa hkrati za zmanjševanje nepristranskosti. Vse to pa praviloma zaokroža še naša ujetost v ločen nacionalni in še posebej razredni prostor. Presoji stoji neizogibno ob strani naš skupinski interes. Včasih pa celo oseben...

Sicer pa skorajda ni mogoče biti nepristranski pri dogodkih, ki smo jih npr. sami preživeli. Morda celo zaradi osebnosti, ki smo jih občudovali ali pa zaničevali. Zelo težko je osebno prizadetost izločiti od dogajanja, ki je utemeljilo naš življenjski položaj.

Npr.: fašizem je vsestransko buril emocije. V tem smislu je bil »nekaj več« kot le razredna, nacionalna ali kaka drugačna konfrontacija. Bil je konflikt duha. Pa še sprožil je strahovite posledice: ogrožal cele narode, izkopal teroristične sekire zoper marksistično usmerjeno delavsko gibanje, spodkopaval je temelje naše civilizacije, tam, kjer se nam zdijo nedotakljivi in skorajda sveti.

Kaj naj bi ob tem pomenila tako imenovana hladna objektivnost zgodovinarja? Najprej vsekakor mora preko čeri čustvenih vzburjenj in duševnih stanj, ne le tistih, ki so fašizem doživeli. Objektivnost se lahko izkaže kot porog, žalitev ali celo sramotenje žrtev fašizma. Mrtvi pa niso le med neposredno prizadetimi, zaradi bližine jih je možno najti veliko tudi v posrednem smislu. Same žrtve pa se kaj lahko sprašujejo, ko obrazložitve prevzamejo »objektivni« zgodovinarji, kako naj neprizadeti sploh kaj vedo, kako si upajo tolmačiti strahote, ki jih sami niso doživeli? Kako morejo soditi o sprejetih odločitvah, da bi bil fašizem zaustavljen? Še tisti, ki so sodoživljali vse to kot sodobniki, niso bili povsem »zraven«, bi to težko razumeli.

Zgodovinar ima na voljo več možnosti. Lahko se umakne v neko svojo modrost in koplje po virih, ki so – kot bomo še poudarili – za zgodovinarja v prvi vrsti dokumenti. Skoraj bi smeli reči, da bo prav po tej poti najmanj dosegel – ne bo razumel bistvenega. Druga možnost je resignacija. Možno se je zavarovati s splošno ugotovitvijo, kako je vsak konflikt med ljudmi, človeškimi skupnostmi, še posebej državami, zmešnjava, motnost ali slej ko prej umazanija. Še zlasti je tako z vojnami – če spet omenimo močno aktualno temo fašizem, ki je pripeljal človeštvo do strašne, totalitarne vojne. Blato pa, ki brizga na vse strani v takih konfliktih, bo morda ugotavljal objektivni zgodovinar, brizga po vseh in poškropi marsikoga. Če ne bo sklenil, da tudi z blatom umazani niso enaki, bo taka objektivnost povzročila hude zmote.

Prenekateri zgodovinar bi celo skušal biti vzvišen nad tistimi, ki so bili soudeleženi. Tisti, ki so neposredno sodelovali, ne morejo biti objektivni, niso sposobni za »celostne« sodbe, njihova podoba je omejena. Nepri-

stranskost naj bi dobila polet le z oddaljenostjo. Temu bi bilo morda možno dodati, da tudi prizadeti in sodelujoči niso mogli vedeti vsega, morda celo bistvenega. Tako so bili npr. različni ešaloni in različne ravni »vlečenja vrvic« dogajanja. Tisti, ki so »vlekli vrvice«, so to znali skrivati, njihova je bila umetelnost manipulacije.

Tako bi zgodovinar postal nemočen. Okleval bi v nemoči védenja. Skrito se mu dozdeva še vedno preveč skrbno varovano pred odkritjem, očitno naj bi bilo le tisto, kar so »potegovalci vrvic« želeli, da bi bilo znano. Manj obveščeni, manj odgovorni in na nižjih položajih so morda več povedali, vendar so neprimerno manj vedeli.

Žal kljub temu ne moremo opustiti naloge, ki nam jo zastavlja preučevanje našega stoletja. Tudi če se bomo zmotili, nas prav aktualnost tistega, kar se je zgodilo, sili iz resignacije, da resnice še ne bomo mogli popolnoma odkriti. Prednost tistih, ki prihajajo za nami, je vedno očitna. Tako kot je bila naša v odnosu na zgodovinarje, ki so obravnavali prvo svetovno vojno, še preden se je zlila v drugo. Prednost bodo verjetno še vedno imeli tisti, ki bodo že vedeli, kako se bo dejansko končala druga. Vsaj upamo, da bodo to vedeli in da bo svet do tistega časa trajal...

c) Ne smemo tudi spregledati dejstva, da občutenost neke zgodovine ni vsesplošna in da potemtakem vsaka zgodovina in še posebej sodobna *živi različno*. Neposrednost, katere stopnjevanje smo že časovno opredelili, ni enaka po prostoru v smislu bližine ali oddaljenosti na posamezne države, narode in človeške skupnosti sploh. Kar je za nekoga nekaj neposrednega, preobremenjenega s prizadetostjo, ni nujno enako občutenosteno drugod.

Pa še zavestnega postopanja, naj to tako poimenujemo, da zgodovine ne smemo pozabiti. Ponekod »neposredno« zgodovino močno poudarjajo, drugod preinarejajo in mnogokje jo želijo pozabiti. Kako naj si razlagamo »skrivanje« prav neposredne preteklosti, kakor smo jo označili, celo v šolskih učbenikih? Npr.: v letu 1977 je neki učitelj v nemškem mestu Kiel izdal izbor dijaških izdelkov, ki so govorili o Hitlerju. Eden učencev je zapisal: »Slišal sem, da je prišel iz Holandije«; drugi je trdil, da je bil Italijan. Nekdo je celo zapisal, da so bili Hitlerjevi nasprotniki nacisti in da jih je Hitler spravljal v plinske komore.² Neznanje oziroma nevédenje je seveda tudi zgodovinska zavest neke vrste. In nevédenje lahko namerno spodbujajo take ali drugačne oblasti.

Vzemimo primer, ki ga tudi z drugih vidikov kaže še posebej poudariti. Svetovni vojni sta središčni koncentraciji zgodovine XX. stoletja. To sta za Evropejca, prav posebno zaverovanega v njegov »svet«, pa še za vse tiste, ki v Evropi čutijo svoje neposredne korenine. Za neevropejca to ni tako nujno, razen če ni povsem-utonil v akulturacijskih tokovih, ki jih je Evropa tako močno razprostranila. Za neevropejca sta svetovni vojni z njegove perspektive kaj lahko le državljanski vojni med Evropejci. Morda

² O tem je zanimivo pisal londonski *Economist*, 30. aprila 1983, str. 71.

bi marsikdo med njimi lahko celo dodal, da sta to vojni, ki ju kaže šteti za blagodejni za neevropski svet: zmanjšali sta pritisk imperialistične in kolonialistične Evrope na tlačena, izkoriščana, podjarmljena neevropska ljudstva. Dejansko sta pomenili in zaznamovali konec evropske svetovne hegemonije in tako pomenili samouničevalni konec nekega brezprimerne napuha in nevzdržne napadalnosti »belega človeka«.

Prav v tej različnosti perspektiv je dejansko velik problem. Nacionalne vpetosti, državljanske lojalnosti in podobni občutki so vedno zaslužnjevali zgodovinarje. Ni jim bilo lahko in le zelo redki so deloma uspeli iz te zaslužjenosti prehajati k širšim perspektivam, ki splošnejšemu, za vse človeštvo pomembnemu. Prehod iz partikularizma lastnega k univerzalnosti splošno človeškega je sploh naloga vseh znanosti in v zgodovini še posebej.

Vsekakor občutek neposrednosti potrebuje vedno neko korekturo. Je pa vprašanje, kako, kdaj in kje je možna. S stališča partikularnih interesov niti ni vedno zaželena. Še posebej je to tako, ker ima poudarjenje neke lastnosti pogosto obrambno vlogo, nek povsem legitimni interes, ki ima svojo zgodovinsko razsežnost, ki nasprotuje drugemu interesu, ki je prevladujoč in prav tako to premoč utemeljuje z zgodovino.

č) Prav z opisano dilemo je nujno ugotoviti, da se prav z XX. stoletjem začena *svetovna zgodovina*. Prav v našem stoletju je prvič postalo mogoče pisati zgodovino, ki na človeštvo gleda kot na celoto. Delitev človeštva na mnoge ločene, osamljene dele je še v prejšnjem stoletju zahtevala posebno preučevanje posameznih delov sveta.

Mreža medodvisnosti in povezave vzročnosti se je potemtakem prav v našem stoletju intenzivno izpletla. Stopili smo v čas enega sveta. To pa mora biti posebno poudarjena tema zgodovine XX. stoletja.

Za tradicionalno razpoloženega zgodovinarja utegne to biti neljuba novost. Zgodovinski študij postaja zahtevnejši in dokaj neobvladljiv. Že tako zgoščeno in prenapolnjeno zgodovinsko dogajanje se zapleta s svojimi vse številnejšimi kraki. Nekateri ob tem kaj radi ubežijo v varnost prijetne zaverovanosti v »lastno« in najdejo tisoče razlogov, zakaj jih ne zanima »splošno«.

Prostorska razširitev zgodovine v tem smislu pa ni edina težava za sodobnega zgodovinarja. Zgodovina postaja »gospodarska«, »socialna«, »politična«, »kulturna«, »zgodovina idej«, delitev je lahko ogromno. Take delitve naj bi pomagale obvladati večji »prostor« sodobnega dogajanja. Hkrati pa taka delitev pomeni parcializacijo, specializacijo in vse večje odmikanje od obvladovanja celote. En sam človek, pa naj bo še tako izobražen in poučen, ne more več vsega obvladati. Zahtevnost sinteze postane izjemno težka naloga; njeni rezultati, tudi če so plod domišljenih sklepov in skrbno izvedene analize dogajanj, so vselej problematični.

Dejstvo razširjenega zgodovinskega prostora, kot bomo imenovali usmeritev zgodovine k univerzalnosti, prinaša torej skorajda nepremostljive negotovosti, dvomljivosti in nedokončanost.

Širjenje zgodovinskega prostora, ki ga je treba obseči, pa spet sili v tiranijo dejstev. Dejstva je treba upoštevati, v prvi vrsti pri vsaki zgodovinski obravnavi. Ker jih je veliko in postajajo nepregledna, se zgodovinar vedno bolj zateka k njihovi nujni *selekciji* in *hierarhizaciji*. Ob tem se kaj rado dogodi, da se izgubi vsestranska povezanost vseh dejstev in zgodovinar se lahko znajde v položaju, ko je selekcioniral samovoljno in postavil hierarhijo, ne da bi vedel, kaj je bilo res pomembno in kaj manj. Ta pomen pa se, kot smo že povedali, lahko pokaže šele v oddaljenosti in ne neposredno.

Tako torej je treba pravzaprav iskati v razčlenitvi stvarnosti, ki jo obravnavamo, neko globljo vzročnost in varovati se je treba zaverovanosti v tisto, kar se pojavlja le na površju, kar je morda celo spektakularno, pa le občasno in kratko. Ker je torej polpretekla zgodovina polna dejstev in dogajanja, smo vedno v nevarnosti, da pri opazovanju ostanemo na površini. Ni malo razlogov, da je pogosto to lagodno in celo želeno. Ozadja so lahko močno zamegljena in zamotana. Preveč se je treba truditi pri njihovem razkrivanju. Neštetokrat so nalašč skrita in prikrita; tako ali drugače se je nekdo potrudil, da ne bi postala očitna (in o tem bo še govor, ko bomo razpravljali o virih).

d) Naj dodamo še eno pomembno razsežje preučevanja zgodovine, za katero smo ugotavljali, kako močno je sodobna. To so *moralne sodbe*: kajti če sodimo o preteklosti, ki ni minula, pač sodimo o sodobnosti. Sicer pa se niti ne kaže izogibati ali bežati pred tovrstnimi sodbami. Če bi to storili, bi se prenekateri pouk iz zgodovine, ki je končno za sodobnost najbolj relevantna, izgubil.

Že v helenistični dobi so ločili tisto, čemur bi danes morda rekli »tehnična« zgodovina od »žive« zgodovine. Zbirka dejstev, nizanje podatkov se nista šteli za zgodovino. To so bili kvečjemu anali, letopisi. Zgodovina je morala biti nekaj več. V njej majhne, neznatne zadeve ne štejejo. Naloga zgodovine je bila pokazati povezanost dogodkov, njihove vzroke in posledice. In prav zato se zgodovinar mora nujno in neizgibno spuščati v *moralne sodbe*. V tem smislu je zgodovina vedno posebne vrste retorika, javna beseda, ki naj bi vplivala v političnem smislu kot vsaka javna beseda. Še zlasti pa naj bi izboljševala nravi s pouki, ki jih ima zgodovina nič koliko na zalogi. V tem smislu je treba razumeti izrek, da je zgodovina učiteljica življenja (*Historia magistra vitae*...). V tem je koristnost zgodovine, o kateri »stari« niso dvomili. Koristna je za vsakogar, še posebej pa naj bi bila koristna za ljudi, ki zavzemajo položaje političnega odločanja. Bila naj bi torej napotilo državnikom in prosvetljevanje vsakogar.

Moralne sodbe so seveda del *vrednot* in vrednote so ideje, norme in dejavnosti, ki jim v določeni družbi pripisujejo poseben pomen za normalno funkcioniranje te družbe. Vrednote naj bi bile preverjene z zgodovinsko sodbo.

Ni dvoma, da bodo naslednji rodovi spremenili nekatere naše sodbe. V tem so naša prizadevanja le vmesni člen, ki bo nosil odločilni pečat

našega časa in naše prizadetosti. Ta prizadetost pa bo, če se izkaže kot pravilna, sestavni del bodočih sodb.

Naša prizadevanja so seveda nujno v sporu z drugimi in drugačnimi. So vir konfliktnih zgodovinskih interpretacij, ki izvirajo iz drugačnih stvarnosti in drugačne prizadetosti, in taka bodo tudi ostala. Nas Jugoslovane obkroža neskladje zgodovinskih sodb na mejah naše domovine in na mejah naše samoupravne socialistične družbe. To je dejstvo, ki ga moramo opredeliti, ne moremo se mu izogniti in ni se ga treba niti malo sramovati.

Potemtakem je le ena od nalog zgodovinarja luščiti dejstva, čistiti jih neresničnosti, postavljati v pravo zaporedje, hierarhijo in jim s tem dati smisel. Sicer res mnogi zgodovinarji menijo, da se s tem konča njihova naloga, vendar se prav gotovo motijo.

Zbirati dejstva gotovo ni lahko. Ne gre le za to, da je nekatera dejstva težko odkriti. Lahko izgubijo pomen, ker je njihov smisel mogoče razpoznati le v povezavi, vzročnosti, v verigi dogajanja. Dejstva sama zase skoraj nič ne pomenijo. Dejstva kot npr. *manioka* ali druge prvine človeške hrane postanejo »užitne« le po predelavi, da ne rečemo »kuhanju«.

In ta predelava je temeljni problem. So recepti, vendar niso za vse okuse. Zgodovinar si mora vztrajno zastavljati vprašanja. Odgovori včasih niso možni, ker ni surovin za predelavo. Vendar je treba vprašanja kljub temu postavljati. Celo nepopolen odgoor na pravo vprašanje je nekaj vreden. Nič pa ni vreden odgovor na nepravo vprašanje. Žal si mnogi postavljajo predvsem neprava vprašanja.

BOGOMIR KOVAČ

Protislovja teorije in prakse v ekonomski znanosti

*Nebornirano pripada teoriji,
ne glede na svojo ujetost je v
nesvobodnem teorija nosilec
svobode.*

T. Adorno

Pojmovni par teorija – praksa je v vseh zgodovinskih oblikah razvoja družbe tesno medsebojno povezan: brez prakse je teorija prazna, spekulativna in nedejavna, brez teorije je praksa brez kompasa, slepa, voluntaristična in nerazvojna. Toda navkljub tej povezanosti teorija ni neposredno povezana s prakso, ne izhaja iz njune neposredne identitete, njuno

nasprotnost v filozofski refleksiji označuje »problem spoznanja«, v zgodovinski realnosti pa se napetost teorije in prakse razrešuje v različnih oblikah ekonomske, politične, ideološke in sociokulturne prakse. Človeško spoznanje je teoretsko, kolikor posplošuje različnost zgodovinske prakse, razkriva bistvo pojavnega in hkrati uspeva presegati dano, zato je teorija kot del življenja družbe obenem instrument njegove reprodukcije in sredstvo njenega spreminjanja. Tako je teorija vpeta v materialne, ekonomske, politične, sociokulturne in ideološke zgodovinske procese, hkrati pa v svoji posebni osamosvojenosti čisto teoretsko spoznavnega procesa z intuicijo in fantaznom pogosto presega čutno nazorne meje zgodovinske realnosti.

Že antična filozofija kot začetek evropske znanstvene tradicije pokaže na temeljne gnoseološke razcepe med teorijo in prakso, objektom in subjektom (ontološko primarnostjo objekta in sekundarno, pasivno vlogo človeka kot subjekta), ki se kasneje razteza preko sholastike in renesanse do temeljnih vej novoveške znanosti. Antika pripisuje teoriji poleg samozadostnega, vase uprtega spoznanja tudi nekaj božanskega (theorein – theion), ločenega od vulgarne uporabe teorije v praksi (glej na primer Aristotelovo delitev hrematistike in oikonomie, vednosti o pridobivanju denarnega bogastva in upravljanja s hišnim gospodarstvom, od theorie, ki človeka povzdigne do resničnega človeškega telosa). Ko je s porajanjem kapitalističnega produkcijskega načina (dolgo »16. stoletje« evropske zgodovine) postale pomembna družbena produkcija bogastva, je teorija s svojega nebeškega piedestala sestopila preko novoveške znanosti in tehnike v praktično produkcijsko dejavnost, teorija je postala z razvojem kapitalizma svojevrstna »teorija prakse«.¹

Toda pot do tega spoznanja in njegove praktične uveljavitve ni bila lahka in je novoveško znanost celo vodila do opredelitve spoznavnega problema in spoznavnostne teorije kot temeljne filozofske vede, philosophie prima (Descartesova paradigma metafizičnega dualizma teorije in prakse, subjekta in objekta...), ki je v bistvu še vedno vpeta v razdvojenost družbene in tehnične delitve dela manufakturne kapitalistične produkcije. Že Kantova transcendentalna teoretska logika je skušala preseči novoveško metafiziko; Fichte poudarjanje praktične dejavnosti pretvori v filozofski princip prakse, s čimer gnoseološki spoznavni problem odstopi svoje mesto ontološki razrešitvi pri Heglu in kasneje pri Marxu. Hegel je radikalno presegel spoznavno teoretski dualizem teorije in prakse, ker v središče zgodovine postavi človeka in njegovo delo (objekt spoznanja je najprej predmet človeškega dela), čeprav slednje razume zgolj kot odtujeno delo (podobno kot A. Smith), enotnost teorije in prakse pa vidi samo v absolutni ideji (spoznanju absolutnega).²

Marx teoretsko obračuna z naplavinami novoveške filozofije kot

¹ N. Lobkowitz, *Theory and Practice: History of a Concept from Aristotle to Marx*, London, 1967.

² Podrobneje glej delo L. Veljak, *Marksizam i teorija odraza*, Zagreb, 1979.

ideologije porajajočega meščanstva in kapitalističnega produkcijskega načina s pomočjo politične ekonomije, znanosti, ki v objektivnosti družbeno produkcijskega procesa vidi naravno, nespremenljivo družbeno dejavnost in se zateka k preučevanju izboljšanja produkcijsko organizacijskih in družbeno razdelitvenih razmerij v ustvarjanju družbenega bogastva. Marxov izbor ni naključen, ekonomska teorija zaradi praktične narave in pomembnosti ekonomske prakse, povezanosti ekonomskih interesov z razredno družbeno strukturo najbolj jasno izraža vse teoretične in praktične (ekonomske, politične, ideološke...) posledice razmejenosti teorije in prakse. Zdi se, da je malo znanstvenih vej, katerih zgodovinski razvoj bi bil tako stabilen v epistemološkem smislu (abstraktni deduktivizem in apriorizem, spoznavano teoretski dualizem...) in ki bi bile tako trdovratne pri odkrivanju zablod (ohranjanje začetnih premis naravnih ekonomskih zakonov, individualistični egoistični koncept, homo oeconomicus, liberalistični tržni ekonomski avtomatizem), kot je ravno ekonomska znanost.

Marx s kritiko politične ekonomije kot paradigme novega razumevanja teorije in prakse odkriva povsem nove ustreznosti njune medsebojne povezanosti.³ Marxova teorija ni tradicionalno znanje, obeleženo z atributi idealnih sistemov od Platona do Hegla ali pa Descartesovo razmejenostjo teorije in prakse, temveč razrešitev spoznavno teoretskih razcepov iz teorije prestavi v prakso kot družbeno produkcijsko dejavnost. Marxovo razumevanje teorije presega vase zaprto teoretsko analizo (teorije per se) in postaja zaradi svoje kritičnosti in odprtosti materialna sila družbenega prevrata – teorija prakse.

Prehod med teorijo in prakso, vsakokratno materializacijo teorije, odkriva v družbeno razrednem boju, teoriji in praksi revolucije (glej njegovo opredelitev razmerja med filozofijo in proletariatom) in v širokem politekonomskem in zgodovinskem razumevanju produkcije. Teorija (znanost) je za Marxa produktivna sila družbe, ker s svojo opredmetenostjo postaja sestavni del produkcijskega procesa oziroma ustvarjanja zgodovine, tradicionalno teoretsko odtujenost pa je mogoče odpraviti samo s praktično odpravo odtujenosti v produkcijskem procesu (fetišizacija teorij je samo druga stran fetišiziranja blagovne produkcije). Čeprav Marx v kritiki politične ekonomije dovolj učinkovito obvlada problem teorije in prakse, logičnega in zgodovinskega, abstraktnega in konkretnega (glej njegovo kritiko Hegla, Proudhona in angleške klasične politične ekonomije), pa je bilo to bolj teoretsko (filozofsko) kot pa praktično (družbeno razredno). Toda že ta revolucionarna moč Marxove kritike politične ekonomije je bilo zadostno »opozorilo« meščanski in tudi kasnejši marksistični ekonomski teoriji II. in III. internacionale, da se na daleč ogneta Marxovi zastavitvi revolucionarnega problema teorije in prakse.

³ Primerjaj H. Lefehvre, Sociologija spoznaje i ideologija, Pitanja št. 8, 1979.

Ko je meščanska ekonomska teorija s Smithom dosegla znanstvena merila logične in funkcionalne konsistentnosti, sta njena racionalistična filozofija (aprioristična metoda dedukcije) in liberalistična ideologija (robinzoniada) ostali prevladujoč princip tudi v marginalistični »kontrarevoluciji« (C. Levinson), ki z Marshallovo spreobrnitvijo politične ekonomije v ekonomiko in Walrasovo matematizacijo splošnega ravnovesja na prelomu stoletja utemelji kasnejšo neoklasično ekonomsko teorijo kot čisto znanstveno vedo zunaj vrednostnih sodb (ideologije) in obremenjenosti z dejanskimi gospodarskimi težavami. Staro vprašanje »*primae causa*« gospodarskih procesov se je iz produkcije premaknilo v menjavo, tržne cene in njeni ravnovesni mehanizmi (Walrasov Tatonment) so postali analitično sredstvo spoznanja »naravnih zakonitosti«, ki kapitalistično gospodarstvo prikazuje kot praktičen »ekonomski stroj« (R. Meek) in zgodovinski razvoj kapitalističnih produkcijskih odnosov kot večnost Keplerjevih astronomskih zakonov. Neoklasična ekonomska teorija, ki je nastala na ekonomskih tradicijah Marshalla in Walrasa, s teoretskimi principi splošnega ravnovesja, ekonomskih determinizmom popolne konkurence in časovnim univerzalizmom (Laplaceovo kavzalnostjo) vzpostavi nepremagljivo razdvojenost ekonomske teorije in zgodovinske prakse.

Najbolj učinkovita kritika teoretskih konstrukcij in njihove odtrganosti od zgodovine je velika svetovna gospodarska kriza konec dvajsetih let, medtem ko sta teoretsko krizo neoklasične ekonomske teorije navidezno razrešila velika »neoklasična sinteza« mikroekonomske teorije nepopolne konkurence (E. Chamberlin, J. Robinson, P. Sraffa) in Keynesove makroekonomske teorije. Toda namesto logično konsistentne spojnitve obeh delov je to preprost elekticizem, svojevrstna »miroljubna koeksistenca«⁴, ki podobno politični naravi te besede združuje medsebojno nasprotujoče elemente različnih teoretskih konceptov (mikroekonomske probleme alokacije in distribucije in makroekonomsko razlago ravni dohodka, celotne produkcije in zaposlenosti in podobno). Že Keynes se je zavedal nesmiselnosti združevanja njegove teorije z marshallijanskim marginalizmom, ki temelji na bistveno drugačnih predpostavkah – homogenosti, ravnovesju, optimalnosti in racionalnosti ekonomskih procesov, zato je neoklasična ekonomska teorija veljavna le v ozkem »koridorju« relativno majhnih tržnih sprememb, zunaj njega pa v kaotičnosti tržne organiziranosti in državnega intervencionizma prevladujejo keynesijanski argumenti.⁵ Velika »keynesijanska revolucija«, ki je želela povezati abstraktno ekonomsko teorijo s kapitalistično prakso tridesetih let (ekonomska teorija – ekonomska politika – ekonomska praksa), pričanja namreč najprej v gospodarski praksi v ekonomskih in političnih programih Roosewelta, Bluma in Schachta, ki so gradili svoj državni intervencionizem, ne da bi upoštevali tedanje ekonomske znanosti. Zato je keynesijanska ekonom-

⁴ J. Pen, On Eclecticism, or We are (almost) all neo-Klassical Neo Keynesians Now, *De Economist*, 129, št. 1, 1981.

⁵ Obširen splošen pregled in pretes položaja in vplivnosti sodobne ekonomske teorije lahko bralec najde v B. Ward, *Whats wrong with Economics*, New York, 1972, T. W. Hutchinson, *Knowledge and Ignorance in Economics*, Oxford, 1977.

ska teorija samo svojevrsten intelektualni odsev teh sprememb in je s svojo ekonomsko logiko polne zaposlenosti hkrati najbolj ustrezala tedanjemu zgodovinskemu razrednemu kompromisu in vzpostavljanju »vojne ekonomije«. Toda tudi keynesijanska ekonomska teorija je v bistvu temeljila na napačni predpostavki nespremenljive zgodovinske prakse, čeprav je bilo povsem jasno, da državni intervencionizem (»država blagostanja«) in ekonomska transformacija kapitala vedno bolj spreminjata institucionalni ustroj kapitalistične družbe (glej analizo insitucionalne in neoinstitucionalne šole Veblena in Galbraitha, Luksev učinek vplivnosti ekonomske politike na ustroj kapitalističnega gospodarstva in podobno).

Gospodarska neučinkovitost, ki je po dvajsetih letih hitrega povojnega gospodarskega razvoja kapitalističnih dežel v šestdesetih letih ponovno zaostila stari razkol ekonomske teorije in prakse, postavi znova v ospredje probleme praktičnega vodenja ekonomske politike »države blagostanja« in teoretsko protislovje nezdržljivosti marginalizma in keynesijanizma. Ekonomska znanost je zaradi razkoraka s sodobno zgodovinsko prakso zašla v tretjo veliko krizo (J. Robinson), spisek njenih patoloških pojavov in samokritičnih razmišljanj pa je dolg in kompleksen. Tako na primer nekateri ekonomisti govorijo o »razbiti ekonomiji« (A. Garegnani),⁶ »splošni nedorečenosti« ekonomske vede (A. A. Walters, R. Bauer),⁷ »nepojasneni ekonomiji«, ki je neprimerna za kakršnokoli racionalno in zgodovinsko učinkovito ekonomsko politiko in vnaprejšnje načrtovanje ekonomskih procesov (R. A. Chase), o ekonomski teoriji kot o »prazni škatli orodja« (J. Robinson),⁸ o neustreznosti empirične ekonomske znanosti (W. Leonties), preveliki uporabi »matematične ekonomije« (K. Arrow),⁹ tako da »znanje ekonomistov ne pomaga pri razreševanju prakse (O. Morgenstern), kar povzroča naravnost zaskrbljujočo »depresivnost ekonomistov« (W. Green) in neprestano izogibanje teoretizaciji neudobnih dejstev »zgodovinske prakse« (J. K. Galbraith).¹⁰

Ponovni poizkus združitve ekonomske teorije in prakse namesto v »prosvetljenstvo« vodi v monetaristično kontrarevolucijo šestdesetih let, ki skupno s šolo racionalnih pričakovanj in ponudbene ekonomije v sedemdesetih letih poudarja nič kaj diskreten šarm neoliberalistične in neokonservativne ofenzive svetovnega kapitala (E. Altvater), medtem ko sta Sraffova kritika neoklasične ekonomske teorije in njegov poizkus novega vzpostavljanja mikroekonomske osnove makroekonomije – v skladu z doktrino Ricardo-Marxove tradicije (M. Dobb) – samo do kraja zaostila vprašanje metafizičnosti in ideološkosti meščanske ekonomske teorije.

⁶ P. Garegnani, *Heterogeneous Capital, The Production Function and the Theory of Distribution*, Oxford, 1970, str. 16.

⁷ P. T. Bauer, A. A. Walters, *The State of Economics*, *Journal of Law and Economics*, Vol VIII, št. 2/1973 str. 42.

⁸ J. Robinson, *Ekonomska filozofija*, IIC SSO Srbije, 1981, str. 21.

⁹ K. Arrow, Samuelson Collected, *Journal of Political Economy*, 1967, št. 75, str. 51.

¹⁰ J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, Rijeka, 1979.

Tako je tudi za sodobna iskanja ekonomske znanosti značilna svojevrstna kontinuiteta razdvojenosti teorije in prakse (dovolj zgovorna je že opredelitev delovnih področij njenih nobelovih nagrajencev), ki odpira že vrsto desetletij Pandorino skrinjico protislovnih stališč do razmejitve med čisto teorijo in historicizmom, pozitivizmom in normativizmom, ideološkostjo in neideološkostjo vede in podobno. Ekonomska teorija še danes zavrača comptovsko načelo empirične preverljivosti teoretičnih postulatov, induktivnost naravoslovnih znanosti (podobno kot v polemiki z nemško zgodovinsko šolo v začetku XX. stol.), saj po mnenju meščanskih ekonomistov ekonomska znanost ne izhaja iz vsakdanjih zgodovinskih izkušenj, temveč je pred njimi, njeni apriorni teoremi pa so zaradi svoje enostavnosti in zgodovinske univerzalnosti (robinzoniada) sami po sebi razumljivi in dokazljivi. Če je zgodovinska realnost v nasprotju z apriornimi abstraktno teoretičnimi postulati, je potrebno spremeniti realnost in ne teorije, zato L. von Mises v svoji sloviti polemiki z L. von Hayekom opiše ekonomsko vednost kot znanost o človeški akciji, ki jo razumno upravlja in vodi sama ekonomska teorija. Značilni meščanski subjektivizem in ekonomski liberalizem se tako prepletata s teoretsko spoznavo metafiziko. Zdi se, kot pripominja J. Robinson, da je »dekontaminacija« ideološkosti in metafizike razpetosti ekonomske teorije in zgodovinske prakse edina pot prihodnjega prosvetljenstva ekonomske vede.

Temeljna značilnost meščanske ekonomske paradigme je potemtakem nerazrešeno razmerje teorije in prakse, ki želi pod krinko čiste znanosti doseči celotno in zgodovinsko univerzalno teoretsko spoznanje ter se izogiba kakršnim koli ideološkim, razrednim posredovanjem. Toda ali je marksistična ekonomska vednost uspela učinkoviteje obvladati razredno naravnost in ideološko posredovanost ekonomske teorije, njeno materializacijo v zgodovinski praksi?

Omenili smo že, da je Marxova rešitev problema teorije in prakse bolj epistemološko metodološka (v specifičnem prepletu logičnega in zgodovinskega v strukturi »Kapitala«) kot pa praktično iskanje posredovanj (delavsko gibanje, razredni boj) med teorijo in prakso, kar najbolje dokazujeta zgodovina I. internacionalne in življenjskost tedaj problematičnih teorij v delavskem gibanju (proudhonizma v jugoslovanski praksi, lassalizma v praksi državnega socializma. Bakunjinova opozorila o državi in njeni birokratski manipulativni moči...). Ideologizacija Marxove teoretične in praktične dediščine temelji po letu 1891 na prevladujoči Kautsky-Bernsteinovi interpretaciji, ki v II. internacionali in kasneje z drugačnimi izrazi tudi v III. internacionali ponovno vzpostavlja stare labirinte »spoznavnega problema«, razkola teorije in prakse, objekta in subjekta (teorija odraza). Lenin je v svoji zmagoslavni politični praksi sicer poizkušal z revolucionarno sintezo teorije in prakse (uspešna taktika oktobrske revolucionarne akcije temelji na združevanju teorije in revolucionarnega gibanja delavskih in kmečkih množic), toda hkrati leninistična praksa poenostavlja (zmanjšuje) ekonomske, politične, razredne in sociokulturne

posredovalce med teorijo in prakso. Politika in ideologija (organizirana politična partija) postajata vse bolj odločujoči determinanti družbeno-zgodovinskega razvoja (ekonomija postaja podrejeno družbeno področje), kritična teorija se vse bolj umika pozitivni znanosti in koristni ideologiji (na primer v polemiki med Buharinom in Preobraženskim), zgodovinska praksa je vse bolj pod vplivom enostranskega političnega voluntarizma. Leninov kratkotrajni poizkus revolucionarne sinteze, ki se sprva srečno izogne političnemu prakticismu in abstraktnemu teoretskemu apriorizmu (dogmatizmu), podobno kot pri Marxu tudi v boju za Leninovo dediščino znova dokazuje, da je praktična razdvojenost teorije in prakse imanentna lastnost zgodovinskega razvoja marksizma, če ne razreši ideoloških in ekonomskih *mehanizmov* (razredne posredovanosti, ekonomski/gospodarski sistem...) svoje teoretske prakse. Teorija odraža in zgodovinska praksa III. internacionale sta teorijo zvedla na instrumentalno prakso politične elite, njeno socialistično legitimnost pa je potrjevala že vnapraj postavljena teoretska shema, da revolucionarna teorija v tesni povezanosti z revolucionarnim gibanjem (hic!) ne potrebuje nikakršne posebne (kritične) teoretske prevetritve.

Tako je tudi v ortodoksni marksistični paradigmi, podobno kot smo ugotovili za meščansko ekonomsko teorijo, razdvojenost teorije in prakse zgolj navidezno obvladana v sholastičnih teoretskih apriorizmih Marxove teorije, ki rde zahtevajo nobene potrditve in zato zlahka v razredno pogojeni menjavi nadomestijo Marxovo kritično politično ekonomijo z državno ekonomsko politiko. Če je II. internacionala ločila znanstveno politično ekonomijo od ideologije (kot rezultat zapuščanja filozofskih razsežnosti epistemologije in kritičnosti revolucionarne prakse), pa je III. internacionala ekonomsko znanost podredila vladajoči ideologiji in tako dejansko ukinila revolucionarno moč Marxove kritike politične ekonomije. Obstajala je zabloda, da so novi produkcijski odnosi socialistične družbe po Velikem oktobru enostavni in prozorni ter ne potrebujejo nikakršne politekonomske znanstvene razsvetlitve (Buharin),¹¹ hkrati pa je postajala notranja kritičnost Marxove razrešitve problema teorije in prakse v kritiki politične ekonomije nezaželen in celo razredno in ideološko nevarna.

Proti prevladujočemu razdvajanju teorije in prakse II. in III. internacionale je v 20. in 30. letih nastopila fronta »toplega marksizma« (Lukács, Korsch, Gramsci, Bloch, frankfurtska kritična teorija), vendar pa je krajnja razsežnost te kritične refleksije bolj rehabilitiranje kritične in filozofske vsebine marksizma, medtem ko je njegovo iskanje revolucionarnega subjekta (od pozabljenega delavskega razreda do intelektualcev, etičnih manjšin in revolucionarnih potenc »tretjega sveta«) zaradi zane-marjanja ekonomske analize vpeto v omejenosti filozofske regresije (to je teorije same). Zdi se, da je ponovna uveljavitev »zahodnega marksizma«

¹¹ N. I. Buharin, *Ekonomika prijelaznog razdoblja*, EC, Zagreb, 1982.

(Marleau-Ponty) v šestdesetih letih gradila solidnejše temelje preseganja odvojenosti teorije in prakse, ko je v središče pozornosti postavila epistemološki credo Marxove kritike politične ekonomije, ki omogoča radikalnejšo transfilozofsko obvladovanje temeljnih ontoloških in epistemoloških problemov, hkrati pa poudarja kritiko politične ekonomije kot izhodiščno točko preseganja sodobnega fenomena »krize marksizma«, fenomena, ki je za marksistično teorijo in prakso prej notranja moč njegovega razvoja kot pa znanilec njegovega propada.

Če sklenemo dosedanje kratko in nepopolno razmišljanje o razmerju teorije in prakse z vidika ekonomske vednosti, bi lahko poudarili:

a) da je znanstveno spoznanje kompleksen proces, preplet najrazličnejših ravni, metod in mehanizmov posredovanj med subjektom in objektom, teorijo in prakso, ki poteka od površinskih, navideznih, odtujevalnih spoznanj do globljih, objektivnejših in rasničnejših – spoznanje prihaja od predmeta in se mu v procesu spoznanja ponovno približuje;

b) ekonomska znanost, opredeljena in vpeta v ekonomsko logiko blagovne produkcije (po svoji biti torej kapitalaska), tako na epistemološko logični, teoretsko modelski kot strukturno zgodovinski ravni ni uspela preseči razdvojenosti teorije in prakse, njena tretja kriza pa ni odgovorila na vrsto pomembnih praktičnih vprašanj (stagflacija, nezaposlenost, prekomerna zadolženost, ekonomski intervencionizem in protekcionizem, mednarodni ekonomski sistem, opredelitev razrednega subjekta kot nosilca in izvajalca ekonomskih aktivnosti...).

c) da tudi teoriji in praksi marksizma XX. stoletja ni uspelo obvladati njunega protislovja, kar v razvitem kapitalizmu povzroči razkol »revolucionarne teorije in razrednega gibanja« (K. Korsch) – izgubo revolucionarnega subjekta in revolucionarnih sprememb, v »perifernem kapitalizmu« (S. Amin) in v porajajočih socialističnih deželah pa novo porazdelitev razredne moči in prevladujoč vpliv politike (ideologije) nad ekonomijo (gospodarstvom).

Ali je jugoslovanska socialistična revolucionarna praksa uspela preseči zgodovinske omejenosti teh protislovij, ali je uspela razrešiti osnovne dileme socialistične stvarnosti: kdaj in kako preseči politično organiziranost države in ekonomsko institucionalizacijo blagovne produkcije, kakšna naj bo oblika novih produkcijskih odnosov, ki bo zagotovila ekonomsko racionalen razvoj produktivnih sil, humanizacijo in demokratizacijo produkcijskih odnosov; ali je naša ekonomska teorija (če se omejimo samo nanjo) uspela nadaljevati revolucionarno kritično tradicijo Marxove kritike politične ekonomije; ali je s samoupravljalnim razrednim subjektom in samoupravnim ekonomskim mehanizmom dobila ustrezne družbeno razredne posredovalce med teorijo in prakso?

Jugoslovanska družbeno ekonomska praksa je v mnogočem delila značilno usodo socializma (posebno evropskega) XX. stoletja, da je ukinjanje kapitalističnega produkcijskega načina in vzpostavitev socialističnega družbenega sistema politične akcije revolucionarnega subjekta,

ki v temelju pretrese razredno in ekonomsko strukturo stare družbe. V dosedanjih socialističnih revolucijah imajo osrednjo vlogo politične sile, organizirana vloga države, ki kot sredstvo vzpostavljanja nove razredne dominacije (politične oblasti) in osrednji ekonomski instrument prevladuje nad vsemi oblikami družbene reprodukcije, hkrati pa neprestano išče določeno teoretsko (ideološko) konstrukcijo, ki bi v imenu Marxove socialistične vizije razglasila (opravičila) nerazvitost produktivnih sil, ohranjanje razredne družbene strukture...) za sam socializem.

Jugoslovanska praksa je z vidika evropske zgodovine socializma predvsem pomembna zaradi zastavitve alternativne razvojne poti po letu 1948, ko uveljavi, vsaj konceptualno, samoupravne družbene odnose kot negacijo kakršnekoli razredne odtujenosti pri upravljanju s produktijskimi sredstvi in monopolnem prisvajanju presežnega dela. Samoupravljanje je zgodovinsko revolucionarno gibanje delavskega razreda in proletariziranih kmečkih množic za lastno ekonomsko in razredno osvoboditev; kakršnakoli izguba avtonomnosti socialističnega revolucionarnega gibanja zaradi institucionalizacije socialistične revolucije (menjava gibanja z ureditvijo) vodi v birokratizacijo družbe (v svojevrsten Gorzov refren: *Adieux au proletariat*) oz. v dejansko ukinjanje samoupravne teorije in prakse.¹²

Toda niti samoupravni produktijski odnosi niti blagovna produkcija kot osnovna elementa jugoslovanske gospodarske ureditve nista rezultat zgodovinskega razvoja, spontanega prisvajanja delavskega razreda in kmečkih množic, ki bi zgodovinsko logično sledila porevolucionarnemu obdobju zmagovite narodnoosvobodilne in socialistične revolucije, ker smo ju z vseobsegajočim političnim (državnim) sistemom najprej ukinili in v začetku petdesetih let z enakimi državnimi mehanizmi ponovno uveljavili. Tako se oba bistvena elementa jugoslovanske družbenoekonomske prakse nikoli nista razvijala samostojno, temveč sta vseskozi, tako organizacijsko institucionalno kot tudi funkcionalno, pod vplivom državne volje, političnega subjekta, ki odstopa del svojih pristojnosti samoupravnim ekonomskim in političnim subjektom (»združenemu delu«, »delegatski bazi« ...). Država in blagovna produkcija navkljub navideznemu izključevanju izhajata iz istega družbeno razrednega jedra nepreseženih produktijskih (delovanje zakona vrednosti) in družbeno razrednih (birokracija, politokracija) oblik kapitalističnega produktijskega načina in sta torej po bistvu skupno nasprotje samoupravni naravi socialistične revolucije in hkrati njuna realna zgodovinska oblika.

Jugoslovanska ekonomska teorija je v takšnih zgodovinskih razmerah opredeljena z uspešnostjo (in zablodami) jugoslovanske socialistične prakse, hkrati pa je utemeljena tudi z razvojno stopnjo in učinkovitostjo ekonomske znanosti nasploh. Temeljno preučevanje ekonomske anatomije družbene strukture pripada politični ekonomiji, vendar pa jugoslovanski politični ekonomiji zaradi epistemološko metodološkega siromaš-

¹² Na ta vidik posebno opozarja N. Jovanov, *Dijagnoza samoupravljanja 1974–1981*, Zagreb, 1983, str. 61.

tva (ortodoksnega marksističnega diamata ali pa modernega analitičnega aparata meščanske neoklasične ekonomske teorije)¹³ ter zaradi prevladujoče politične instance v praksi ni uspela vzpostaviti celovite in znanstvene teorije samoupravnega socialističnega ekonomskega sistema, ki bi se ob ustreznih družbeno razrednih in ekonomsko političnih posredovalcih lahko uresničila v jugoslovanski praksi.

Razdvojenosti teorije in prakse ne bomo obvladali, če bomo slepo povzemali Marxove opredelitve asociativnega socializma, ne da bi pri tem združili Marxovo »razvojno metodo« z novimi zgodovinskimi dejstvi. Nekatere njegove postavke so lahko v normativno usmerjevalnem značaju Ustave smiselne. Nesmiselne in protislovne pa so lahko kot teoretske postavke ekonomskega sistema, ki želi postati instrumentalen, funkcionalen (na primer linearna sprememba podjetij v temeljne organizacije združenega dela, kupoprodajnih odnosov v dohodkovne odnose, tržno cenovnega mehanizma v »dogovorjeno ekonomijo« samoupravnega sporazumevanja in dogovarjanja...).

Naša ekonomska teorija izhaja iz normativne opredelitve (Kidričev referat na 6. kongresu ZKJ), da je optimalna oblika naše gospodarske ureditve blagovna produkcija, samoupravni socialistični produkcijski odnosi in družbeno lastninska narava gospodarjenja. Ta zgodovinsko protisloven konglomerat je ekonomska teorija proglasila za teoretsko homogen sistem (»ekonomisti smo dejansko najpokornejše sluge svojih gospodarjev«, J. K. Galbarith), čeprav so njegovi deli teoretično in praktično protislovni: blagovna produkcija ni niti nevtralni ekonomski mehanizem niti ni že transformirana socialistična blagovna produkcija, temveč ima svoje lastne razvojne zakonitosti, katerim se morajo v določenih mejah podrejati tudi produkcijski odnosi in ne nasprotno. Ekonomska teorija v enostranskem poudarjanju produkcijskih odnosov, razredne nevtralizacije produktivnih sil, ahistoričnosti in pomanjkanju sociološke imaginacije spregleda dramatično nasprotje med starim produkcijskim aparatom in ideološkimi cilji Marxove asociacije svobodnih producentov, spregleda tradicionalno nasprotje med teorijo in prakso in podcenjuje njune posredovalne mehanizme (ideološkost znanosti, revolucionarni subjekt ekonomskega razvoja, razredni boj...).

Analiza institucionalnih in funkcionalnih vzrokov sodobne jugoslovanske družbene krize dokazuje, da je kriza rezultat notranjih razvojnih protislovij družbenega sistema, ki niso naključna niti kratkotrajna, temveč so zakonita tendenca družbenega razvoja z zelo alternativnimi rešitvami; zato je potrebno ne samo kritično teoretsko osamosveščanje, temveč tudi temeljito reformiranje naše prakse. Jugoslovanski ekonomisti navajajo štiri temeljne vzroke jugoslovanske družbenoekonomske krize, ki so obenem tudi osnovno področje njene razrešitve: za prve je odločilen

¹³ Pri tem se naša ekonomska teorija ni zavedala niti globokih prelomov, ki jih je doživel marksizem ob preseganju negativnih tradicij III. internacionale, niti omejenosti meščanske epistemologije, ki je izhajala iz tretje krize meščanske ekonomske znanosti konec šestdesetih let.

Krivec neustrezno obnašanje ekonomskih subjektov (»združenega dela«), za druge je osnovni vzrok slaba operacionalizacija izhodiščnih ustavno sistemskih opredelitev, za tretje pa napačna razvojna in vsakokratna ekonomska politika, četrti pa osrednjo odgovornost za ekonomsko krizo pripisujejo neustreznemu političnemu sistemu.

Dejansko je naš ekonomski sistem nekonsistenten, grajen na dveh medsebojno izključujočih osnovah: na Marxovi asociaciji svobodnih producentov in na blagovni produkciji; prva nosi s seboj vso protislovno zgodovino teorije in prakse marksizma XX. stoletja, druga pa zgodovinske omejenosti dominantnega kapitalističnega produkcijskega načina; zato je protislovje med normativnim in realnim, teorijo in prakso toliko večje, kolikor bolj se od abstraktne, kvalitativne opredelitve približujemo stvarnosti. Takšno protislovje se lahko na sedanji stopnji zgodovinskega razvoja ekonomsko razreši samo z razvojem blagovne produkcije na temelju tržnih zakonitosti ob upoštevanju planskih proporcev, ki omogočajo najracionalnejši način gospodarjenja in najučinkovitejši razvoj produktivnih sil; hkrati pa je samoupravnost blagovne produkcije lahko dobra demokratična osnova nadaljne socializacije produkcijskih odnosov (družbeno samoupravljanje).

Izhodišče analize predstavlja zgodovinska kontinuiteta blagovne produkcije, kjer so vse njene »prebojne točke« (v normativnem jeziku – samoupravni produkcijski odnosi, socialistična družbena lastnina, združeno delo, delitev po delu...) še vedno znotraj dialektike kapitalističnih blagovnih oblik: osnovna celica našega ekonomskega sistema je še vedno blago in ne TOZD; »združeno delo« je še vedno samo blagovna »asociacija« produkcije vrednosti; samoupravljanje je predvsem oblika upravljanja z družbenim kapitalom (Kardelj) in ostaja znotraj samoupravnosti blagovne produkcije – ne pa družbenega samoupravljanja v pomenu Marxove neblagovne asociacije svobodnih producentov; dohodek je še vedno temeljni blagovno denarni odnos, ne pa quasi blagovno, samoupravno dogovorjeno družbeno razmerje...

Sedanja družbena kriza je dokončno razgalila najbolj vulgarno razlago naše družbene stvarnosti, da je konceptualni, pravno normativni okvir našega ekonomskega sistema dobro zastavljen, neustrezna je le zgodovinska praksa, ki se ni uspela podrediti apriornim teoretskim predpostavkam. Te apriorne teoretske predpostavke zadevajo osnovne vrednostne opredelitve socializma (samoupravljanje, družbena lastnina...), ki ne dopuščajo nobenega kritičnega preizkusa in temelje na starem tradicionalnem razumevanju socializma – socializem = politična revolucija + oblast delavskega razreda + diktatura proletariata + vodilna vloga komunistične avantgarde, ki je po svoji boljševistični tradiciji le delno združljiv s pluralističnim konceptom samoupravnega socializma na temelju blagovne produkcije.

Rezultat takšnega razcepa ni nič drugega kot izgubljanje razrednih subjektov, nosilcev družbenih sprememb, samoupravljanje tako posto-

poma izgublja svojo ekonomsko legitimnost kot družbeno gibanje – nadomešča jo lahko samo vedno večja pravna institucionalizacija normativnega samoupravnega ekonomskega sistema. Za takšno »sistematizacijo« samoupravljanja¹⁴ stoje družbeno razredni interesi birokracije in celo poslednja zanka njenega političnega uma – priseganje na ekonomske zakonitosti, tržno decentraliziranost in samoupravljanje pomeni v tem zgodovinskem razmerju ekonomskih in političnih moči zgolj prikrivanje njenega etatističnega intervencionizma.

Dvoje osnovnih rešitev razkoraka med teorijo in prakso naše družbene krize bi morali najprej poiskati:

a) postavitve nove kritične teorije (kot kritike politične ekonomije v Marxovem pomenu), kajti za prakso ni nič boljšega od dobre teorije (Kant), ki naj pričinja s preučevanjem neposrednih odnosov med delavci in produkcijo (Marx) in svetovnim kapitalističnim okoljem, da bi namesto normativnega in ideološkega dobili analizo dejanskih ekonomskih razmerij naše socialistične družbe;

b) ponovno je potrebno primerjati samoupravljanje kot zgodovinski proces, revolucionarno gibanje, ki ima zgodovinsko perspektivo le toliko, koliko nima opraviti z drugimi razrednimi posredovalci in kolikor so končni (ekonomski, politični, ideološki, kulturni...) rezultati potrditve samoupravnih akcij večine družbenih nosilcev.

Rešitev teh dveh izhodišč pa terja, tudi za ceno redefiniranja samega socializma in njegovih sedanjih družbenih preferenc – za razliko od oddaljenih (utopičnih) zgodovinskih perspektiv – učinkovit gospodarski sistem, ki bo izpolnil tri osnovne zahteve:

- a) stabilnejši in hitrejši razvoj produktivnih sil,
- b) demokratizacijo produkcijskih odnosov in socializacijo političnih oblik,
- c) zadovoljevanje ekonomskih, političnih, ideoloških preferenc družbene večine.

Namesto ideološkega in normativnega »otoka sreče« samoupravljanja, družbene lastnine, združenega dela, delitve po delu... imamo v družbeni stvarnosti opraviti s privatno lastninskimi in kolektivno lastninskimi produkcijskimi odnosi, družbeno ekonomsko dezintegracijo, ekonomsko in politično avtarkičnostjo, nezaposlenostjo, stagnantno gospodarsko rastjo, visoko zunanjo zadolženostjo, tehnološko in ekonomsko zaostalostjo ter neučinkovitostjo (visoka inflacija, padanje produktivnosti dela, neizkoriščenost produkcijskih kapacitet, zmanjševanje akumulacijske sposobnosti gospodarstva, notranja in zunanja nelikvidnost, blagovno denarna nesorazmerja na trgu...).

¹⁴ J. Županov v *Marginalijah o družbeni krizi*, Zagreb, 1983, opisuje posledico takšnega stanja kot družbeno krizo, ki izhaja iz napetosti med normativnim (teoretičnim, ideološkim) in stvarnim, kot izgubo institucionalne legitimnosti pri osnovnih družbenih subjektih; zato družbeni sistem ni stabilen, stabilizacijske učinke pa išče v institucionalni adaptaciji, normativni in ideološki elaboraciji in političnem kampanjstvu (glej omenjeno delo str. 33–36).

Toda, kako oživiti gospodarstvo in obvladati enega od temeljnih področij družbene krize? Učinkovitost gospodarskega oživljanja je najprej odvisna:

a) od sprememb gospodarskega sistema (njegove institucionalne reforme – radikalne ukinitve ekonomsko neracionalnih kvazi samoupravnih institucij, večje vloge podjetniških funkcij TOZD, učinkovitejšega vodenja ekonomske politike – ne samo monetarne, temveč tudi fiskalne, cenovne, devizne in razdelitvene politike, od boljšega in učinkovitejšega organiziranja planiranja na makroekonomski ravni . . .),¹⁵

b) od učinkovitejšega izkoriščanja vseh omejenih proizvodnih faktorjev, boljše organizacije in koordinacije gospodarstva na makro ter mikroekonomski ravni, boljšega in učinkovitejšega investiranja, zaposlovanja, povečevanja produktivnosti na osnovi lastnih znanj in tehnološkega razvoja ipd.

Oboje pa zahteva ponovno domišljanje našega političnega sistema odločanja, saj je politični voluntarizem skupaj z ekonomsko politično etatizacijo imanenten del naše družbene stvarnosti; zato je vsaka ekonomska reforma hkrati tudi nova politična forma. Nepriznavanje tega pomeni nojevsko slepoto. Kriza jugoslovanske družbe že dolgo ni samo ekonomska, temveč zajema tudi druge plasti družbene reprodukcije – njeno obvladovanje je zato lahko samo celovito, tako v ponovnem domišljanju teorije samoupravnega socializma kot tudi v njegovem praktičnem udejanjanju.

BOGDAN KAVČIČ

Mobilizacijska moč in sposobnost samoupravljanja

1. Izhodišča in pričakovanja

Eden najpomembnejših dejavnikov, ki naj bi omogočil socialistični družbeni ureditvi, da se dokaže kot objektivno naprednejša od kapitalistične, je prav sproščanje ustvarjalne energije ljudskih množic. To naj bi bila tista prednost, ki bi socialističnim deželam pomagala dohiteti in prehiteti kapitalistične. Na ustvarjalno energijo množic je računal že Lenin, prepričanje v moč te energije najdemo v Kidričevih, Titovih in drugih delih. V takšnih virih je zapisano tudi mnenje, da je revolucionarna

¹⁵ Glej podrobneje v delu B. Kovač, *Socializem in blagovna produkcija*, Novi vidiki, Ljubljana, 1982.

ustvarjalna energija množic tako rekoč neizčrpna in zato sposobna premagati vse ovire. Sklicevanje na ta dejavnik je in je bilo v socialističnih deželah še toliko bolj potrebno, ker so se socialistične revolucije začele v gospodarsko sorazmerno zaostalih razmerah.

Ključno vprašanje je, na kakšnih temeljih so bila oblikovana takšna mnenja. Kaj je temelj pričakovanj o neizčrpni revolucionarni energiji množic? Omeniti velja zlasti dve skupini argumentov: argumente, ki izhajajo iz ocene bistva človeka, in argumente, ki izhajajo iz predvidenih družbenih odnosov – posebej odnosov med posameznikom in drugimi posamezniki ter družbo.

Splošno znano je, da marksistično pojmovanje človeka izhaja iz njegove opredelitve kot ustvarjalnega bitja, kot bitja, ki utelešuje številne možnosti in sposobnosti. Ustvarjalnost pojmujeemo torej kot bistvo človeka, kot del definicije človeka. Ustvarjalnost večine človeštva je bila med razvojem kapitalističnih družbenih odnosov družbeno zavirana in onemogočena. Kapitalistični način proizvodnje je zahteval razčlenitev delovnega procesa na drobne dele, ki jih je bilo mogoče rutinizirati; oddvojiti ustvarjalno sestavino od izvršilne. To je omogočilo družbeno diferenciacijo na majhno število ustvarjalcev (vladajoči razred si prisvoji to funkcijo) in mnogo izvrševalcev. Tako je kapitalizem izkoristil sposobnost človeka, da ločuje načrtovalno in izvajalno dejavnost tudi po nosilcih. Socialistična družba naj bi ustvarila družbene razmere za vsestranski razvoj posameznika in družbene razmere za preseganje razredne delitve dela. S tem bi odpravila vzroke konfliktov med posameznikom in družbo ter omogočila odločilni vpliv posameznika na njegovo prihodnost. Enostavno rečeno: socialistična družba naj bi ustvarila možnosti za osvoboditev človeka.

Koliko je samoupravljanje uspelo uresničiti pričakovanja o sproščanju ustvarjalne energije množic, kolikšna je njegova mobilizacijska moč in sposobnost? Gre torej za naše samoupravljanje, doslej in tu! O tem so mnenja deljena, kakor o samoupravljanju nasploh. Nekateri so prepričani, da je že večkrat »dokončno zmagalo«, drugi pa menijo, da je skoraj neprenehno »v globoki krizi«. Z dokazi ne eni ne drugi nimajo težav, praviloma posplošujejo posamezne delne ugotovitve. Nekateri naši uspehi so nedvomni, spodrsrljajev pa tako v nobenem sistemu ne manjka. To je jedro problema: nimamo meril oziroma imamo pomanjkljiva merila za objektivno ugotavljanje resnice. Zato si pomagamo z ocenami. Te pa so pod mnogimi subjektivnimi vplivi, takšne, kot si jih želimo.

Tako je tudi z mobilizacijsko močjo in sposobnostjo ali nemočjo in nesposobnostjo samoupravljanja. Res je, da se pri nas delavci in občani tako široko ukvarjajo s sistemom in družbenimi zadevami kot malokje v svetu. Tudi odstotek občanov, ki ima različne samoupravne funkcije in naloge, je velik. Kar dobra tretjina delavcev v združenem delu ima različne delegatske funkcije (v manjših organizacijah bistveno več ali skoraj vsi in v večjih organizacijah nekaj manj). Če pogledamo vprašanje

razvojno, od uvedbe samoupravljanja, potem bi lahko sklepali, da so bili doseženi dokajšnji mobilizacijski uspehi. Vendar pa je tudi res, da delež pasivnih med prebivalstvom in med delavci posebej ni niti zanemarljiv niti majhen. Tako jih recimo, sodeč po nekaterih empiričnih raziskavah, med delavci v združenem delu kakih trideset odstotkov odgovarja, da nimajo funkcij, da jih niso imeli in da jih tudi ne želijo imeti. Vsekakor omembe vredno število. Toda je to veliko ali malo? Domnevam, da bi »politik« menil, da malo, »dezident« pa, da ogromno. Obenem je to le en vidik aktivnosti.

Vsekakor je res, da so bila do sedaj omenjena le področja, ki se nanašajo bolj na politično delovanje – v organizacijah združenega dela in na ozemeljskih enotah. Za področje dela so razmere bolj enoznačno ocenjene kot neugodne. Torej na tistem področju, ki smo ga opredelili kot temelj celotne družbene zgradbe socialističnega samoupravljanja (»družba, zgrajena na delu«), samoupravljanju očitno doslej ni uspelo sprostiti ustvarjalne energije množic. Podatki o izumih, patentih, inovacijah itd. so tako splošno znani in tako prepričljivo kažejo naše nedvomno zaostajanje za svetom, da jih ni treba posebej navajati. No, nekateri tudi na tem področju hudomušno pripominjajo, da bi bila podoba veliko ugodnejša, če bi med inovacije prišteli tudi iskanje možnosti za izogibanje predpisom.

Kljub različnim mnenjem o dejanskem stanju na tem področju pa je več enotnosti pri ugotovitvi, da prav gotovo samoupravljanje ni izčrpalo mobilizacijskih možnosti, da še zdaleč niso izkoriščene ustvarjalne sile družbe. To pa je dokaj enotno ocenjeno kot družbena škoda, posebej v sedanjih težavnih razmerah. Od tod tudi prepričanje, da bi gospodarske in politične težave pri nas mnogo lažje in hitreje premagovali, če bi bolj izkoristili ustvarjalno energijo množic.

2. Kaj ovira večjo iniciativnost?

Takšnih ovir je cela vrsta, saj ima problem številne razsežnosti. Z različnih zornih kotov jih je mogoče različno razvrščati itd. Če bom (v nadaljevanju) opozoril na nekatere, nikakor ne mislim, da je problem vsestransko proučen. Kljub temu navajam nekatere, s katerimi se česteje srečujemo.

1. *Pritisk povprečnosti.* S tem mislim na pojav, ki ga omenjajo predvsem izumitelji in inovatorji. Torej tisti, ki odkrijejo nekaj novega, ki so nadpovprečno uspešni. Ti se spopadajo z vrsto ovir, da bi uresničili nekaj novega, od česar bi imela korist družba, pa tudi oni osebno. Zdi se, kot da je v samoupravnih socialistični družbi primeren član le tisti, ki je povprečen ali podpovprečen. S podpovprečnimi moramo biti solidarni na najrazličnejše načine. Kdor pa je nadpovprečno uspešen (iznajdbe, patenti, inovacije itd.), pa kot da je a priori sumljiv. Pri tem je manj

pomembno, da bi od njegovega nadpovprečja imela korist tudi družba ali kolektiv, moti predvsem, da bi on osebno imel od tega kako korist. To je očitno izrojeno pojmovanje enakosti in enakopravnosti v socialistični družbi kot enakosti pri zadovoljevanju potreb, enakopravnosti pri potrošnji. Vendar socialistična družba lahko zagotavlja le enakost pogojev, enakost možnosti in enakopravnost pri uporabi pogojev za osebni razvoj. Je pa življenjsko zainteresirana za razvoj in za spodbujanje vsega in vsakega, ki pripomore k hitrejšemu razvoju. Pritisk povprečja je izredno nevaren, to je konservativna tendenca, ki nujno vodi v propad socialistične družbe, saj pomeni najprej njeno stagnacijo in nato nazadovanje. *Namesto da bi družba zahtevala od neustvarjalnih, da bi postali ustvarjalni, se dogaja nasprotno: neustvarjalni zavirajo ustvarjalne.*

V tem smislu se zdi, da je kapitalizem spet bil uspešnejši. V mnogih, če ne kar v večini kapitalističnih gospodarstev, so uspeli izkoristiti idejo o ustvarjalni energiji množic v proizvodne namene veliko bolj kot pri nas. Delavce spodbujajo k ustvarjalnosti in ustvarjalnost tudi plačujejo. Ponekod od delavcev že skoraj kot delovno obveznost zahtevajo, da dajejo tudi koristne predloge za izboljševanje delovnih postopkov, tehnologije itd. V mnogih japonskih, pa tudi zahodnonemških in drugih tovarnah se postavljajo s tem, da morajo delavci skoraj vsak mesec dati tudi vsaj en koristen predlog. Ti predlogi so last kapitalista oziroma vodstva, odškodnine delavcem so sorazmerno majhne. Vendar na tak način neprestano dobivajo številne nove in nove predloge za izboljšave. Te predloge po ustrezni selekciji tudi uresničujejo ter s tem večajo tržno konkurenčnost posamezne tovarne in gospodarstva. Nekatere naše tovarne so uspele tudi v tem smislu. Toda to so zaenkrat še bolj izjeme. Na tuji trg prodajamo predvsem po dumpinških cenah, ne pa na podlagi večje ustvarjalnosti. Zato se približujemo svetovnim cenam blaga, daleč pa zaostajamo za vrednostjo dela v razvitih državah. Problem inovacijske dejavnosti očitno bolje obvladujejo tudi v deželah realnega socializma. Samoupravna družba je sedaj že tudi ekonomsko prisiljena, da se tega problema resno loti – če hoče preživeti.

Problem pritiska povprečnosti bi lahko s področja inovacij razširili na celotno področje nadpovprečne delovne prizadevnosti in delovne uspešnosti. Nekako se zdi v mnogih okoljih tisti, ki je nadpovprečno uspešen in nadpovprečno deloven – sumljiv. Sumljiv predvsem takrat, kadar na osnovi dela dobi nadpovprečno plačilo. Takrat so vsi naenkrat prizadeti: od kod temu toliko denarja, kakšno pravico ima do tega, kaj pa mi? Nihče pa se ne vpraša, kako se je moral posameznik potruditi, da je dosegel nadpovprečne rezultate. Vsak sicer lahko dela več in bolje, če hoče. Vendar naj bi bilo to čisto njegov konjiček, njegov prostovoljni prispevek za druge. Hudo narobe pa je, če je za to plačan. Popustili smo mentaliteti, da ima delavec pravico do plače, če sploh pride na delo. Če pa med delovnim časom še kaj dela, pa zasluži že posebno nagrado. Popustili smo mentaliteti, da je bolje delati malo ali skoraj nič za malo manjšo plačo, kot

pa pridno in trdo delati in več zaslužiti. To ne velja le za pisarniško delo, ampak tudi za marsikatero režijsko delo v proizvodnji. Vse to seveda moralno vpliva na dobre delavce – in jih pokvari v slabe, v povprečne ali celo podpovprečne. Kajti kdor ima nizek osebni dohodek, četudi zaradi slabega dela ali nedela – ta ima avtomatično pravico do vseh oblik solidarnosti... Zato se mu bolje delati pravzaprav »ne splača«.

Za družbeni razvoj sta seveda takšno stanje in obnašanje nevzdržni, saj vodita dokaj neposredno v vedno večjo neuspešnost. Treba bo torej nekaj resnega storiti za uveljavitev načela plačevanja po delu. Verjetno bo to terjalo nekoliko večjo, tudi materialno diferenciacijo med dobrimi in slabimi delavci. Pri tem se ne bi smeli ustrašiti nekaj večjih družbenih razlik, če bodo res posledica dobrega dela. Empirične raziskave kažejo, da so samoupravljalci trdno prepričani, da na podlagi dela še nihče v tej družbi ni (preveč) obogatel.

2. *Neuhojena pota uveljavljanja novosti.* Spremenjeni družbeni odnosi so zastavili vrsto novih vprašanj, povezanih z uresničevanjem množične iniciativnosti. Obenem pa ostaja v zavesti še vrsta starih obrazcev, rešitev, ki jih je do podrobnosti oblikoval kapitalizem s svojo hierarhično organizacijo. V hierarhični organizaciji so vloge strogo porazdeljene: spodnji uboga (tudi če gre za proizvodnjo inovacij), zgornji pa odloča. Predlog uveljavlja nadrejeni. Če je ta spoznal vrednost inovacije, bo poskrbel, da se bo uveljavila. Če predlog nima take vrednosti, ni v moči delavcev, da bi ga uveljavljali.

V samoupravnih odnosih se pojavi vrsta novih razsežnosti. Vse bolj se uveljavlja načelo, da ocena in uveljavljanje predlogov, inovacij, novosti itd. postajata stvar medsebojne presoje, pravica in dolžnost delavcev. Nadrejeni ni več izključno pristojen za presojo predlogov in prav tako nima več obveznosti in moči za njihovo uveljavljanje. Dejanska moč nadrejenih, da bi inovacije lahko uvajali, ni sankcionirana s prisilo, da bi to morali storiti, kot v kapitalizmu. Še do včeraj je naše gospodarstvo prav lepo živelo s pomočjo tujih (podcenjenih) posojil in uvoženih, praviloma zastarelih licenc – ki pa so bile na nas še relativno nove, predvsem pa ekonomsko preizkušene in utemeljene. Ali drugače rečeno: skoraj brez tveganja v primerjavi s tveganjem pri uvajanju domačih novosti. Nekateri celo trdijo, da je zakonodaja eksplicitno postavljala »tuyo pamet« v privilegiran položaj. Hkrati pa se moč delavcev uveljavlja predvsem kot pasivna moč: preprečiti, da bi uvajali novosti. Vsaka inovacija spreminja utečeni način proizvodnje in delovne navade posameznikov ali poveča negotovost posameznika. Ob še prisotnih prvinah mezdne miselnosti in meznega položaja delavca je razumljivo, da se upira predvsem spremembam. Inovatorji pa seveda pričakujejo priznanje za inovacijo in pomoč pri njenem uvajanju. Ker tega ni, so razočarani in užaljeni. Kadar pa bi sodelavci hoteli, da neko inovacijo uresničijo, ker je v njihovem interesu, pa za to nimajo zadosti moči oziroma je njihova moč sicer legalna, ne pa operativna. Tako se zgodi, da celo delavski svet sklene, da je treba neko

inovacijo uvesti, pa se nič ne zgodi – če inovacija ni vseč organizatorjem proizvodnje in vodilnim. Temu včasih rečemo tudi »pasivni odpor«: nihče ni eksplisicito proti, pa se vendar nič ne zgodi. Bodisi ker je proti potihoma ali pa ker samo nenasprotovanje ni dovolj za uvajanje sprememb. Potrebna je pozitivna energija – delovanje za uresničitev predloga.

Ta problem bi verjetno lahko obvladali, če bi število inovacij uveljavili kot kazalnik uspešnosti posameznika, skupine in organizacije. Zdi se tudi, da gospodarska zaostritev vsaj na proizvodne inovacije ugodno vpliva. Pri tem seveda ne kaže posebej poudarjati, da samo razglašanje pomembnosti inovacijske dejavnosti ni dovolj (čeprav je ustvarjanje ustreznega javnega mnenja pomembno) da ni dovolj samo sprejemanje ustreznih zakonov, odlokov, priporočil, dogovorov, sporazumov itd. (normativni optimizem), če nismo oblikovali tudi praktičnih mehanizmov.

Omenjeno se nanaša predvsem na delovno področje. Čeprav je to področje družbeno pomembno, vendar ne kaže zapostavljati tudi političnih dogajanj ali upravljanja družbe v širšem smislu. Tudi tu je vprašanje o mobilizacijski moči samoupravljanja umestno, posebej ob sedanjih kriznih razmerah. Tudi tu najdemo različna mnenja. Za nekatere je že sama kriza izraz nemoči samoupravljanja. Po mnenju drugih pa se je prav v krizi pokazalo, da je samoupravljanje izjemno uspešna oblika družbene organizacije. Ti drugi navajajo predvsem to, da ni večjih družbenih nemirov kljub opaznim poslabšanjem družbenega in individualnega standarda v zadnjih letih (po letu 1979, ki je bilo očitno do sedaj najboljše). Ugovor proti temu je, da je to posledica tega, ker ni organizirane opozicije, da pa povečana kritičnost (ki jo dokazujejo tudi empirične raziskave) na to resno opozarja. Optimističneje razpoloženi pa imajo prav večjo kritičnost za znak uspešne družbene mobilizacije samoupravljalcev, za znak splošne zaskrbljenosti za usodo družbe in za začetek premagovanja težav.

Med pojavi, ki imajo dvojne učinke na mobilizacijo občanov za njihovo ustvarjalno sodelovanje pri obvladovanju družbenih vprašanj, je prav gotovo razdvojenost med normativnim in stvarnim, med teorijo in prakso, med zakoni in ustavo ter resničnostjo. Da ta rasmik obstoja, ni dvoma, prav tako ne, da je velik. Učinki pa so dvojni. Za nekatere je soočanje s to razdvojenostjo vir razočaranja, malodušja in pasivizacije. Ko se v svoji dejavnosti soočijo s tem, da se govori eno, dela pa precej drugače – posebej, če to opazijo pri tistih, ki imajo pomembne družbene funkcije – ali če kljub iskrenemu prizadevanju ne uspejo spremeniti neustreznih razmer itd., so demoralizirani, umaknejo se vase ali postanejo kritizerji, »dežurni nezadovoljnejši« itd. Za druge pa so visoko postavljeni cilji spodbuda za spreminjanje prakse, neizčrpen vir motivacije. Za takšne je kritičnost do obstoječega obenem tudi poziv k udeležanju sprememb, k uresničevanju ciljev.

Pri tem se pokaže, da samoupravna družba še ni odgovorila na vrsto »metodoloških« vprašanj svojega delovanja. Naj jih nekaj naštejemo: kako

pobudo uresničiti; kako obvladati nasprotje med delnostjo pobud in celovitostjo problema; kako selekcionirati in uskladiti interese, posebej še konfliktne interese; kako hitreje odkrivati in preprečevati deformacije; kako hitreje uresničevati družbene cilje glede na razpoložljive materialne možnosti; kako ustvarjalno povezati stališča manjšine in večine, kadar so različna; kako odpravljati predsodke, nezaupanje, individualizem, ego-centrizem in podobno; kako zmanjšati družbeni reakcijski čas na neugodne družbene pojave itd. Vse to so problemi, od katerih bi vsak zaslužil celovitejšo obravnavo.

3. *Avtonomnost in organiziranost.* Uresničevanje samoupravnih družbenih odnosov zahteva visoko stopnjo organiziranosti. Organizacijsko v tem smislu pojmem kot sredstvo, ki omogoči skupini, da uresniči cilje, ki so članom skupine kot posameznikom nedosegljivi. Organizacija to dosega s poenotenjem in usmerjanjem ravnanja (delovanja) posameznika v skladu z organizacijskimi pravili in organizacijskimi cilji. V tem smislu tudi deluje organizacija na posameznika omejujoče: spodbuja delovanje posameznika, ki se zavzema za cilje organizacije, in omejuje drugačne načine njegovega delovanja. Posameznik občuti omejevanje toliko bolj, kolikor manj se poistoveti s cilji organizacije in njenimi pravili. Ustvarjalec ali vnet privrženec organizacije jih bo razumel kot nujne, potrebne in logične, morda celo kot premalo usmerjajoče; pasiven član ali nasprotnik organizacije pa kot breme in omejitev.

Zagovorniki samoupravljanja kot avtonomne akcije ta problem obravnavajo v ekstremni obliki. Pod samoupravljanjem pojmujejo le, kar je spontano, neorganizirano, kar nastaja sproti. Takšna pojmovanja so prav gotovo nasprotna interesom samoupravne družbe, saj bi uveljavljanje družbene prakse le kot spontane dejavnosti neizogibno povzročilo propad takšne družbe.

Zdi se, da je za naše razmere značilen in nevaren še drug odklon od razumevanja organiziranosti. To je enačenje organizacije z institucijo, omejevanje organizacije na institucijo. Tako se pozornost in dejavnost organizacije usmerjata k formalnim vidikom, ne pa k temeljnim ciljem, zaradi katerih je bila organizacija ustanovljena. Pomembno je, da organizacija sprejme pravila, da se sestankuje, da se ugotavljata prisotnost in odsotnost na seji, kdo plačuje članarino in kdo je sploh član itd. Pri tem pa se pozabljajo aktivnosti za uresničevanje temeljnih ciljev organizacije, doseganje družbenih sprememb, obvladovanje družbenih problemov.

To pa ima za posledico pasivizacijo članstva. Člani so se v organizacijo vključili zato, da bi uresničili cilje, ne zato, da bi bili »aktivni« zgolj formalno. Zaradi tega se zgubi ogromno ustvarjalne družbene energije, ki bi bila še kako koristna pri obvladovanju družbenih problemov. Zato so mnoge organizacije neučinkovite, nedelovne, nezanimive itd. Nasprotno pa so zelo uspešne, če majhna skupina članov ali celo posameznik uspe mobilizirati člane za premagovanje skupnih težav.

Problem je mogoče obvladati na dva načina. Prvič z odpravo prisilnih organizacij, torej organizacij, ki vključujejo posameznika delno ali povsem proti njegovi volji. In drugič z demokratizacijo organizacij. Torej v takšnih organizacijah, ki bodo čimmanj omejujoče za posameznika; pri katerih bo poudarek predvsem na končnem učinku delovanja posameznika, ne pa na vrednotenju vsakega delčka njegove aktivnosti. Pravila organizacij pa morajo resnično sprejeti vsi člani.

Ob tem kaže omeniti še en dejavnik zmanjševanja iniciativnosti v samoupravni družbi (je pa toliko pomemben, da bi ga bilo morda treba obravnavati posebej). Običajno ga označujemo kot samocenzuro. To je pojav, ko si posameznik sam postavlja preozke meje in omejitve svojega delovanja ob domnevi, da bi sicer bilo njegovo delovanje škodljivo zanj (ker bi ga katera od organizacij, ki jim pripada, zaradi tega kaznovala). Oziroma da bi s svojim delovanjem presegel meje sprejemljivega oziroma dopustnega v družbi. To je včasih odvisno od značaja, vzgoje, včasih tudi od posploševanja lastnih ali drugih negativnih izkušenj. Odklonov in napak sicer v nobeni družbi ne manjka, imajo pa za tistega, ki jih »dobi po glavi«, lahko pomen pretežnega družbenega odnosa, ne izjeme. Zato bi morali biti v samoupravni družbi toliko bolj občutljivi za dosledno spoštovanje družbenih norm.

MACA JOGAN

Emancipacija + ekonomska (ekološka) racionalnost

Bralcem, ki so navajeni dolgih prispevkov, se že v začetku oproščam, ker bom poskusila kratko pojasniti in utemeljiti formulo, ki sem jo zapisala v naslovu. Ali se sploh more opredeljujoča in želena usmeritev prihodnjega razvoja skrčiti le na dva elementa? Odgovor se glasi – more se, tudi če gre za tako kompleksno vprašanje kot je emancipacija žensk. Da pa ne bi ostali le pri številki dve, ki morebiti preveč spominja na par (od Adama in Eve naprej), bom poskusila nekaj misli – kot popotnico nadaljnjemu razvoju – vkalupiti v odgovore na štiri vprašanja: kje smo, kaj hočemo, kaj moremo in kaj moramo storiti.

a) Odgovor na vprašanje, kje smo pri reševanju tim. ženskega vprašanja, je na najsplošnejši ravni odvisen od bližine ali odmaknjenosti glede na protislovna zgodovinska dogajanja. Če kot navezni okvir vrednotenja doseženega vzamemo bolj (kot ne) realnosti tuje vizije o možnosti nenačnega skoka iz carstva nujnosti diskriminacije v carstvo svobode, potem

nas dosežena stopnja razvoja lahko razžalosti ali nas vsaj ne razveseli pretirano. Bolj ko se približujemo realnim zgodovinskim možnostim in bolj ko upoštevamo v našem vrednotenju zgodovinski (nepotvorjeni z mitom o zlatem času v preteklosti) spomin, toliko bliže smo optimistični oceni s pridržki. Seveda so ti pridržki spet relativni, k relativizaciji pa prispeva končno individualna pozicija ocenjevalca.

Na podlagi katerih kazalnikov se lahko nagibamo k optimistični (vsaj za tiste, ki so bili večkratno diskriminirani, bolje – diskriminirane) oceni? Na podlagi tistih, ki jih je dosedanja zgodovinska pot preseganja podrejenega in neenakopravnega položaja žensk, njihovega vstopanja iz delne (družinske) družbenosti v celotno družbeno uveljavitev, že potrdila.

Če gremo po vrsti, ki jo je v temelju zastavila marksistična družbena teorija, potem je najprej kazalnik ekonomske emancipacije. Glede tega lahko na podlagi statističnih mer (delež žensk med vsemi zaposlenimi), ugotovitev nekaterih raziskav o vrednotenju ekonomske samostojnosti pri ženskah in na podlagi beleženja občasnih izrazov v množičnih občilih (npr. Naša žena, Jana) sklepamo, da gre za zelo visoko stopnjo ekonomske osvoboditve žensk, da so ženske dejansko iz območja tim. sekundarne, marginalne (in bolj ali manj) rezervne delovne sile stopile v osrednje redne delovne sile. S tem so začele s svojim delom skrbeti za lastno eksistenco in tako se postopno ukinjajo socialne predpostavke za to, da je glavni poklic ženske biti žena in glavni ter normalni način eksistence v okviru zakonske zveze. Ženska v slovenski družbi ne velja več kot »pomočnica« moškemu, čeprav so dimenzije pomočništva še navzoče, vendar jih lahko razumemo kot zgodovinsko prehodne; to je povezano z obstoječo feminizacijo nekaterih poklicev, ki so (v preteklosti in delno še vedno) obstajali kot podaljšek »naravne« vloge žensk. Odpravljanje dimenzije »pomočništva«, ki jih zaenkrat ohranja tako obstoječa delitev družbenega dela kot tudi še navzoči (čeprav že omajani) vzorci poklicnega dela ter tudi praksa družinskega življenja, sodi že k odgovoru na drugo vprašanje (kaj hočemo) in zadeva koncipiranje strategije nadaljnega razvoja. V zvezi z ekonomsko emancipacijo je tudi problem razporejanja obremenitev biosocialne reprodukcije, ki je zaenkrat tako, da pomaga reproducirati sorazmerno slabši položaj žensk v globalni ekonomski strukturi družbe. Vprašanje ekonomske emancipacije še vedno vključuje različne dimenzije celotne ekonomske enakopravnosti.

Kar zadeva kazalnik izobraževanja, je treba priznati, da je v veliki meri dosežena enakopravnost na ravni rednega izobraževanja, čeprav tudi tu obstajajo – spet v veliki meri zgodovinsko prehodne – tendence feminizacije v »ženski naravi« bližjih smereh izobraževanja. Na ravni dopolnilnega in permanentnega izobraževanja gre za nižjo stopnjo enakopravnega vključevanja, podobno še tudi na ravni inovativne in ustvarjalne znanstvene dejavnosti. Prav pri teh pomembnih določilnicah promocije bo treba še raziskovalno razkriti morebitne (nove) oblike diskriminacije (sicer pa to velja za vse dimenzije družbenega uveljavljanja žensk), jih

teoretično pojasniti in vplivati na spreminjanje našega vsakdanjega življenja.

Politična emancipacija, kot kažejo nekatere novejšje raziskave, je v veliki meri povezana z ekonomsko: ekonomska emancipacija se kaže kot nujni pogoj, nikakor pa ne zadosten za ustrezno politično uveljavljanje žensk. Obče znano je, da politična emancipacija zaostaja in če bi merili po strukturi nekaterih pomembnih organov v naši družbi (npr. predsedstvi SFRJ ali ZKJ in nekateri drugi najvišji organi), potem bi sploh težko govorili o kakršnikoli politični uveljavitvi. Toda, »v bazi« se premika – nižja ko je raven, večja je uveljavljenost žensk. Teoretično so stvari razmeroma jasne, bolj odločno bo treba spreminjati prakso – in to celostno – tako v političnem odločanju kot v ustvarjanju pogojev za participacijo. K teoretični jasnosti brez dvoma sodi tudi spoznanje, da bi se morali procesi demokratizacije, večje jasnosti in javnosti okrepiti, skratka da bi se morala sama sfera političnega znotraj bolj preobražati.

Če upoštevamo še tisto komponento, ki po prepričanjih nekaterih (še vedno) sodi »naravno« k ženskam in je njihova bolj ali manj privatna zadeva, torej družino, potem lahko ugotovimo, da je proces demokratizacije začel preobražati tudi ta »otok privatnosti«, da pa je verjetno tu še veliko patriarhalnosti, ki jo končno pomagajo ohranjevati celo nekateri institucionalni vzgojni prijem. Kljub vsemu se meje patriarhalnosti ožijo, kar kažejo tudi raziskave; možje, očetje postopno sprejemajo vloge, ki jih približujejo tudi k čutnemu zaznavanju novih dimenzij bivanja: oblikovanje osebnosti otroka je namreč zelo odgovoren in zahteven proces in bolj ko bo ta dimenzija zajela tudi (celostno, seveda z naravnimi omejitvami) moški del, toliko bolj se bodo odpirala vrata za ukinjanje družine kot (produkciji stvari) »podrejenega« razmerja. Ob procesih demokratizacije v družbi se ob preobražanju znotrajdružinskih odnosov ustvarjajo zasnove za nove vrste ravnesja med »produkcijo stvari« in »produkcijo ljudi«, ki pa dolgoročno gledano ne more obstajati zunaj spremenjenega odnosa do naravnega okolja.

Če na podlagi nekaj ključnih kazalnikov sklenem ovrednotenje in če upoštevam zgodovinsko izhodišče (oddaljeno nekaj borih desetletij – revolucionarni prelom v nujnih določilnicah družbenega in individualnega življenja), potem lahko zapišem: dosežen je velik premik, odpravljena je marsikatera družbena prisila k diskriminaciji, ustvarjeni so resnično takšni temelji za humanizacijo odnosov med spoloma, da smo lahko veseli. Seveda so ti procesi porodili in nenehno porajajo nove probleme – vendar bi bilo utopično, če bi pričakovali občo harmonijo. Harmonija je bližje viziji kot realnim procesom.

b) Glede na doseženo lahko rečemo: na poti preseganja marginalnega položaja, le dopolnilnosti in v moškega skrite uveljavitve, se ženske gotovo ne bodo obrnile nazaj. Tudi če bi celo nekaterim načrtovalcem razvoja ustrezal takšen zasuk, ga množično ženske gotovo ne bi sprejele. Realna nevarnost zasuka pa obstaja, spodbujajo jo tako notranji krizni

momenti kot zunanji (vključno z usmeritvijo v desno in krepitvijo konservativizma v 80-tih letih). Stopnja ozaveščenosti in praktične afirmacije žensk je tolikšna, da tudi omogoča drugačno vsebinsko polnjenje klasičnih formul učinkovitosti družbene organizacije in ekonomske sfere. Na sedanjí stopnji razvoja je nesprejemljivo v imenu ekonomske učinkovitosti potiskati ženske v rezervno armado delovne sile in jih pod zastraševanjem s krizo družine siliti, da sprejmejo svojo »naravno« vlogo. V obrazce ekonomske učinkovitosti je treba vključiti enakopravno uveljavljanje in pravico do svobodnega človeškega razvoja za oba spola. Takšen cilj omogoča, da se nediskriminativno za ženske rešijo nekateri problemi, ki so novejšega datuma in že posledica dosedanjih (protislovnih) emancipativnih procesov. Tako npr. podaljšanje porodniškega dopusta, kar je optimalno glede na ekonomske vidike in zlasti glede na vidike osebnostnega razvoja otroka, nikakor ni nujno povezano le z daljšo odsotnostjo matere (npr. na Madžarskem 3 leta), temveč lahko pomeni možnost nadaljnjega večjega vključevanja moških v nego in vzgojo otrok, kar bi imelo spet nove dolgoročne posledice na različnih ravneh (od nacionalno ekonomske do psihične pri posameznem nosilcu). Ali drugi primer (če omenim samo nekatere, ki so bili omenjeni na nedavnem seminarju »Aktualni vidiki spreminjanja položaja žensk« na FSPN): večja vključitev moških, ki niso sposobni za redno služenje vojaškega roka, v organizirano pomoč bolnim, ostarelim, invalidnim itd.

Torej – ni nam – kot družbi – potrebna ekonomska racionalnost in diskriminacija, temveč emancipacija in ekonomska ter ekološka racionalnost. Tistim, ki bi želeli prvo, pa – če parafraziramo V. I. Lenina – lahko svetujemo: nihče vam ne preprečuje, da bi šli nazaj v patriarhalnost, a ne smete v imenu svoje svobode zahtevati, da vam drugi sledijo na tej poti.

c) Z orisom nekaterih ključnih dimenzij odgovora na prvo in drugo vprašanje so nakazovane tudi koordinate možnosti prihodnjega spreminjanja. Od tega, kakšne pogoje bomo ustvarjali za nadaljnjo emancipacijo, v kateri smeri bodo napredovali obči procesi demokratizacije in v koliki meri bomo tudi v vsakdanje življenje vedno bolj vključevali vrednoto enakopravnosti kot samoumevno, je odvisno, koliko bomo ožili ali širili meje naše svobode. Veliko delo na tem področju imajo (bodo imele) različne znanstvene discipline (od medicine in problema razkrivanja naravnih dimenzij človeškega bivanja, prek ekonomije, sociologije, pedagogike) in filozofija, ki bodo odstirale tenčico, ki prekriva različna protislovja sedanjih procesov emancipacije.

d) In kaj moramo storiti – truditi se, da bi žensko vprašanje, kot ga je dokončno producirala in nam posredovala kapitalistična formacija, postopno izginilo iz dnevnega reda. Izginotje pa je lahko le posledica totalne vključitve vseh problemov, ki so povezani z biosocialno reprodukcijo, v obče družbene probleme na vseh ravneh – od teoretične refleksije do najbolj drobne in vsakdanje prakse.

Kratkost je pogojevala »žonglerski« prijem – veliko problemov hkrati v zraku, vsakega sem se dotaknila bolj bežno. Poskusila sem le nakazati nekaj smeri razmišljanja, ki ni le naše – mi ga pač dojemamo in poskušamo reševati glede na naše zgodovinske razmere – temveč svetovno vprašanje (čeprav bi nekateri pri nas to tako radi ovrgli), poleg vprašanja ohranitve miru in ohranitve naravnega okolja. Vsa ta vprašanja so med sabo povezana in zgodovinski razvoj je pokazal, da – denimo – roparski odnos do narave, družbeni procesi, ki spodbujajo ekološko krizo, niso naklonjeni emancipaciji človeka.

NIKO TOŠ

Spoznavni (družbeni) pomen empiričnih družboslovnih raziskav

Iztočnica mojega razmišljanja o spoznavnem (družbenem) pomenu empiričnih, socioloških, politoloških in drugih družboslovnih raziskav je Goričarjev članek Družbeni pomen empiričnih socioloških raziskav,¹ objavljen v *Teoriji in praksi* pred nekako dvajsetimi leti. Tedaj je Goričar ugotovil, da je za sociološko znanost morda najbolj značilno, da nobena zanj pomembna okoliščina ni dovolj empirično raziskana, kar velja tudi za vprašanje o družbenem pomenu samih empiričnih socioloških raziskav. Hkrati ugotavlja, da je empiričnih raziskav iz leta v leto več in da narašča njihov družbeni pomen. Presojajo družbenega pomena empiričnih raziskav je utemeljil na oceni njihovega vpliva na razvoj teorije, na njihovi uporabnosti, oz. uporabnosti njihovih rezultatov v družbeni praksi ter na usposobljenosti raziskovalcev; pojem družbenega pomena empiričnih raziskav je razčlenil na družbeno vrednost, družbeno koristnost oziroma na zanimanje. Kategorijo družbene koristnosti je opredelil pragmatično: za koristno šteje, kar služi določenemu družbenemu namenu, kategorijo družbene vrednosti pa etično normativno, kar v konkretnem primeru pomeni, da vrednost empirične raziskave določajo merila za znanstveno etiko. Zanimanje za empirične raziskave je štel za kazalnik družbenega pomena in pri tem kritično ugotovil, da so glavni interesenti za empirične raziskave raziskovalci sami, oz. da se družbeni skladi za financiranje znanstvenega dela le formalno zanimajo za raziskave, da pa so pri tem pravzaprav popolnoma odsotni tisti nosilci, ki bi morali biti v ospredju, to so »neposredni uporabniki« rezultatov empiričnih raziskovanj.

Premaknimo se za 20 let, v sedanjost, in si postavimo vprašanje:

¹ Jože Goričar: Družbeni pomen empiričnih socioloških raziskav, *Teorija in praksa*, 1966, str. 1100–1115.

kakšen je spoznavni (družbeni) pomen empiričnih družboslovnih raziskav danes, po nekako treh desetletjih razvoja jugoslovanske sociologije in politologije v povojnem obdobju? Pomen empiričnih raziskav bomo opredelili na podlagi njihovega razmerja do teorije oziroma do prakse.

Teorija – empirija

Teorija vključuje izkustvo. Tako je denimo bistvena razlika med sociologijo in filozofijo prav v izhodišču, saj sociologija kot vsaka druga znanost teži k empirični verifikaciji. Sociološka interpretacija je povezanost med izkustvom, podatki in teorijo, kar terja od nje, »da se to, kar je analitično razdvojeno, ‚ponovno odkrije‘ ali ‚pregrupira‘ na ravni dialektike. Z drugimi besedami to pomeni, da sociologija ni samo rigorozna znanstvena disciplina, temveč hkrati intelektualna, življenjska avantura. Kot taka predpostavlja vizijo sveta, ki ne more biti vrednostno nevtralna«. ²

Vloga teorije je pojasnjevanje narave, notranjega bistva, stalnih, pomembnih in vsebinsko povezanih ter osmišljenih izkustveno ugotovljenih dejstev, ki jih oblikuje v splošnejše koncepte, odkriva njihov notranji pomen, njim lastne, splošne in posebne zakone. Teorija torej ustvarja znanstveno zanesljivo osnovo za analizo stanja, za usmerjanje razvoja in raziskovanja. Raziskava, ki temelji na teoriji, je osnova za razpoznavanje medsebojnih zvez med dejstvi in s tem za odkrivanje globljih, skritih, bistvenih značilnosti pojavov in procesov, je ključ za ugotavljanje in pojasnjevanje pravilnosti, zakonitih zvez in odnosov.

Empirija je izkušnja, spoznanje, ki temelji na neposrednem čutnem zaznavanju. Empirično raziskovanje je usmerjeno h konkretnim situacijam v socialni stvarnosti. Njihova naloga ni zgolj preverjanje iz teorij izvedenih hipotez, temveč tudi odkrivanje novih, nepredvidenih stanj, ki lahko spodbujajo razvijanje novih in bogatitev obstoječih teorij. Rezultati empiričnega raziskovanja zahtevajo ponovno preverjanje teorij, usmerjajo zanimanje k teoretično še neraziskanim področjem stvarnosti, k natančnejšemu opredeljevanju pojavov, jasnejšemu izražanju teoretičnih osnov itd. Rezultati empiričnega raziskovanja omogočajo trajno kritiko obstoječih teoretičnih osnov, silijo k razjasnjevanju in dopolnjevanju pojmovnega sistema ved, k poglobljanju teoretičnega dela, vstopajo pa tudi neposredno v prakso.

Sodobne družbene vede obsegajo oba vidika. Za vsa področja družboslovnega raziskovanja velja, da so njihova spoznanja tem splošnejša, čim popolnejše je spoznanje o bistvu problema, čim popolnejša je empirična osnova spoznanja. Splošnost spoznanja je utemeljena z natančnostjo in popolnostjo empirične raziskave. Empirične raziskave kot osnove spoznanja ne moreta nadomestiti gola špekulacija in modeliranje zunaj realnosti.

² Ivan Kuvačić, *Što je sociologija*, Sociologija, št. 3, 1979.

Razmerje empirična raziskava – praksa opredeljuje splošno stanje v razmerju znanost – praksa, še posebej družbene vede – praksa. Opazujemo torej razmerje dveh osnovnih subjektov: družbenih ved in družbenega sistema. Družbeni položaj družbenih ved, še posebej sociologije, opredeljuje njena družbena angažiranost, ki se izraža v spoznavni angažiranosti, trajni kritičnosti in težnji po spreminjanju. Ob upoštevanju modela samoupravnega socialističnega demokracije je položaj družbenih znanosti odvisen od kritike, ki je utemeljena v objektivnem in celovitem spoznanju bistva družbenih pojavov in procesov. Gre torej predvsem za usposobljenost družbenih znanosti za oblikovanje odgovorov na vprašanja in dileme sodobnega družbenega razvoja. Ko presojamo okoliščine, ki vplivajo na to, da je družboslovje z rezultati svojega empiričnega raziskovanja na odrobju družbenega spreminjanja, pa kritična presoja ne zadene le družboslovja (njegove teoretične, metodološke, etične usposobljenosti), temveč tudi »družbeni kontekst«, v katerem se družboslovje uveljavlja, torej pravladujoče družbene odnose, razmerja, sile, ki vplivajo na družbeni razvoj.

Vpliv družbenega okolja na razvoj družboslovja oz. njuno medsebojno razmerje je Mlinar³ razčlenil na štiri obdobja, in sicer: 1. simbolična povezanost in nesamostojnost družbenih znanosti v odnosu do družbene prakse, 2. povečanje samostojnosti in (prehodno) zmanjšanje povezanosti med družboslovjem in družbeno prakso; 3. povečanje povezanosti in (prehodno nekaj manjše) zmanjšanje samostojnosti družbenih znanosti glede na družbeno prakso ter 4. povečanje samostojnosti širšega kroga samoupravnih subjektov in (relativno manjše in kratkotrajnejše) zmanjševanje povezanosti med družbenimi znanostmi in družbeno prakso.

Čeprav je njegova označitev razmerja med družbenimi znanostmi in družbeno prakso zasnovana na opazovanju razvoja sociologije v zadnjih tridesetih letih, ima vendarle širši pomen. Če sprejmemo podmeno, da se razmerje med družboslovjem in družbeno prakso izraža tudi z javnimi objavami rezultatov raziskovalnega dela, lahko na podlagi njihove časovne in številčne uvrstitve ugotovimo, ali so raziskovanja v posameznih obdobjih intenzivnejša in kako rezultati teh raziskav prodirajo v javnost. Časovna uvrstitev raziskav, ki jih je zajel Bosnić⁴ v prikazu raziskovanja delavskega samoupravljanja, ki sicer ni popoln in izčrpen, lahko razberemo, da je bilo v obdobju do 1955. leta objavljenih šest, v obdobju od 1956–1960 petdeset, v obdobju od 1961 do 1965 devetdeset, v obdobju od 1966 do 1970 dvestopetnajst ter v obdobju od leta 1971 do 1975 dvestosedemdeset raziskovalnih sestavkov. Pri prikazu so bili upoštevani

³ Zdravko Mlinar, Samoupravljanje in sociologija, referat na posvetovanju: Teoretični in metodološki aspekti raziskovanja socialističnega samoupravljanja, Ljubljana, 1980.

⁴ Slobodan Bosnić, Istraživanje radničkog samoupravljanja, 1955–1977, Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja, Ljubljana 1979.

sestavki, objavljeni v javnih, strokovnih in znanstvenih publikacijah. Pregled po letih pokaže, da število sestavkov močno narašča od leta 1969 (64 enot), nato pa se postopoma zmanjšuje (na 10 oz. 13 enot v letih 1974 in 1975). Ta krivulja nedvomno izraža usmerjenost (in usihanje) družboslovnega raziskovanja k problematiki delavskega samoupravljanja kot ključne in še posebej kot specifične teme jugoslovanskega sociološkega raziskovanja; nakazuje torej notranji razvoj in stanje družbenih znanosti, sočasno pa kaže spreminjajoče se družbene in politične razmere njihovega razvoja, delovanja in javnega sporočanja rezultatov. Med razvojnimi procesi v širši družbi in razvojem oziroma vlogo družboslovja je torej določena povezanost. Na osnovi prej nakazane sheme bi lahko sklepali, da je za zadnje obdobje značilno neskladje in da povezave med družbenimi znanostmi in družbeno prakso niso ustrezne, kar povzroča zastoj družbenih znanosti.

Prav za uveljavljanje samoupravljanja lahko utemeljeno sklepamo, da je raziskovanje novih dejstev ter razkrivanje povezav med pojavi pomembna podlaga znanstvenih spoznanj. Kot ugotavlja Bolčić,⁵ je usmerjenost k takim raziskavam še posebej pomembna za našo družbo, za katero so značilne pomembne novosti pri zasnovah družbene organizacije, odnosih med ljudmi v delovnem procesu, mehanizmih družbene povezanosti in metodah družbenega usmerjanja ter pri vsem drugem, kar vsebuje koncept samoupravne socialistične družbe. Pogosto poudarjamo, da se rojeva nova revolucionarna »zgodovinska praksa«, postopno oblikuje nova »civilizacija«, pri tem pa si premalo prizadevamo, da bi proučili protislovno pot oživljanja te prakse. Omenjena Bosnićeva »evidenca« empiričnih raziskav kaže, da se v sedemdesetih letih zelo zmanjšuje zanimanje za raziskovanje te nove »zgodovinske prakse«. Po Mlinarjevi periodizaciji je torej to obdobje, v katerem so poudarjeni »povezovanje«, lojalnost do sistema, konformizem, opravičevanje rešitev, ko je na empirični raziskavi utemeljena kritika nevarna in lahko obvelja za napad na sistem. To se seveda izraža tudi v zaostritvi nasprotij med družbeno znanostjo in družbeno prakso, kar pa kaže tudi ocena o krizi jugoslovanske sociologije po letu 1972,⁶ ko se sociologija kot raziskovalna in analitična veda, ki kritično obravnava in presoja, preneha razvijati. V ospredje pa se prebija integrativna funkcija družbenih znanosti, kar je bilo na žalost osnova za ponovno uveljavljanje dogmatskega izhodišča na mnogih področjih življenja. S tem pa se je začasno upočasnil razvoj sociologije kot moderne znanstvene discipline,⁷ ki se uveljavlja na empiričnem raziskovanju.

Če navedena razmišljanja temeljijo predvsem na opazovanju razmer v sociologiji, to ni zgolj naključje, saj je sociologija v svoji izvorni zasnovi predvsem kritično razmišljanje o družbi, usmerjena k preseganju vladajo-

⁵ Silvano Bolčić, Problemi empiričnih istraživanja, Naše teme 5, Zagreb 1982.

⁶ Radomir Lukić, O zadacima naše sociologije, Sociologija 3-4, Beograd 1981.

⁷ Ivan Kuvačić, Što je sociologija, čime se ona bavi, Sociologija 3/1979.

čih odnosov in institucij in oblikovanju novih. Seveda pa take primere in razlage lahko najdemo tudi na drugih področjih. Tako denimo za politologijo ugotavlja Pašić,⁸ da je znanost integralni del in vitalna sestavina vseh revolucionarnih družbenih procesov pri nas. Pri tem se opira na Kardelejevo misel, da je znanost brez prakse empirična in kratkoročna in prav zato konservativna. Vendar nujnost povezovanja znanosti z realnim družbenim gibanjem, z realnimi silami družbenega procesa različno tolmačijo. V enem od pozivov, da se politična sociologija in politična znanost na sploh povežeta s prakso, lahko prepoznamo spremenjen glas birokratske Sirene, ki vabi znanost v svoj ljubeči objem. Povezanost znanosti in prakse je neizogibna in plodna v družbeno dejavnem in teoretičnem smislu, le če poteka na resnično samoupravnih osnovah, če znanost ni poklicana samo za poroka v korist dnevne politike, zato da povečuje in opravičuje rešitve, ki se oblikujejo pod pritiskom konkretnih okoliščin... Razumljivo je, da nihče ne more podariti znanosti takega položaja, saj si moramo tudi svobodo znanstvenega ustvarjanja kot vsako drugo svobodo vedno znova priboriti.

Pledoaje za (empirično) družboslovno raziskovanje

Sociologija, politologija in druge družbene znanosti ne morejo opravljati svoje spoznavne in družbeno razvojne vloge, ne da bi empirično raziskovale ključne in specifične družbene pojave in procese. Nadaljnji zastoj empiričnega raziskovanja na tem področju lahko osiromašeno družboslovno teoretično misel vrača k dogmatskim napajališčem »zgodovinskega materializma«, k njeni deprofesionalizaciji, otopitvi njene kritične osti in etične angažiranosti ipd. Da bi se v družbenih vedah lahko razvijala celovita (empirična) angažirana raziskava kot temeljna spoznavno metodološka osnova, morajo biti dani oz. se morajo uveljaviti naslednji predpogoji:

- Kardeljeva misel o samostojnosti, odgovornosti in vključenosti družbenih znanosti v usmerjanje družbenega razvoja;
- rezultati kritične analize družbenih stanj in procesov postanejo predmet pozitivnega vrednotenja, raziskovalci pa udeleženci teh procesov vrednotenj;
- izoblikuje in izraža se zanimanje neposrednih uporabnikov za družboslovne (empirične) raziskave na vseh ravneh družbenega sistema, rezultati raziskav postanejo predmet strokovnega in političnega vrednotenja;
- analitične družbene znanosti pridobijo v znanosti enakopraven položaj, kar se izraža tudi v osnovah in pogojih financiranja temeljnih, teoretičnih in empiričnih raziskav;
- družboslovne raziskave so usmerjene k analizi in obvladovanju ključnih družbenih težav, kar terja od njih

⁸ Najdan Pašić, O problemima zasnivanja marksističke političke sociologije, Gledišta, 10. oktober 1979.

- širše teamsko in interdisciplinarno povezovanje;
- metodološko inovativnost in kompleksnost;
- razvoj sodobne (kvantitativne) metodologije ter vključevanje njenih rezultatov v celovite zamisli oz. obvladovanje problemov;
- vključitev družboslovca kot raziskovalca v spoznavno in družbeno akcijsko polje delovanja;
- uveljavitev informacijskih sistemov v družboslovnem raziskovanju;
- uveljavitev zasnove »akcijskega« in kvalitativnega raziskovanja;
- nadomestitev ideološke z metodološko teoretično kritiko rezultatov raziskovanja;
- zagotavljanje možnosti za kompleksno, dolgotrajno, ponavljajoče se raziskovanje temeljnih družbenih pojavov in procesov (trendov, longitudinalno) itd.

Vrnimo se k iztočnici našega razmišljanja. Po tridesetih letih razvoja in uveljavljanja socioloških, politoloških in drugih družboslovnih raziskav lahko ugotovimo, da večina zanje pomembnih okoliščin še vedno ni v zadostni meri empirično raziskana. To pa velja v polni meri tudi za samo vprašanje o družbenem pomenu empiričnih družboslovnih raziskav. Če je pred dvajsetimi leti v orientaciji empiričnega družboslovja prevladovala zaverovanost v dominacijo metodologije, v odrešilnost tehnik, standardizacij in kvantifikacij kot sredstev za »seciranje« posameznih družbenih pojavov, se sedaj vse bolj izraža težnja po celovitem sociološkem pristopu, ki svoj »empirični« koncept gradi na kritiki pozitivizma in aktivnem prebijanju zapor, ki jih angažiranemu družboslovju postavlja družbena praksa pri neposrednem vključevanju v družbena dogajanja. Pri tem je odločilna zavest o lastni odgovornosti družboslovja za usmerjanje družbenega razvoja in njegova sposobnost, da se z rezultati kritične analize ključnih družbenih procesov, stanj, struktur in problemov prebija v središče družbenega dogajanja. Predpostavka za tako prebijanje je dana v zasnovi, v zamisli sistema socialističnega samoupravljanja. Seveda pa k temu lahko bistveno pripomorejo tudi vsi zavestni dejavniki v družbi z izražanjem potrebe po družboslovni raziskavi, z vzpostavljanjem družbenih pogojev zanj (političnih, materialnih) in z njenim družbenim osmišljenjem, ki se izraža v vrednotenju, v uporabi njenega celovitega spoznanja.

»Policy« znanosti

Policy znanosti so, tako kot večina novejših družboslovnih prijemov in tehnik, ameriška iznajdba. V zadnjih petnajstih letih so se dodobra ukoreninile v akademski delitvi dela in produkciji znanja. Njihov delež trga intelektualnih storitev neprenehoma, pa čeprav upočasnjeno, raste, pri čemer gre gotovo tudi za trenutno konjunkturi »oversell«. Nastale so na sotočju vsaj dveh tokov: naraščanja intervencijske dejavnosti kapitalistične države, ki naj bi s svojo programatiko ohranila blagovno obliko reprodukcije družbe na eni strani in zamenjave dotlej prevladujoče, po naravoslovju se zgledujoče, behavioristične paradigme v družboslovju s celo vrsto tendenc, združenih v skupnem imenovalcu postbehavioristične revolucije, ki je dajala prednost *družbeni pomembnosti* znanstvenega početja pred njegovo metodično rigoroznostjo in tehnično perfekcijo na drugi strani.

Neuspeh obsežnih socialnih reformnih programov, ki jih je začel Kennedy in nadaljeval Johnson, programov »vojne proti revščini« in konstrukcije Velike družbe, k čemur je, ob notranjepolitičnih in izvedbenotehničnih razlogih, bistveno pripomogla vietnamska vojna, ki je, poleg drugega, zaostрила vprašanje oblikovanja nacionalnih ciljev in ustavno sistemske razdelitve politične moči, je postavil na dnevni red družbene pozornosti med drugim tudi vprašanje znanja in znanosti v praktičnem snovanju državne politike. Tako je prišlo do prestavitve težišča politoloških raziskovanj. Ta so bila do srede šestdesetih let osredotočena predvsem na strukturo oblikovanja politične volje, demokratičnega političnega sistema in njegovih možnosti za artikuliranje in uveljavljanje interesov in so nastopala v podobi teorije pluralistične demokracije, ki je zatrjevala, da imajo vsi člani družbe – ne glede na svoj strukturni položaj v družbi – enake možnosti za dostop do vzvodov političnega vplivanja, izhajajoč pri tem iz Webrove določitve bistva politike, ki je boj za deleže moči, vpliva in uveljavljanje interesov.

Za ta pojem politike ima angleščina izraz »politics«. Iz omenjenih in drugih razlogov pa je prišlo do uveljavitve drugega pojma politike, ki ga v angleščini uteleša beseda »policy«, za katero v slovenščini nimamo posebnega izraza, izraza, ki bi označeval politične zasnove, načrte ali programe (v tem smislu govorimo tudi pri nas o finančni, založniški, kmetijski, vzgojnoizobraževalni itd. politiki) za (pre)oblikovanje družbenih odnosov ali doseganje materialnih sprememb. Policy znanosti so poizkus sistematične povezave obeh pojmov politike, katere namen je preseči prevladujoče tradicije partikularističnega načina obravnavanja v obliki raziskav o volitvah, birokraciji, združenjih, strankah, itd. na eni strani in formalnih modelov odločanja in globalne družbene teorije na drugi strani. So torej

poskus povečanja praktične pomembnosti družboslovnega raziskovanja in razvijanja znanstvene aparature za opisovanje, pojasnjevanje in izboljšanje vsebin političnega odločanja in njihovih posledic.

Pojem policy znanosti (v množinski obliki so zato, da kažejo na načelno odprtost – interdisciplinarnost – za vse načine obravnave in tehnike) označuje znanstveno metodo, ki se ukvarja z znanjem o odločevalskem oz. policy procesu in z znanjem v tem procesu. Policy znanosti povezujejo teorijo (znanje o) in prakso (znanje v) in imajo dve razsežnosti: opisno-pojasnjevalno raven raziskovanja političnih, ekonomskih in socialnih dejavnikov, ki določajo vsebine politik (policies) in praktično-svetovalno raven znanstvene analize političnih odločevalnih problemov, kar označujejo z izrazom »policy analysis« (ob tem velja reči, da terminologija še ni ustaljena). V prvi razsežnosti policy znanosti vprašujejo o pogojih za razvoj določenih vsebin politike, npr. o pomenu konkurence med več strankami za politične odločitve države in o učinkih vsebin politik (programov) za družbenoekonomski in politični položaj družbe, v drugi razsežnosti pa poskušajo v okviru analize politike prevesti ta analitična spoznanja v praktično akcijsko znanje.

Oba pojma politike (politics in policy) združujejo policy znanosti v obliki teorije *političnega procesa*, ki je njihov najširši *teoretični* okvir.

Tradicionalno (samo)razumevanje politike kot dejavnosti v smislu postavljanja ciljev in njihovega uresničevanja z uporabo ustreznih ukrepov je akcijsko teoretično utemeljeno. To pomeni, da izhaja iz perspektive delujočega akterja, ki shematizira položaj, v katerem se nahaja, kot relacijo med cilji in dostopnimi (moralno, ekonomsko, fizično) sredstvi. Policy znanosti zamenjajo akcijsko teoretično dopolnitev s sistemsko teoretično, ki opusti postavko o enovitem, smotrno racionalnem akterju in jo nadomesti s koncepcijo večfaznega političnega procesa, v katerem nastopa več akterjev in za katerega je značilno, da prehajanje ene faze v drugo ni strogo določeno, ampak je do določene mere kontingenčno.

Opustitev postavke o enovitem akterju in uvajanje več akterjev, še ne pomeni opustitve ideje o *usmerjenosti* tega procesa, saj je hevristična vrednost teorije političnega procesa prav v teoretično postavljeni povezanosti faz procesa: *artikulacije problema, oblikovanja proprograma, njegove izvedbe in učinkovanja*. Z drugimi besedami: funkcionalni problemi, ki državno predelani nastopajo v obliki politik (policies programov), sistematično variirajo z institucionalnimi oblikami politike in političnega procesa (politics). Vendar pa je pri sistemskoteoretični utemeljitvi treba paziti, da se ne izrodi v hiperstrukturalistični determinizmu, ki je slep za interakcijo akterjev, ki uveljavljajo svoje strategije na temelju svojih konstrukcij družbene dejavnosti in tako dinamizirajo politični proces. Usmerjenost procesa odločanja je tedaj v njegovi funkcionalnosti za reprodukcijo osrednjih sistemskih parametrov dane (kapitalistične) družbe.

V svoji metodološki zasnovi kombinirajo policy znanosti kritiko empirično-analitične koncepcije znanosti z normativnim metodološkim samo-

razumevanjem. V behavioristično politični znanosti kritizirajo njeno izključno osredotočenje zgolj na empirično analizo političnega procesa odločanja, ki ne dopušča nikakršne sistematične razprave o političnih vrednotah in tudi njeno premajhno upoštevanje učinkov vsebin politike (programov). Vendar dosežkov behavioristične orientacije ne zavračajo na slepo, ampak jih skušajo vključiti v svoja vprašanja in metode pri oblikovanju takšne znanosti, ki se zaveda svoje družbene funkcije in se spoprijema z aktualnimi družbenopolitičnimi problemi. Praktično-svetovalno samorazumevanje policy znanosti zavestno presega socialnotehnološka prizadevanja empirično-analitične politologije, ki poskuša iz potrjenih »če-potem« hipotez izpeljati tehnologijo za uresničitev danih alternativ ravnanj. V nasprotju s tem poudarjajo policy znanosti nujnost racionalnega razpravljanja o družbenih vrednotah, ki pa jih ne absolutizirajo, kot to počne normativno-ontološka znanstvenoteoretična šola. Formuliranje novih družbenopolitičnih ciljev z argumentirano razpravo, raziskovanje ciljnih posledic in izhajanje iz človeškega dostojanstva naj bi policy znanosti obvarovalo pred tem, da bi bile zlorabljene kot tehnokratsko svetovalno orodje.

Policy znanosti pa se v svoji kritiki ne omejuje zgolj na behavioristično usmerjeno politologijo (in druge družbene znanosti), ampak postavijo pod vprašaj samo upravičenost analitično nomološkega pojmovanja znanosti, ki temelji na metodološkem individualizmu. Ugotavljajo, da so pravila analitične teorije znanosti primerna za raziskovanje vedenja posameznikov, manj ali pa sploh ne pa za preučevanje kompleksnih družbenih agregatov, kot so, npr., organizacije, politični procesi ali družbe kot celote. Posebnost teh makro-pojavov ni v tem, da so to združbe manjših enot ali posameznih dogodkov, ampak da gre za notranje strukturirane večje enote (socialne sisteme ali procese), ki se jih da predstaviti kot diferencirane povezanosti ravnanj skozi čas. Spoznavni interes in vrste izjav, ki so značilne za analitično koncepcijo znanosti, ne ustrezajo kompleksnosti takšnih raziskovalnih predmetov in načinu vprašanj, ki se nanašajo nanje.

Analitična teorija znanosti izkazuje specifično selektivnost (enostransko poudarjanje) nekaterih prvin v procesu znanstvene produkcije. Ena takih je vprašanje testiranja hipotez, ki je povezana z vprašanjem veljavnosti znanstvenih izjav. To je gotovo eden osrednjih, ne pa edini ali celo glavni problem spoznavnega procesa.

Druga značilnost je nagnjenost analitične teorije znanosti k poudarjanju aksiomatske zgradbe teorije, katere prednost naj bi bila večja pojasnjevalna moč. Vrednost izjave naj bi se potemtakem večala s stopnjo njene splošnosti.

Tretja značilnost je njeno preferiranje določene vrste izjav. Te izjave se nanašajo na vzročne povezave med dvema pojavoma. Če zveza ni univerzalna in deterministična, če torej neodvisna spremenljivka ni nujni in zadostni pogoj za odvisno, so drugi dejavniki (ki tudi vplivajo na

odvisno spremenljivko), nevtralizirani z uvedbo določil prostora in časa ali pa s ceteris paribus klavzulo. Prav to pa daje tej metodologiji njen analitični pomen, saj so tako kompleksni pojavi razbiti, ko obravnavamo posamezne značilnosti in odnose med njimi v abstrakciji od celot, v katerih sicer nastopajo.

Za analitično teorijo znanosti je značilno zanemarjanje vseh tistih faz, prek katerih se oblikuje zgradba znanosti, to je, določitev predmeta spoznavanja, postavitve raziskovalnega vprašanja, oblikovanje pojmov. Zato policy znanosti poudarjajo pomembnost teh faz še prav posebej v znanstveni panogi, ki se nahaja v procesu oblikovanja svoje identitete. Zavračanje analitičnega redukcionizma in poudarjanje kompleksnosti in kontekstualnosti, zavračanje nomološkega in poudarjanje idiografskega spoznanja je metodična značilnost policy znanosti. To sicer ne omogoča posploševanj glede odnosov med posameznimi značilnostmi spoznavnega predmeta, dopušča pa močno diferencirano razumevanje notranje dinamike, specifičnosti in vzrokov določenih kompleksnih procesov.

Usmerjenost pozornosti policy analize se je v njeni dosedANJI zgodovini spreminjala. Sprva je bila usmerjena na oblikovanje politike (policy), razumljene predvsem kot izbire političnih ciljev. To je bilo preučevanje input struktur političnega sistema, stopnje, do katere je politični proces postal dejansko demokratičen in sposoben prevajati množične zahteve in družbene potrebe v politiko. Potem pa je prišlo obdobje preučevanja izvajanja, uresničevanja, uporabe (implementacije) politike. Tokrat je pri spoznavanju vodilno vprašanje o učinkovitosti izvajanja politik (programov). Dejavnike, ki domnevno vplivajo na to učinkovitost, delijo običajno na dve skupini:

1. značilnosti izvajalskega sistema in ravnanja izvajalcev in
2. področje, polje izvajanja: pretežno značilnosti in ravnanja ciljne skupine, naslovnikov in drugih (negativno ali pozitivno) zainteresiranih strank.

Policy, operacionalizirana v obliki programa, to je, pravnih norm, finančnih delitev, načrta itd., je izhodiščna točka procesa, ki je predmet analize. Do določene mere je za raziskovanje izvajanj celo metodološka nujnost, da obravnavajo programe kot danosti, zato da imajo izhodišče za ugotavljanje uspešnosti. Seveda pa se to metodološko sredstvo kaj lahko sprevrne v implicitno domnevo, da je vse v redu, samo da je program uresničen, kot je bilo načrtovano. Raziskave procesov izvajanj kažejo, da je taka domneva marsikdaj napačna. Čeprav je res, da lahko slaba izvedba izniči najboljšo politiko, pa je prav tako res, da celo perfektna izvedba ne zagotavlja realizacije politične (policy) ciljev, če je sam program napačno oblikovan.

To spoznanje je privedlo do ponovne preusmeritve pozornosti k programom in njihovem oblikovanju. Vendar zdaj ne gre za enostavno vrnitev k oblikovanju politike iz prvega obdobja, temveč za premik pri poudarku – z interesno racionalnega na instrumentalni vidik politike. Če

je bilo za prvo obdobje vodilno vprašanje materialne vsebine politike in to; kako ter v kakšni meri izražajo zahteve in potrebe, je sedaj vprašanje, kako oblikovati program, da bi bil učinkovito sredstvo za uresničitev političnih ciljev. Zveza med obliko programa in njegovo učinkovitostjo je bila dotlej zanemarjena.

Praktiki so se zadovoljevali že z njegovo pravno pravilnostjo. Ugotavljanje učinkovitosti kot odvisne spremenljivke se mora sprijazniti z dejstvom, da je to spremenljivko sila težavno operacionalizirati; še posebej zato, ker je z učinkovitostjo, merjeno s stopnjo doseganja cilja, možno manipulirati tako, da postavljamo višje ali nižje cilje. Z metodološkega vidika je še težavnejši problem dejstvo, da je učinkovitost rezultat delovanja ne samo enega posameznega dejavnika in tudi ne samo poljubnega seštevka dejavnikov, ampak prav specifičnega interaktivnega odnosa med skupinami dejavnikov.

V organizacijski teoriji je bil ta problem tematiziran kot odnos med strukturnimi in kontekstualnimi spremenljivkami, v državni politiki pa je učinkovitost odvisna od odnosa med problemom, ki terja razrešitev in značilnostmi politike, operacionalizirane v programu. Politika je učinkovita, če doseže nameravano spremembo v situaciji, ki je obravnavana kot problem. Podrobneje lahko rečemo, da je uspeh določenega programa odvisen od določene kombinacije tehle značilnosti: 1. problema, ki naj bi bil razrešen, 2. programa, 3. intervencijskega polja (predvsem: od naslovnikov) in 4. izvajalcev. Zvez med temi kompleksi dejavnikov ne moremo razlagati kot vzročnih: problem ne določa (povzroča) programa, pač pa mora program nekako ustrezati problemu. Morda bi te odnose najbolj označili kot odnose skladnosti ali ustreznosti (funkcionalne soodvisnosti).

Glede tipov sredstev, s katerimi je mogoče doseči usmeritev ravnanja v določeni smeri, obstoji cela vrsta tipologij. V ilustracijo navedemo eno od njih. To tipologijo sestavljajo naslednji elementi: regulativne norme (prepovedi, podprte z grožnjo s sankcijami, pravila vstopa na trg, pogojna dovoljenja), finačni transferji in spodbude (dotacije, subvencije, socialne podpore), javno zagotavljanje storitev (tehnične in osebne storitve, tudi produkcija dobrin), regulacija postopkov (norme, ki določajo postopke odločanja in razreševanja konfliktov med zasebniki), prepričevanja (informacijske kampanje).

Program lahko kombinira različna sredstva; pri tem je treba upoštevati, da izhajajo ta sredstva iz različnih operativnih načel. Regulativne norme, na primer, producirajo neposredne učinke. Spodbude in regulacije postopkov pa delujejo bolj posredno. Sredstva se razlikujejo tudi po svoji motivacijski moči (šibka ali močna, pozitivna ali negativna). Spodbude in nudenje storitev zahtevajo določen minimum pozitivne motivacije pri naslovnikih, da bi sploh lahko učinkovale. Regulativne norme lahko omejujejo in so uporabljive v primerih, ko ni niti najmanjše motiviranosti. Vendar pa lahko te norme zbudijo nasprotovanje pri prizadetih in strategijo »iskanja lukenj«. So izrazito neprimerne za spodbujanje ravnanja, ki

je odvisno od osebne pobude. Predvideno obnašanje naslovnikov (ciljne skupine) je kritično za izbiro sredstva. Sredstva se tudi razlikujejo po vrsti in obsegu stroškov, ki jih povzročajo.

Oblikovanje programa pa ni sklenjeno z izbiro sredstva. Poleg tega ga je treba operacionalizirati. Operacionalizacija je nujna zaradi določitve obsega ciljne skupine (s tem naj bi se izognili preveliki ali premajhni vključenosti), zaradi sredstev (specifikacija standardov, sankcij, storitev) in procesa izvajanja. Izvajalske organe je treba določiti (ali celo ustanoviti), jim dati pooblastila in vire in predpisati upravne postopke. Ti oblikovni detajli programa strukturirajo proces njegovega izvajanja.

Pomembna splošna značilnost programov je stopnja njihove specifičnosti. Programi z nizko stopnjo specifičnosti omogočajo bolj gibko prilagajanje situacijskim omejitvam pri izvajanju. V odvisnosti od razmer v intervencijskem polju to lahko pomeni nevarnost za zamenjavo ciljev, ali pa večji uspeh pri doseganju ciljev, ker je pri obravnavanju individualnih primerov mogoče izbrati najbolj obetavno smer ravnanja.

MATEJ BOR

Kako je z našimi teorijami?

Popolnosti ni, vendar da si človeški duh ni izmislil popolnosti, ki naj se ji nepopolnost skuša približati, bi bil nepopolnejši, kot je. Tako je tudi s teorijo in prakso. Da ni teorije, bi bila praksa še slabša, kot je. Spricho tega nas razlike med njima ne smejo preveč čuditi in vznemirjati. Praksa je bližje resničnosti, teorija pa resnici. A ne vedno. Mnogo teorij je dlje od resnice kot praksa. Ta dostikrat samo razveljavlja neživljenjskost teorij.

Kako je z našimi teorijami? Mislim, da niso skregane z življenjem nič bolj kot druge teorije, ki hočejo življenje uravnavati. Je za družbo, kot je naša, potreben boljši človek? Ni izključeno. Prav tako pa ni izključeno, da bo nekoč boljši ravno zaradi te družbe. Samoupravljanje je velika šola. Rezultati pa so v tej veliki šoli za zdaj še majhni. Toda ne smemo pozabiti, da so velike šole tudi dolge. Naše samoupravljanje je šele v prvem razredu. Uči se šele šteti. In »ustvarja« izgube.

Človeštvo si že od nekdaj zastavlja večje naloge, kot jih zmore, zato zmore vsaj tiste, ki jim je doraslo. Pusti vse in pojdi za menoj, je rekel Kristus človeštvu. Človeštvo ga je poslušalo in šlo za njim, toda pustilo vsega ni. Vzelo je na pot za Kristusom toliko, da je to pot lahko še zmoglo. Marx je rekel: Pusti, kar ni tvoje, in pojdi za menoj, pa bo nekoč vse od vseh. Človeštvo ga je poslušalo in šlo za njim. Ampak z njimi je šel tudi Aristotel, ki jim govori: Kjer bo vse od vseh, ne bo nihče za nič skrbel.

Praksa daje v marsičem prav Aristotelu, toda da ni bilo Platona in Marxa, bi imeli, ki imajo premalo, še manj, in ki imajo preveč, še več.

Teorija je ideal, praksa uresničevanje ideala. Teorija je cilj, praksa pot do cilja. Vprašanje pa je, kakšen je cilj. Cilj socialističnega humanizma je dokončna osvoboditev človeka, čeprav vemo, da je taka osvoboditev nemogoča. Mogoče je samo osvobajanje. Tudi osvobajanje pred osvobodjevalci, ki so v zgodovini zagrešili vsaj toliko hudega kot zaslužnjevanci.

Aldous Huxley, modri avtor »Vrlega novega sveta« pravi, da ni človeka, ki bi o sebi mislil, da je slab in hudoben. Celó Jago ne. Vsako zlo najde zase moralno opravičilo. Teorija, ki opravičuje prakso. Večina teorij prihaja namreč post festum – kot prikrit advokat resničnosti. So pa tudi takšne, ki hočejo resničnost spremeniti na bolje. Kot na primer Savonarola. Ali na slabše – kot Hitler. A celo Hitler je imel za svoja hudodelstva moralno opravičilo: veličino nemškega rajha, temelječo na večvrednosti arijske rase.

Je potemtakem dobro vendarle tako zraščeno s človeško naravo, da niti zla ne moreš početi, če ga ne opravičiš z dobrim? Vse kaže, da je tako. Iz tega sledi, da še ni vse izgubljeno. Dobro v boju z zlom ne more propasti, ker je, čeprav na videz zmaguje zlo, vendarle imenitnejše in močnejše. Da ni, bi se zlo ne odevalo v obleke dobrega. In ne bi uporabljalo njegove govorice, ko opravičuje svoja dela.

Optimizem glede človeške narave? In to v teh časih? Da, optimizem. Navsezadnje je človeštvo med drugimi imenitnimi stvarmi ustvarilo tudi pojem dobrote. Gledal sem otroške predstave v gledališču in videl, da so vsi otroci brez izjeme vedno na strani dobrote. Tudi tisti, ki so v življenju malopridni.

Teorijo o dobrem v človeku praksa razveljavlja na vsakem koraku, porečete.

Res – a razveljaviti je ne more.

ANDREJ ULE

O teoriji in praksi

Kaj je specifičnost teorije, da je lahko praktična, in prakse, da je praksa teorije?

Na kratko želim opozoriti na pomemben problem, ki je v jedru razmišljanj in razprav o »teoriji« in »praksi«, pa se ga velikokrat izogibamo. To je problem dejanske in bistvene zveze teorij in praks v primerjavi z navideznimi zvezami, ki le prikrivajo *odsotnost* obeh v realnem družbenem življenju. Naj vnaprej povem, da se omejujem predvsem na

družboslovne in humanistične znanosti (teorij) in na njihovo uveljavljanje v družbi. Kaj je specifičnost razmerja »teorija-praksa« nasproti drugim razmerjem človeškega znanja in realnosti? Tega razmerja ne moremo izenačiti s slehernim odnosom nekega znanja (teorije) do dejanskosti. Tako npr. razmerje *teorija-empirična dejstva, ki jih teorija pojasnjuje, ni enako kot razmerje »teorija-praksa«*, saj kljub uspešni pojasnjevalni dejavnosti neke teorije ne poznamo nobene »uporabe« tega znanja zunaj znanosti. To je pogosto značilno za nova fundamentalna znanstvena odkritja. Iz tega ne moremo sklepati, da teorija ni praktična, da ni »povezana s prakso«. Nova znanstvena odkritja so namreč običajno del organiziranega prizadevanja družbene skupine znanstvenikov in so namenjena dolgoročnim smotrom, ki imajo v prihodnosti tudi veliko »uporabno vrednost«.

Vendar bi bilo napačno tudi izenačevati odnos teorija-praksa z odnosom med teorijo (oz. teorijskim delom) in njeno uporabo pri obvladovanju konkretnih težav. Res je sicer, da je ta odnos značilen za odnose in zveze teorije in prakse, vendar ni enak tem odnosom in zvezam. To pa zaradi tega, ker so ravno tiste teorije, ki se zdijo »najbližje človeku«, tj. tiste, ki se ukvarjajo s problemi človeka, posebno družbe, takšne, da se jih *ne da uporabiti*. Tu je treba natančneje opredeliti pomen izraza »uporaba teorije« in pojasniti njegovo razliko od »praktičnosti teorije« v Marxovem pomenu, posebno v njegovih tezah o Feuerbachu. Le tako se namreč lahko izognemo zmedi in površnim pojmovanju, ki so sicer značilna za razprave o odnosu »teorije« in »prakse«.

Odnos: »teorija – njena uporaba« najprej predpostavlja neko ontološko razliko med teorijo in dejanskostjo, v kateri se teorija uporablja. To je torej izrazita »eksterna povezava« dveh različnih realnosti. Prva realnost je realnost teorije, namreč teorije kot nekega sistema stavkov ali vsaj kot sistematičnega načina »oblikovanja« stavkov, ki naj na resničen način opišejo, pojasnijo neka dejstva ali jih napovedo, oz. ki naj omogočijo razumevanje in osmišljanje teh dejstev oz. pojavov.¹

Druga realnost je »dejanskost«, iz katere teorija črpa svoja dejstva, relevantne pojave, s katerimi se ukvarja in »v kateri« se morebiti dalje uporablja. Ta dejanskost večinoma spet ni sama teorija. Seveda so tudi izjeme, če npr. raziskave o »temeljnih določenih znanosti« pripišemo kar tem znanostim in pa pogosto ukvarjanje določene vede z njenim preteklim razvojem, da bi tako našla izhod iz krize ali premostila težave. V tem primeru je ravno za marksizem značilna »marksistična samokritika«. Toda v teh primerih največkrat ne gre za pravo »uporabo« znanosti oz. teorije na njej, temveč največkrat le za ukvarjanje teoretika z *lastno dejavnostjo (preteklo in aktualno)*.

¹ Tu sem le na kratko pojasnil dva poglobljena sodobna tipa opredeljevanja »teorije«. Prvi, ki jo opredeljuje kot sistem opisov, pojasnitev ali napovedi, izvira iz naravoslovne oz. analitično-empirične tradicije, drugi, ki jo opredeljuje kot sistem razumevanja in osmišljanja pa temelji na tako imenovani duhovni oz. hermenevitični tradiciji. Njunega razmerja tu ne obravnavam.

Razlog za to trivialno razliko je, da ne moremo teorije hkrati z njenimi specifičnimi raziskovalnimi in eksperimentalnimi metodami neposredno »uporabiti« pri spreminjanju dejanskosti (razen če med »uporabo« teorije ne štejemo že kar postopka odkrivanja in potrjevanja ali ponarejanja hipotez npr. v eksperimentu. Tudi, če štejemo eksperiment in druge metode opazovanja, zbiranja, analiziranja relevantnih pojavov oz. predmetnosti za začetek »uporabe« teorije, je jasno, da se teorija ne more »neposredno« uporabiti, tj., da potrebujemo *sistem konkretnih operacij, ki prevedejo napovedi teorije v realni proces*, ob katerem naj se potrdi ali je določena hipoteza (postavljena na osnovi teorije) pravilna ali ne. »Prevajanje« teoretskih hipotez v »realni proces« ni enostavno. O tem se že več desetletij prepirajo teoretiki znanosti predvsem o problemu, ali se sploh da ločiti *teorijska* vsebina hipoteze od *empirične* vsebine hipoteze in ali se potemtakem sploh dajo natančno prirediti določeni »teorijski elementi« ustreznim »empiričnim elementom« (pojmom, stavkom, zakonom) teorije.

Vsaj pri naravoslovnih znanostih je posrednik med teorijo in njeno uporabo določena »tehnika« oz. »tehnologija« (kot tehnična teorija). Tehnika napravi iz teorije kot sistema pojasnitev in napovedi neko *orodje delovanja*. Pri družboslovnih znanostih običajno ni takšnega posrednika med teorijo in njeno uporabo, saj je dejavnost teoretika velikokrat že sama neposredno vpletena v uporabo neke teorije. Toda v tem primeru ravno ne moremo več govoriti o distanci teorije in uporabe, odnos med teorijo in dejanskostjo se ne da več zajeti v odnos dveh različnih dejavnosti – dejavnost same teorije in dejavnost njene zunanje uporabe.

Kakorkoli že, odnos teorija – njena uporaba ne more predstavljati celotne povezave teorija-praksa. Za teorijo namreč ni bistveno pomembno, da je »uporabna« oz. da je povezana s prakso, podobno se tudi sama dejanskost razvija po svoji logiki in je tudi uporaba neke teorije bistveno ne predrugači. Določena realnost velja le kot eno od področij uporabe, je eden od modelov veljavnosti teorije, ki jo dodatno podkrepi. Pri naravoslovnih in tehničnih znanostih je ta odnos očiten, če pa se pojavi tudi pri družboslovnih in humanističnih vedah, običajno negativno vrednotimo teorijo, ki vodi k instrumentalnemu odnosu do družbene realnosti, teorija je takrat običajno nereflektiran sceintizem in tehnokratizem.²

Ne glede na dejstvo, da so npr. naravoslovne vede osnova tehnike in sodobne industrije, ohranjajo v bistvu še vedno »konteplativen« odnos do narave. Ravno družbene in humanistične vede s svojo primarno družbeno angažiranostjo kažejo, da odnos teorije do dejanskosti ni zgolj odnos teorije do njenih različnih »praktičnih uporab« ali odnos teorije do

² Primeri takšnih »konteplativnih« in obenem instrumentalističnih družbenih teorij in teorij o človeku so npr. v psihologiji behaviorizem (gl. Skinner), v sociologiji del funkcionalizma in sistemskih teorij, a tudi stalinski marksizem in ekonomistični marksizem »faktorjev«, v lingvistiki del strukturalizma ipd., atristorične teoretske usmeritve. Med temi so nekatere celo dokaj smiselne in utemeljene – na svojem področju raziskovanja, (npr. sistemska teorija), druge pa so predvsem ideološke teorije.

ustreznih dejstev, temveč nekaj več. Ta odnos je notranja zveza teorije, ki si jo prisvojijo posamezniki ali skupine in njihove praktične dejavnosti v družbi. Pri tem so bistveni teoretikov kritičen odnos do družbe, samorefleksija družbenega položaja teoretika ter pogostokrat »emancipatorni interes« teoretikov oz. tistih, ki so si zares »praktični«, odnos teorija-praksa pa postaja vse bolj dialektičen, kolikor močnejše je na teoriji temelječe *socialno delovanje ljudi*.

Nekateri teoretiki vendarle pretiravajo z razliko med naravoslovnimi in družboslovnimi oz. humanističnimi vedami in teorijami. Tudi za naravoslovne vede ni značilen zgolj instrumentalen odnos do predmeta in do narave, saj imajo tudi svojo specifično teorijo, ki je obenem tudi del njihove prakse. Razvijanje novih teorij v naravoslovju namreč vsaj posredno omogoča tudi nove oblike človeškega odnosa do narave in sploh do realnosti, kar je obenem že družbeni učinek, morda pametnejši kot neposredna tehnična uporaba odkritij, ki je večidel povezana z instrumentalnim odnosom do narave. Ne moremo npr. zanikati dejstva, da so ravno naravoslovna odkritja bistveno pripomogla k sodobnem »ekološkem osveščanju« ljudi v sodobnih družbah in da nove znanstvene teorije omogočajo nasilno včlenitev človeške družbene produkcije v naravne cikle. Emancipatorni in refleksijski interes in dejavnost torej nista le privilegij družboslovcev in humanističnih ved, temveč sta del prakse (vsake) znanosti. Tiste interpretacije, ki so celo naravoslovne zakone poskušale pojasniti povsem operacionalistično, npr. kot zapopadek možnih tehničnih operacij s predmetom, zato neupravičeno zožujejo pomen naravoslovnih in drugih znanstvenih zakonov na neposredno »uporabo«, spregledajo pa samosvojo teorijsko vrednost zakonov in relativno avtonomnost teorijskega dela v primerjavi z njeno »uporabo«.³

Marx je postavil osnoven teoretski koncept slehernega netrivialnega in nepragmatističnega odnosa teorija-praksa. Pri tem moram opozoriti, da imata pojma »praksa« in »praktičen« pri Marxu več različnih pomenov, tako da na nek način nista bila nikoli do kraja domišljena. Vedno sta le v obliki skiciranih zapisov in posameznih tez. »Teze o Feuerbachu« so značilne za to.

V zgodnjih Marxovih delih je »praksa« večinoma le sinonim za »čutno dejavnost« človeka, za človekov spreminjevalni in ustvarjalni odnos do sveta, zato je temeljno ontološko določilo človeka. (MEID I, str. 309). Čeprav je Marx že tedaj pisal tudi o »čutilih kot teoretikih«, vendar še ni razvil koncepta notranje povezave »čutne dejavnosti« in »teorije«.

Vse človeške predmetne dejavnosti so bile pri Marxu tedaj razumljene kot sestavina človeške »prakse«, saj so vse tudi čutna predmetna dejavnost ljudi. Zaradi tega je odnos med »teorijo« in »prakso« eden od vidikov same prakse in ga ni bilo treba še posebej poudarjati. Torej ni bil

³ Takšne interpretacije lahko najdemo tako pri nekaterih empirističnih teoretikih, npr. pri »operacionalizmu« Bridgmana kot tudi pri eksistencialistih (npr. pri Heideggerju) in marksistih (npr. zgodnji Lukacz, Marcuse, Habermas idr.)

še domišljen kot bistvena sestavina »prakse«. Marx sicer že v zgodnjih delih večkrat piše tudi o »praktičnosti znanosti«, npr. o praktičnem poseganju naravoslovja v naravo in v družbeno življenje ljudi, kar je za Marxa temeljni sodobni zgodovinski odnos človeka do narave (prav tam, str. 341). Vendar je tukaj pojem »praktičen« še sinonim za tehnično in industrijsko »uporabo« naravoslovnih znanosti in zato »praktičen« ni posebej pomemben pojem Marxove teorije. Res pa je, da je za Marxa tudi »praktičen odnos« do narave, ki se kaže v industriji, generičen človeški odnos, vendar misel o generičnosti povezave teorija-praksa ni izpeljana, pravzaprav niti še ni zastavljena.

Ob kritiki Bruna Bauerja v delu »Sveta družina« sta sicer Marx in Engels kritizirala Bauerjevo zanemarjanje industrije in naravoslovnih znanosti in pisala o obeh kot o »teoretičnem in praktičnem stališču človeka do narave«. Ta zveza je prvič še izrazito konjunktivna in drugič, uporabljena le za naravoslovje in tehnologijo, torej za odnos »teorije« in njene »tehnične uporabe«, kot smo že omenili.

V »Tezah o Feuerbachu« se konceptualna osrediščenost pojma »prakse« in para »teorija-praksa« močno spremeni. Tam Marx prvič zapiše znane misli o »praksi kot kriteriju resnice« in o revolucionarni enotnosti teorije in prakse v »praktično-kritični dejavnosti« ljudi.

Marx je seveda ohranil osnovno antropološko določilo človeške prakse kot predmetne in čutne človeške dejavnosti, k temu pa je dodal prodorne misli o bistvenem notranjem odnosu teorije in prakse. Pravzaprav je osnovni dosežek, da za Marxa nikjer ni problema nekega zunanjega odnosa »teorije« in »prakse«, temveč želi pokazati, kako je samo temeljno vprašanje odnosa teorije do predmetne realnosti, na katero se nanaša, *praktično vprašanje*. Praksa je torej že pojasnitev tega vprašanja, torej tudi »misterija« o odnosu mišljenja in dejanskosti (glej II. tezo o Feuerbachu). Odnos teorija-praksa je torej praktičen odnos.

Tudi iz drugih Marxovih tez je jasno razvidno njegovo nasprotovanje slehernemu »kasnejšemu« vzporejanju in povezovanju poprej ločenih poslov »teorije« in »prakse«. Marx npr. ostro zavrača Feuerbacha, češ da razume človeško dejavnost le kot »teoretično vedenje«, medtem ko prakso razume le v »umazani židovski pojavnosti«. Zato ne more razumeti »revolucionarne« in »praktično-kritične« dejavnosti (I. teza o Feuerbachu). »Praktično-kritična dejavnost« je očitno prav toliko »praktična« kot tudi »teorijska« dejavnost in ravno to jo naredi za »revolucionarno dejavnost«, ki omogoča spreminjanje okoliščin in človeške dejavnosti ali »samospreminjanje« (III teza o Feuerbachu).

V »Tezah o Feuerbachu« je torej odnos »teorija-praksa« bistveni sestavni del »prakse« kot temeljnega procesa – odnosa človeka do dejanskosti. Vendar ni sestavni del vsake prakse in tudi ni vsaka teorija zmožna zavzeti takšno »praktično vlogo«. Marx se tu ne ravna več po naravoslovnih vedah in tehniki, tj. po odnosu teorija-uporaba, temveč po višji, »praktično teoretični« diferencirani enotnosti »revolucionarne prakse«. V

tem primeru je praksa ravno tako »teorijska«, kot je teorija »praktična«. Dokler ni vzpostavljen takšen odnos oz. bolje prežemanje praktične teorije in teorijske prakse, še ni realiziran pravi, bistven odnos »teorije« iz »prakse«. To pa pomeni, da tudi slavna Marxova opredelitev »prakse kot kriterija resnice« ne more veljati za golo »uporabo« teorije, npr. v tehniki in industriji ali v politiki, temveč le za omenjeno »praktično-kritično« dejavnost ljudi.⁴

Te ugotovitve nas spet povežejo s prejšnjimi navedbami o specifičnem položaju družbenih in humanističnih ved (rekli smo, da ta položaj ni neka izključenost in dokončnost), namreč da pri teh znanostih praviloma ne moremo uporabiti instrumentalnega, na »uporabo« ali na »uspeh« v pojasnitvi, v eksperimentu ipd. zožen koncept »prakse«. Te vede so že s svojo teoretsko dejavnostjo vpletene tudi v »praktičen spopad z dejstvi«, torej njihovo razvijanje in uveljavljanje že vodi v kritično razmišljanje razmer in v poskus emancipatorne prakse.

Za marksizem kot »revolucionarno« in vsaj v osnovi »praktično-kritično« teorijo bi moral biti tak neomejen koncept »teorijske prakse« in »praktične teorije« srčika razvoja in udejanjenja, ne pa zunanje povezovanje marksizma z vnaprej določeno, utrjeno »praktično dejavnostjo«.

Danes na splošno pri nas veliko govorimo o »povezovanju teorije in prakse« pa tudi »znanosti in prakse« ipd. Toda ali se ne skriva za tem dejansko čer, ki vnaprej preprečuje enotnost teorije in prakse. Ali ni že samo govorjenje o »povezovanju« teorije in prakse odpoved njuni možni dialektični enotnosti ali pa je omejevanje na različne vrste »instrumentalne uporabe« znanja? V tem govorjenju in pisanju o »nalogah teorije« pa je jasno izražena zgrešena koncepcija teorije in prakse kot dveh ločenih realitetah in dejavnostih, ki bi ju bilo treba šele nekako »povezati«. Toda če je praksa generična in univerzalna dejavnost ljudi, je vsaka teorija že vnaprej del neke prakse, neke praktične dejavnosti. *Vprašanje je le, kakšna je ta praksa.* Prav tako je tudi sleherna tim. »praksa« povezana z določenim samorazumevanjem, tj. z določenim *teorijskim zasnutkom*. Toda vprašanje je, kakšna teorija in kakšna pričakovanja ali smotri vodijo »prakso«. Zaradi tega, ker je teorija že del »prakse« in ker je praksa tudi že teorijsko posredovana, pa še ni pravega notranjega in zavestnega dialektičnega prežemanja »praktičnosti teorije« in »teorijskosti prakse«.

Ob kritiki, na npr. da »teorija« zaostaja (za prakso ali pa prehiteva prakso) ali da kakorkoli že »ne ustreza praksi«, je potrebno vedno proučiti »oba« pola, tj., kakšna je »praktičnost« teorije, predvsem kateri

⁴ Zdi se, da je vsaj Engels v kasnejšem obdobju večkrat še izenačil pojem »uspešne uporabe« znanja s pojmom »prakse«. Tu se je trivialni koncept »praktičnega preizkusa« izenačil z antropološkim pojmom »prakse«, kar gotovo ne ustreza Marxovi teoriji (glej npr. F. Engels, *Dialektika prirode*, Kultura 1950, str. 181-2). Res je sicer, da je tudi »praktični preizkus« ali »uspeh v industrijski uporabi« znanja neka praksa in je gotovo pomemben element »praktičnosti teorije«, vendar se po mojem mnenju na tem še ne da zaznavati teorije o »praksi kot kriteriju resnice« in kot razrešitvi metafizičnih špekulacij.

družbeni interesi so za teorijo in kakšna je implicitna »teorijskost« prakse, tj., ali se je na osnovi svojih teorijskih in pojmovnih konstruktov sploh sposobna dvigniti do ravni »teorije-prakse«.

Velikokrat bi ugotovili, da niti sklop tim. »teorije« (npr. znanosti, raziskovalne dejavnosti, razvitost marksizma ipd.) niti sklop tim. »prakse« ne ustrežata svojemu nazivu ali pa nimata možnosti za razvoj enotne praktično-kritične dejavnosti. Tako so pozivi za »večjo povezanost« ipd. teorije in prakse le prazno govorjenje, nekakšna politična retorična gesta, ki prikriva vsesplošno pomanjkanje dejanske »revolucionarne prakse«. V resnici se za temi gesli skriva družbeno razmerje med posameznimi deli produkcijskega in reprodukcijskega procesa družbe, npr. družbeno razmerje med duhovno produkcijo in materialno produkcijo. Proglašanje nujnosti medsebojnega »povezovanja« in »ekonomske odvisnosti« teh delov sloni na ideološki razdelitvi področij produkcije in na pozabi, da so vsa ta področja že na nek način medsebojno povezana. Na osnovi teh pozivov skušajo nekateri razsojati o odnosih in zvezah teh delov družbene produkcije. Tudi tu se torej uveljavlja znano geslo »deli in vladaj«.

Takšno početje je še posebno neutemeljeno, če se npr. kot potrebe »prakse« označujejo kar neke trenutne aktualne potrebe političnega dogajanja in se potem sklicuje na »približanje teorije praksi« ipd. Takšno sklicevanje je težnja k »discipliniranju teorije« v skladu z neko »legitimnostno teorijo«, kar ravno prepreči dejansko praktičnost teorije. Često samozadovoljno in slepo postavljanje politično-upravne institucionalne strukture in njenih interesov med tim. »teorijo« in »prakso« je izraz ideološko odtujenega samozavedanja »politike« kot neke vzvišene družbene dejavnosti, ki naj poveže dejavnost drugih družbenih področij. Odtujena politika postavlja meje dejanski teoriji in dejanski praksi in skuša biti nadomestek za realno možno enotnost »teorija-praksa« v praktično-kritični dejavnosti ljudi. Takšna politika poskuša znanstveno ali teorijsko delo spremeniti v instrument svoje moči in to pojmuje kot »povezava teorije in prakse«.

MATJAŽ POTRČ

Teorija o praksi

Tega svojega naslova ne pojmem zgolj enosmerno, namreč da bi morala teorija nekako nadvladati prakso – bog mi je priča, da se kaj takega verjetno še dolgo ne bo zgodilo. Seveda, vkolikor ne prevzamemo stališča, da je vsaka praksa načeloma teoretsko opredeljena, česar pa tod v skrajni obliki storiti ne nameravam. Bolj mi gre za medsebojno povezavo teh dveh pojmov, »teorije« in »prakse«.

In ravno od tod bi zastavil svoje začetno vprašanje naslovu revije »Teorija in praksa«, obračajoč se na veznik »in«, katerega v logiki lahko pojmuje kot konjunkcijo. Ali nam ta veznik zagotavlja ujemanje, skupni teren, oziroma pokritje dveh terminov, kot sta pravkar omenjena? Nisem docela prepričan. Poglejmo primer, kakršnega bi v žaru svoje kritike ideologije (nemške, seveda) navedel mladi Karl Marx. Imamo »jabolka« in »hruške«, pa jih zložimo lepo na dva kupčka, na enega jabolka, na drugega hruške. Tako imamo jabolka »in« hruške, ene poleg drugih, nimamo pa česa, kar bi ju družilo, z izjemo naše razporeditve, namreč da smo bili postavili en kupček zraven drugega.

Poleg tega lahko postavimo še kupček »sliv«, »mandeljnov« in kaj podobnega, vendar bosta za tole razpravo dovolj že kar dva termina. No, da bi združili »jabolka« in »hruške«, rabimo skupni imenovalc, namreč pojem, pojem »sadež«. Opazili ste že gotovo, da Marx česa podobnega niti v mislih ne bi izjavil. On pač izhaja od kritike Hegla, pravzaprav kritizira spekulativno konstrukcijo, ki postavlja na prvo mesto nekaj teoretičnega, pojem, in obravnava posamične empirične, praktične primerke tega pojma, »sadeža«, namreč »hruške« in »jabolka« kot instance povnanjenja, opredmetenja tega pojma. In vendar se mi zdi potrebno poudariti, da ob takšnem konjunktivnem sopostavljanju terminov, kot sta »jabolka« in »hruške«, nujno rabimo še splošni pojem, ki ju povezuje, če pač želimo, da imata termina (oziroma da imajo termini) kaj skupnega.

Tole uvajanje »pojma« mi – tako kot mlademu Marxu – ne diši kaj preveč, ter bi zato predlagal drugačen način povezave dveh terminov, namreč disjunkcijo, ki jo vpeljuje veznik »ali«, oziroma »vel« (nisem rekel »aut-aut«!). Ta način povezave mi godi zato, ker ne rabi prej omenjenega pojma, ki bi povezoval »jabolka« in »hruške«, oziroma v naslovu navedeno »teorijo« in »prakso«. Če rečemo »jabolka ali hruške«, lahko v srečnem primeru pride do skupnega preseka, ki ni nujno presek »sadeža«, ampak smo se znašli na področju logike konkretnega. Morda obstajajo jabolka (pri današnjem bioinženiringu se ne bi čudil!), ki niso izven preseka s hruškami. Ni skrivnost, da pride ob tej operaciji do določene zgube, namreč do zgube pojma, ki je korelativna z zgubo razporejanja individuov v vrsti.

In sedaj lahko ponudim v razmislek svoj ne-verjetni predlog: mar ne bi bilo bolje kot da pravimo »teorija in praksa« reči »teorija ali praksa«, če si želimo zagotoviti njun skupni presek? Res na tem mestu ne morem izmeriti vseh posledic tega svojega prelomnega, takorekoč epohalnega predloga misli (kot bi dejali nekateri teoretiki), vendar pa se teoretsko slastim, da sem dregnil v sam praktični temelj naslova, ter da sem se vprašanja lotil pri korenu, namreč pri korenu povezave med teorijo in prakso.

Naj rečem zgolj še, da nudi moj predlog temeljitejše možnosti povezovanja med teorijo in prakso, kot pa smo priča pri njuni konjunktivni povezavi. Slednja namreč potrebuje vsaj še en povezovalni obči termin, ki

v »teoriji« in »praksi« ni nujno zaobsežen, in si ga zatorej lahko prilaste ideološki (neupravičeni) posegi. »Človek« in »ustvarjalnost« sta morebiti na spisku, vemo pa, da se Marx ni mogel strinjati z ideološko obliko Človeka, vzdignjenega nad posamične individue (in včasih vihajočega nos nad razrednim bojem), ter da mu »ustvarjalnost« kot nekontrolirana eruptivnost duše ni bila preveč povšeči. S tem ne želim reči, da Marx ne bi bil aristoteljanec v najboljšem smislu tradicije te besede. Prav tako naj zgolj še aforistično dostavim, da zahteva prava povezava po mojem mnenju tri termine oziroma krožnice, katere moramo na določen način združiti v en preplet (tako se znebimo nevarnosti meta-pozicije, poveljevanja v imenu drugih z distance, kot sem pred časom omenil v nekem članku o temeljih samoupravnega sistema). Pri tem je seveda pomembno, na kakšen način povežemo te elemente oziroma krožnice med seboj, pomemben je torej *način povezave*. No, in če sem opozoril na ta problem načina povezave, ko sem predlagal naslov »Teorija ali praksa«, sem morda trenutno v tej smeri storil že dovolj. Storil sem morebiti dovolj, da nam naslov revije ne bo več zvenel samoumevno.

No, in na ta način sem menda nekaj prispeval k svoji po-klicni usmeritvi, k imperativu, katerega mi nalaga stan filozofa (pretiranim praktikom naj povem, da omenjeni stan ne »fila zof«, ampak da gre v srečnih primerih za resno delo v Marxovem smislu: če mi na besedo nočejo verjeti, jih prosim, da naj vsaj tedaj, ko so marksisti, v tej smeri preberejo Marxa).

Res sem presenečen, koliko imam nenadoma povedati o tej teoriji in praksi, če se spomnim, kako težko, skoraj sizifovsko nelagodno se mi je zdelo to opravilo, ko me je urednik povabil k sodelovanju! Že sem na področju filozofije, katera me trenutnojenja privlačiti, na področju neke vrste *teorije o praksi*, katera pa ravno ni tako zelo teoretska, in sem zato prepričan, da bi se marksisti morali z njo malo več kot doslej ukvarjati. V mislih imam praktično filozofijo, ki se ukvarja z različnimi področji prakse, in v katero sodijo teorija akcije, teorija politike, teorija prava in teorija etike. Ker je »Teorija in praksa« med temi doslej še najmanj prostora posvečala teoriji akcije, je menda najbolj zanimivo, če o tej povem nekaj besed. Sam izraz zveni dokaj nenavadno, zlasti nevajenim ušesom, vendar pa velja omeniti, da je problematika sama stara vsaj tako kot naša tradicija, se pravi kot Aristotel, ter da tudi marksizmu tuja ni. Tod bi rad zapisal nekaj misli o tem področju, bolj informativnih misli, v ta namen pa se bom oprl na zbornik tekstov iz teorije dejavnosti z naslovom »Namera in dejanje«, ki je nedavno izšel pri IC Rijeka, ter sta ga uredila N. Mišćević in N. Smokrović (1983, biblioteka »Dometi«). Pri tem mi bo prišel zlasti prav uvodni tekst prvega izmed obeh navedenih urednikov v to knjigo.

Teorija dejavnosti oziroma teorija akcije v okviru sodobne analitične filozofije predstavlja nekakšno obnovo, renesanso praktične filozofije, in sicer na področju, katerega je marksizem vsaj v tej obliki nekoliko

zanemari, ter bi mu bilo le v korist, ko bi ga pogledal malo bliže, da bi se izognil nevarnosti dogmatizma. Poglavitni problem je v tej smeri vsekakor vprašanje, kako širša, splošnejša teoretska dogajanja ter spoznanja o teh dogajanjih povezati s spoznanji in z analizo dogajanj na ravni posamičnosti (in to je zorni kot, ki marksističnim analizam pogostoma uhaja, poleg tega pa imamo opravka z določeno relacijo med teorijo in/ali prakso, katera nas v tem zapisu posebej zanima).

Teorija akcije (dejavnosti) je tista smer analitične filozofije, ki se ukvarja s filozofskimi aspekti pojma dejavnosti in postopkov. Ob tem se najprej zanima za naš način razumevanja dejavnosti ter za naš način kako razumemo naš običajni govor o postopkih. Na tak način se lahko teorija akcije vzpostavi kot samostojna panoga, in sicer kot samostojna zlasti glede na tradicionalno problematiko praktične filozofije (npr. Kant in Aristotel), kjer je bilo vselej izhodišče pri temeljnih vprašanjih etike. Pri novi zastavitvi takšna obča, temeljna vprašanja, niso več nujno izhodišče razprave, ampak v postopku razlage pridobe bolj vlogo ilustracije razlage dejavnosti (običajnih) dejavnikov. Tod so sedaj v ospredju vprašanja, kako pride do povzročevanja postopkov, vprašanja načinov na katere lahko postopke opredeljujemo in opisujemo. Temeljne probleme etike in morale v argumentativnem postopku zamenjajo nove discipline, kakšne so logika in teorija odločanja. Slednje so nam potrebne zlasti zato, ker se najprej ozremo na način, kako o postopkih govorimo, in je zato treba zgraditi na začetku teorijo pomenjanja.

Zanimivo je pogledati tri glavne smeri teorije akcije, kakršne obstajajo danes, glede na razlago dejanj. Temeljna pri tem je razlaga dejanj s pomočjo razlogov, kjer nastopata dve sestavini. Vzemimo Franca, ki popije kozarec vode. Prva sestavina pri tem je, kaj dejavnik (Franc) želi doseči s svojim postopkom (ugasiti svojo žejo), druga sestavina pa je spoznavna (če je Franc posegel po kozarcu, je to storil zato, ker je sklepal, da je v njem pijača). Dejavnik (Franc) torej izbira svoja sredstva za izvedbo postopkov glede na svoja prepričanja in želje.

Tri omenjene teorije izkoriščajo pri razlagi dejanj s pomočjo razlogov nekaj načelnih možnosti. Prvo zanima osmišljanje razlogov pri osmišljanju individualnih akcij, dejanj, drugo splošnejše zakonitosti, tretjo pa sintetični način združevanja dveh ravni pri pojasnjevanju dejanj. Prvo teorijo najbolj zanima opis, pod katerim lahko razložimo določeno dejanje ali postopek, pri tem pa seveda ni toliko v ospredju vzročna komponenta razlage, ampak je poudarjena nemožnost popolne določitve praktičnih postopkov, kot področja, katero ne sodi v strogi deduktivni niz razlage. Drugo teorijo oziroma zvrst teorij zanimajo splošne zakonitosti pri pojasnjevanju razlogov za izvedbo dejanj, pri čemer si pomaga z vzročno sestavino pri razlagi; ta teorija je izdelala praktični silogizem, katerega obeležuje možnost posplošitve sklepanj o dejanjih, ter v tej smeri meni, da bi bilo mogoče dejanja, akcije pojasniti bolj znanstveno, kot je o tem prepričana prva teorija. Končno imamo tretjo teorijo, ki se

mi zdi še najbolj zanimiva, že zato, ker združuje na pogled nezdružljive zadeve. Če imamo možnost pojasnitve posamičnih dejanj ter sestavin dejanj s pomočjo vzročnih mehanizmov (denimo, na fizikalni podlagi), na drugi strani ne smemo pozabiti na možnost razlage celote posamičnih dejanj (npr. sedaj s pomočjo ekonomske, in ne več fizikalne znanosti).

Ravno v tem se mi zdi določen most, ki ga tako poredkoma najdemo med (našimi) družboslovci in naravoslovci. Opis, da je Franc prepričan, kako se v kozarcu nahaja pijača, nam pojasni njegovo dejanje, dejanje dejavnika (Franca), da je izpil tekočino, ki se je v kozarcu pač nahajala. Na tej ravni razlaga ni vzročna, ampak imamo opravka z empirično posplošitvijo spoznanj. Vendar kljub temu, da vzročne povezave med opisom in dejanjem ne moremo navesti v skladu z zakoni naravoslovja, lahko predpostavimo, da oba dogodka lahko opišemo s tako zvrstjo opisa, ki ju bo predstavil kot primerka splošnega zakona.

Teorija akcije prične z analizo individualnih postopkov in dejanj, ter zato lahko rečemo, da najprej izdelava teorijo o praksi. Ker smo v analitični tradiciji, se seveda postavlja kot precej težko vprašanje prehod k splošnejšim zakonitostim, katere imajo družbeno, na primer sociološko ali ekonomsko vzeto širšo veljavnost. Vendar imamo na koncu, ob tretjem primeru naših teorij (njihov predstavnik je Davidson) pristop, ki je pomemben zato, ker (v tem je danes skoraj izjemen) omogoča hkratno upoštevanje filozofskega, teoretskega, ter bolj *praktičnega*, znanstvenega zornega kota. In kako mu je to uspelo? Tod postavljam svojo hipotezo, ki se bo ujela s prvimi mislimi, kot sem jih bil zapisal, namreč, da je koristno včasih postaviti za izhodišče najprej disjunkcijo namesto konjunkcije, torej *Teorijo ALI prakso* namesto teorije in prakse, da bi nato na novi ravni prišli do njune produktivne povezave in preseka.

Res je, mi bo kdo zabrusil, vendar vse to zveni zelo kantovsko.

Ta moj potencialni sogovornik bo nemalo presenečen, ko mu bom zaploskal, mu dejal, da je na pravi poti, in naj pogleda spis o temle problemu, nekje med Kantom in Heglom, kakor so ga postavili nemški klasični filozofi: o prigradnih izrekih, da je nekaj sicer lahko teoretsko dobro, ne velja pa za prakso.

Normativno in dejansko

Če govorimo o razmerju praksa-teorija¹ z vidika morale, potem se posebnost tega razmerja gotovo kaže kot razmerje med dejanskostjo in normativnostjo, med »je« in »treba je«. (Nekateri celo sodijo, da je to nasprotje bistvo morale in hkrati njeno samouničujoče protislovje). Toda ali ni nasprotje med dejanskim in normativnim nujna sestavina tudi prava, politike, gospodarjenja itd., ali pa je to le nasprotje moralne sestavine prava, politike, gospodarjenja itd., torej le morale prava, politične morale, poslovne morale itd.?

Se več, ali ni to nasprotje med teoretičnim in praktičnim prisotno povsod, na vseh področjih družbenega življenja? Gotovo, toda posebnost morale naj bi bila prav to, da je v znanosti merilo vrednosti teorije praksa, v morali pa ravno obratno, merilo vrednosti moralne prakse naj bi bila norma, skladnost te prakse z normativno-vrednostnim sistemom.

Nasprotje med normativnim in dejanskim je nujna sestavina morale in sploh vsake človekove praktične dejavnosti. Če ne bi bilo razlike ali celo nasprotja med normativnim in dejanskim, med željami, cilji, ideali in stvarnostjo, obstoječim, potem nobeno delovanje sploh ne bi bilo potrebno. Delovanje, *praksa je prav preoblikovanje obstoječega v skladu z normo* (željo, ciljem, potrebo), torej spreminjanje dejanskosti v vredno dejanskost.

Razcep med dejanskim in *normativnim* je torej tudi motiv, vzgib moralne prakse. Seveda ne vedno.

Če je razhajanje med normativnim in dejanskim, med besedami in dejanji preveliko, potem to vpliva destimulativno; namesto delovanja lahko to povzroči apatijo in zato krizo.

Če je bilo to teoretično videnje tega razmerja, je treba pogledati, kakšno je to razmerje v naši družbeni praksi? V zadnjih dneh, treh letih se je v Jugoslaviji zvrstilo več političnih in znanstvenih srečanj, ki so obravnavala to tematiko; če ne omenjam posebej kongresov ZK in skupščinskih razprav ter množstvo člankov ali celo kakšne knjige, potem je treba omeniti Ziharlove dneve (odgovornost – 1981, krizni pojavi – 1982), kongres samoupravljalcev (1983), okroglo mizo o morali v Splitu (1983), Svetozareve susrete (morala – 1983). Tudi če ne bi poznali drugih dejstev, bi množstvo teh srečanj, zborovanj ipd, samo zase najbrž dovolj zgovorno govorilo o stanju morale v naši družbi. Ugotovitve vseh teh srečanj so dokaj enotne: *kriza morale!* Izrazi, s katerimi se opisuje to stanje, kažejo na mnogostranost te krize: homo Balcanicus, balkanizacija (kratkoroč-

¹ Praksa izvira iz teorije in je tudi merilo njene resničnosti, zato bi bilo bolj marksistično *Praksa in teorija*, namesto *Teorija in praksa*.

nost, korupcija itn.), »bela stavka«, dvojna morala, frazerstvo, dvoličnost, moralni oporunizem, voluntarizem, obstoj ilegalnega sistema odnosov itd. Skratka, razcep med besedami in dejanji povzroči *apatijo*, torej nedelovanje. To pa je seveda najbolj nevarna točka tega razcepa.

Apatija v praksi pa ne sme pomeniti tudi apatije za teorijo. Teorija ne more in ne sme čakati na nekakšen veliki dogodek, ki bo množice porinil iz apatije, ampak si mora s svojimi sredstvi prizadevati za spremembo stanja. Naloga teorije ni le, da »drži ogledalo času«, ampak da išče vzroke za obstoječe stanje in skrbi za njegovo spremembo. Naša teorija pa se žal vse preveč pogosto *omejuje le na nekakšno fenomenologijo krize morale*.

Vendar tudi zgolj ugotavljanje razcepa med besedami in dejanji kaže – zdi se – da vemo za normativno, vemo, kakšna bi morala biti moralna praksa. Zakaj tedaj ne delamo tako?

Razcep med predpisi in dejanskostjo poznamo na vseh področjih, tudi na tehničnem. Spoznane naravne zakonitosti postanejo predpisi tehnične prakse. Toda med tehničnimi in družbenimi predpisi so vendarle velike razlike. Nespoštovanje tehničnih predpisov se sankcionira stihijno, samodejno, naravno, torej tudi stalno. Kršenje družbenih norm pa lahko sankcionira le človek sam, torej lahko sankcioniranje tudi opusti.

Če sta torej pri nas normativno in dejansko v izrazitem razcepu, potem je bistvo problema skrito v odgovoru na vprašanje, *kakšni ljudje smo?* Za neuresničevanje družbenih norm so odgovorni *edinole* ljudje. Ali niso lahko krivi tudi napačni, neživljenjski itd. predpisi? Seveda, toda ti so spet le delo ljudi. Ti predpisi so lahko tudi v nasprotju z objektivnimi družbenimi zakonitostmi, toda vzroki za to neskladje so spet subjektivni. Razlogi za razcep med normami in dejanskostjo so lahko *v praksi ali v teoriji*.

Neka raziskava med člani ZK je pokazala, da le 10% komunistov misli, da njihovi tovariši upajo povedati to, kar mislijo; 23% anketirancev meni, da člani njihove osnovne organizacije skrbijo le za svoj interes, 35%, da so njihovi tovariši vstopili v ZK le zaradi osebnih koristi (leta 1976 je bilo takega mnenja le 22% anketirancev).² Oportunizma, zlasti moralnega oportunizma se dobro zavedamo, toda ne zmoremo menjati ljudi, ne upamo sankcionirati nemoralnosti, nespoštovanja norm in oportunizma. Namesto ljudi menjamo predpise. Pa ne samo to. Nemoč moralnega razsojanja in ukrepanja se kaže tudi v težnji, da se vse mogoče podrobno – do popolnosti določijo s pravnimi predpisi. Moč in pomen morale se tako (hote ali nehote) samo zmanjšujeta.

To ni le zgrešena praksa, ampak tudi zgrešena teorija. S takim ravnanjem samo utrjujemo zavest, da predpisov ni treba spoštovati ter da se ob nespoštovanju predpisov ni treba bati sankcij. »Spreminjati tako zavest (ki je že davno »zajela množice in postala materialna sila«) je dosti težje, kot menjati ekonomske instrumente in politični sistem.«³ Družbena

² Glej več v Ivan Šiber, Konformizem i Savez komunista, Naše teme 5/1983.

³ Mirić J., Etika rada – rad etike, referat na Svetozarevskim susretima, 1983, str. 25.

vloga morale ni majhna. *Moralna moč lahko nadomesti mnoge druge izgube.* Leta od 1941 do 1951 to pripričljivo dokazujejo. Toda to obdobje je značilno tudi po tem, da smo se veliko ukvarjali z »izgradnjo novega človeka«. Kasneje smo se vse bolj posvečali izgradnji industrije, gospodarstva, političnega sistema ipd. Bolj pa, ko smo gradili tovarne, več kot smo imeli zakonov, manj je bilo morale. To ne kaže le ponovno na zgrešenost sociologizma, ki mu je morala le posledica ekonomske baze in političnega sistema, ampak tudi na pomembnost etične teorije oziroma še bolj na daljnosežnost teoretične zmote.

Iluzija o vseomogočnosti pravnih predpisov (a pravijo, da se bližamo normativni entropiji) je hkrati *izguba zaupanja v človeka.* Ali ni absurd, da si naš prototip humanističnega socializma tako spodkopava temelj na katerem stoji?! Ali se tega absurda zavedamo dovolj – dovolj vsaj teoretično?

V naši etiki in (aksiologiji sploh) so številne zmote, nejasnosti, slabosti. V normativni zavesti pa je poleg tega še veliko neznanja in napačne zavesti.⁴

Etične zmote in moralno neznanje niso le slabosti teorije in normativne zavesti. *Zavest (teorija, zamisel, normativna zavest ipd.) je vedno bistvena sestavina moralne prakse. Napačna zavest zato vedno pomeni tudi že napačno prakso* (če se akcija zares uresničuje skladno z zamislijo).

Za moralno prakso je teoretičnost relativno pomembnejša kot pri drugih vrstah prakse. Za razliko od znanstvene napovedi (ki le podaljšuje trende družbenega samotoka) moralna zamisel obsega projektiranje sredstev, sil, surovin itd, tako da bi z akcijo spremenili ta samotok; pri tem moramo poznati ne samo znanstveno napoved (oz. napovedi – saj je večinoma več realnih možnosti), ampak je treba med večimi realnimi možnostmi izbrati najvrednejšo. To pa zahteva poleg poznavanja realnih možnosti tudi poznavanje objektivnih potreb človeka. Za uspešno moralno prakso je torej potrebno *relativno več teoretičnosti* (znanja, mišljenja) kot pri drugih vrstah prakse. Napačna zamisel zato ni samo v nasprotju z objektivno realno možnim, ampak tudi objektivno moralno vrednim.

V nasprotju s tem pa – celo v naši marksistični teoriji – prevladuje stališče, da je morala področje ateoretičnega, ker so norme (oziroma vrednote) ateoretične. Vrednote naj bi bile le čustveno – voljni odnos subjekta do objekta, torej nekaj bistveno iracionalnega. V praksi to pomeni, da vsak pač lahko ima svoje stališče, pri njem trmasto in neargumentirano vztraja ne glede na posledice. To pojmovanje je precej prodrlo tudi v politično (in sploh moralno) prakso.⁵ Tako se pri moralnih ocenah nenehno sklicujemo na dobre namene sestavljalcev zakonov,

⁴ Primerjaj: J. Šter, *Socialistična morala in morala v socializmu*, DE, 1981, str. 116–123.

⁵ Tako imamo recimo absurden položaj, ko določajo višino solidarnostne pomoči tisti, ki jo prejema.

resolucij, planov itn., bolj malo pa nas zanimajo nemoralne posledice. Razcep med besedami in dejanji je tako očiten še z enega vidika.

Vrednote so vedno odnos subjekt-objekt, toda to ni nujno subjektivizem. Razmerje med konkretnim objektom X in konkretnim subjektom Y je tudi objektivno razmerje za drugi subjekt. Za možnost teoretičnega spoznavanja, torej svet vrednot (normativnega) ni načelno nič drugačen kot katerokoli drugo objektivno razmerje. Tudi merilo vrednostno-normativnega sistema je tedaj praksa in ne obratno.

Toda ali ni v znanosti praksa merilo vrednosti teorije, v morali pa ravno obratno, norma merilo vrednosti moralne prakse?! Ali ni tudi pri drugih vrstah prakse merilo njene vrednosti skladnost s teorijo?! Ta odgovor se zdi presenetljiv in celo idealističen. To je točno, toda le, če normo in teorijo razumemo utopično, idealistično, abstraktno-humanistično ipd. To merilo je lahko le norma (teorija), ki je bila v praksi že preizkušena. Norma je merilo prakse, toda le v logičnem, ne pa časovnem smislu. Toda abstraktno-humanistično pojmovanje ni značilno samo za praksiste, ampak tudi za našo politiko, ko se npr. pričakuje in zahteva od blagovnih proizvajalcev, da skrbijo za splošne družbene koristi, da bodo dobri gospodarji, a stalno socializiramo izgube, nedelo, slabo delo, ko se pričakuje, da bodo ljudje ravnali v skladu s predpisi, ne da bi ravnanje v nasprotju s predpisi (dogovori, sklepi itd.) dosledno kaznovali, namesto da se skrivamo za nek lažni humanizem. To je le *nova dvojna morala: ena za moralne, druga za nemoralne (ena dnevna in ena nočna morala)*!

Norma je lahko le tisto, kar je *realno možno*. Zahteva, ki je v nasprotju s tem, kar objektivno ni (realno) možno, ni nič drugega kot *moralizem* (utopizem, abstraktni humanizem ipd.). Kaj je realno možno, je vedno določeno s konkretnim položajem. Možnost (norma) je torej prisotna v sedanjosti, treba jo je le odkriti, spoznati. Celo za okorele pozitiviste je torej normativno dostopno teoriji.

Seveda pa to pomeni tudi, da norma ni vse, kar sicer imenujemo normo (recimo enakost, po enakopravnost ženske in moškega itd.) Sicer pa sploh: cilj naše družbe je zamenjati državo in pravo s samoupravljanjem, t. j. *moralo*, toda tako malo vemo o morali. Če bi kdo javno nastopal, a ne bi recimo, ločil vodika in kisika, bi ga ne jemali resno ali pa bi ga proglasili za norca. Toda če kdo, ki javno nastopa, ne razlikuje niti etike od morale, pa...

ANDREJ KIRN

UDK 330.111.4:141.821

Alternative Marxove vizije razvoja produktivnih sil

Tudi o viziji je treba vizionarsko misliti.

Brez vizije se tone v močvirje pragmatizma in empirizma.

Kategorija produktivnih sil se je zgodovinsko oblikovala v okviru meščanske politične ekonomije (Petty, Skarbek, Say, List, Adam Smith, Ricardo idr.) Ne nastopa v nemški klasični filozofiji, pa tudi ne v utopičnem socializmu, čeprav se je veliko ukvarjal z industrijo. V politični ekonomiji se je na produktivne sile gledalo predvsem kot na izvore nacionalnega bogastva. Pri Marxu produktivne sile dobijo odločilen pomen v obči teoriji družbeno-zgodovinskega razvoja, pri razumevanju vsakokratne strukture družbe, načina produkcije, narave produkcijskih odnosov, družbene delitve dela, človekove svobode, teoretskega in praktičnega prisvajanja narave idr. Pred Marxom pojem produktivnih sil ni bil nikjer vtkari v take raznovrstne povezave. Nedvomno je to ena izmed osrednjih kategorij zgodovinskega materializma. Marx jo ohranja na visoki ravni abstraktnosti, nedoločenosti in jo redko ponazarja s konkretnimi vsebinami, ki pa ne izčrpajo njenega obsega. Marxove vsebine produktivnih sil ni mogoče niti popolnoma subjektivizirati, tj. zožiti zgolj na produktivne človeške moči in še manj zgolj objektivizirati, instrumentalizirati, tj. zožiti na tehnološko, materialno vsebino. Materialna narava produktivnih sil je za Marxa širša kot tehnološka, saj, npr., med produktivne sile uvršča tudi vola, ki vleče plug, naravne sile, delitev dela, znanost idr. Na razvoj produktivnih sil Marx ne gleda zunanje instrumentalno, zgolj kot sredstvo produkcije, ampak kot na izraz posamičnih strani človekovih bitnih moči, njegovih zmožnosti in zasnov. »Ker ti pogoji na vsaki stopnji ustrezajo sočasnemu razvoju produktivnih sil, je njihova zgodovina hkrati zgodovina razvijajočih se in od vsake nove generacije prevzetih produktivnih sil in s tem zgodovina razvoja sil individuov samih.« (Karl Marx-Fridrich Engels, *Izbrana dela*, zv. II, Ljubljana 1976, str. 86, nadalje uporabljena kratica MEID.) V ekonomistični in staliniistični zožitvi produktivnih sil je bila ta globoka filozofsko-antropološka razsežnost produktivnih sil izgubljena. S tem je bilo onemogočeno globlje spraševanje o smislu in potrebi nenehnega razvoja produktivnih sil in

kako se s tem spreminja samo družbeno-zgodovinsko bistvo človeka. Produktivne sile ostajajo le še sredstva za zadovoljevanje potreb, širjenje potrošnje, dviganje produktivnosti človekovega dela, konkurenčne sposobnosti, širjenje vojaške moči ipd. Instrumentalizacija produktivnih sil vključuje instrumentalno razumevanje družbenega razvoja, človekovega dela in človeka samega.

Pomemben napredek Saya pri razumevanju produktivnih sil je Marx videl v tem, da je ta odkril antagonizem razvoja družbenih in individualnih produktivnih sil. Delitev dela kot družbena produktivna sila obuboža po Sayu sposobnosti vsakega človeka (gledano individualno). Marx odkloni Sayevo rešitev tega protislovja, namreč, naj bi država kontrolirala in zaustavila razvoj produktivnih sil in jih spravila v sklad z individualnim razvojem. Sam razvoj produktivnih sil mora po Marxu prerasti in omogočiti razrešitev tega protislovja. Razvoj produktivnih sil je bil po Marxu izsiljen na stroške večine, toda »...končno se ta antagonizem zlomi in sovpade z razvojem posamičnih individuov, da je torej višji razvoj individualnosti odkupljen v zgodovinskem procesu, v katerem so žrtvovani individui...« Karl Marx: *Produktivkräfte und Produktionsverhältnisse*, Frankfurt am Main 1983, str. 75), Protislovni razvoj družbenih produktivnih sil glede na razvoj individuov podrejenega razreda je podoben heglovskemu razvoju absolutne ideje, ki za dosego svojega smotra žrtvuje posameznike.

Ves razvoj produktivnih sil v 20. stoletju še vedno poteka na odtujen način, kot žrtvovanje individuov. Brezposelnost, degradacija dela, industrijska patologija – so konkretne, neposredne oblike »žrtvovanja individuov«. Tudi novejša revolucija v mikroelektroniki, ki ustvarja materialno-tehnološke temelje za zlom tega antagonizma, se plačuje s pohabljanjem na tisoče delavcev. Dela se z materiali, ki dražijo kožo, povzročajo izpuščaje, vrtoglavost, bruhanje, okvare oči zaradi dela z mikroskopom ter izkoriščanje cenene, zlasti ženske delovne sile. V jugovzhodni Aziji, kjer imajo ameriške transnacionalke svoja podjetja na področju mikroelektronike, znaša dnevna mezda (npr. na Filipinih) 0,8–0,6 dolarjev. Čez štiri leta imajo zaposlene žene tako pokvarjen vid, da ne morejo več delati in se predajo prostituciji (*Microelectronics. Capitalist Technology and the Working Class*, London 1980, str. 19). Sporazumi o uvajanju mikroelektronike in tehnoloških inovacij med sindikati in upravami, postavljajo meje degradaciji dela, odpuščanju delavcev, vključujejo zahteve po organizirani prekvalifikaciji. Vse to kaže na upiranje delavskega razreda temu, da bi razvoj najmodernejših produktivnih sil bil odkupljen z najbolj grobimi oblikami njegovega žrtvovanja. Tudi državno centralistična-socialistična oblika razvoja tako produktivnih kot destruktivnih (vojaških) sil je bila odkupljena z žrtvovanjem posameznikov. Če so točna in ne ideološko fabricirana novejša razkritja o razvoju sovjetske atomske bombe, potem imamo pred seboj srhljivo podobo brezobzirnega (ne samo zaradi nepoznavanja nevarnosti radioaktivnega sevanja) žrtvovanja živ-

ljenja in zdravja ljudi, da se razvija vojaška in civilna atomska tehnologija. Kot je nekdanj prodor moderne britanske tekstilne industrije v Indijo bil tlakovan s kostmi indijskih tkalcev, tako je v mednarodne ekonomske okoliščine proizvodnje in difuzije modernih produktivnih sil vtkano vegetiranje milijonov življenj na robu človeške eksistence ter lakota in smrt milijonov ljudi. Marxova vizija zloma antagonizma razvoja produktivnih sil družbenega dela na račun individuov in celih razredov ne samo, da adekvatno izraža najgloblje družbeno bistvo dosedanjega razvoja produktivnih sil, ampak še vedno ostaja nujni humanistični, politični program in inspiracija.

Industrijska revolucija je po Marxu iztrgala orodje iz človekove roke in ga prenesla na stroj. Za sodobno tehnološko revolucijo na temelju mikroelektronike pa bi lahko rekli, da je iztrgala človeku samo roko in glavo in jo vgradila v elektronske-tehnološke sisteme. To je začetek konca industrijskega tipa razvoja produktivnih sil in z njim je povezana tudi globoka kriza gospodarske rasti v sedemdesetih in osemdesetih letih. Leta 1979 je *Economist* poročal, da je tehnologija dosegla svoj plato. Proučitev novjših trendov inovacij na področju kemije in poljedelstva je pokazal, da je spektakularni val inovacij v zatonu. V letih 1970–1980 niso bila uvedena nobena radikalno nova sintetična vlakna in industrija je svojo pozornost obrnila k izboljšavam industrijske tehnologije. (Colin Norman: *The God that Limps. Science and Technology in the Eighties*, New York, London 1981, str. 106). Do tega inovacijskega upada je prišlo, čeprav so izdatki za raziskovanje in razvoj v teh industrijah narasli. V poljedelstvo so bili od leta 1970 uvedeni redki novi učinkoviti pesticidi. ZDA, Francija, Egipt, Kitajska ugotavljajo upadanje produktivnosti v poljedelstvu. Inovacijski val se je v sedemdesetih letih preselil na področje aplikacije mikroelektronike in biotehnologije. Z njima pa se ponuja velik inovacijski prodor na vseh sektorjih industrije, zdravstva, izobraževanja, bančništva, poljedelstva in vseh vrst storitev, kar bo vodilo k temeljnim spremembam v industrijski proizvodnji, organizaciji dela, družinskega in vsakodnevnega življenja. Po J. Forrestru je naša dosedanja tehnologija izčrpala svoje možnosti. Od leta 1960 dalje ni bilo velike, radikalno nove, komercialno uspešne tehnološke inovacije, ki bi bila primerljiva z letalom, televizijo, antibiotikom, najlonom, računalnikom in elektroniko. Stvari, ki so resnično nove, se ne skladajo s štedenjem tehnološko infrastrukturo. Počakati morajo do naslednjega velikega tehnološkega vala (prav tam, str. 108). Tri pomembne odlike ima mikroelektronska tehnologija: rastočo inteligibilnost in senzibilnost, fleksibilnost (spreminjajo se programi za nove operacije in opravila, ne pa sama tehnologija) univerzalnost aplikacije na vseh področjih človekovega dela, od diskretnih materialnih delovnih procesov do informacijskih in logično-informacijskih procesov. Možnosti klasične avtomatizacije so bile omejene predvsem na množično proizvodnjo, in že to zlasti kontinuiranih procesov (kemijska tehnologija, proizvodnja cementa, papirja, nafte). Nobena tehnologija pred mikroelektron-

sko ni imela takšne univerzalnosti. V Marxovem času se je govorilo o parnem stroju kot o univerzalnem pogonskem sredstvu, toda ta univerzalnost je bila omejena na področje energetike in je bila ta energija popolnoma neprimerna za kakšno kompleksnejšo avtomatizacijo.

Že obstoječe in načrtovane robotizirane tovarne zelo nazorno potrjujejo Marxovo misel, da človek v veliki industriji izkorišča minulo opredmeteno delo (zlasti še znanstveno delo) kot kakšno naravno silo. V poljedelstvu je po Marxu prvič prišlo do neskladja med produkcijskim in delovnim procesom, ko produkcijski proces ni delovni proces v tistem odseku, kjer naravni procesi dopolnjujejo začetno človekovo delo. Univerzalna uporaba mikroelektronike ima tendenco, da širi tisti obseg produkcijskega procesa, ki ni hkrati delovni proces in ne zahteva neposredne navzočnosti delavca. Industrijske delovne procese se sedaj vse bolj spreminja v analogijo avtonomno delujočih naravnih procesov.

Kapitalizem razvija univerzalne produktivne sile, ki so možni materialni temelj univerzalne osvoboditve človeka. Predhodnje omejene stopnje razvoja produktivnih sil so bile po Marxu podlaga za omejene osvoboditve. »Dejansko je bila stvar seveda taka, da so se ljudje vsakokrat osvobodili tako daleč, kolikor so jim predpisovale in dovoljevale – ne njihove idealne predstave o človeku, marveč eksistirajoče produktivne sile. Vsem dosedanjim osvoboditvam pa so bile za podlago omejene produktivne sile, katerih produkcija, nezadostna za celo družbo, je le tedaj omogočala razvoj, če so eni zadovoljevali svoje potrebe na račun drugih in so s tem eni – manjšina – dobili monopol na razvoj, medtem ko so bili drugi – večina – zaradi kar naprej trajajočega boja za zadovoljitev najnujnejših potreb zaenkrat (tj. do ustvarjenja novih revolucionarnih produktivnih sil) izključeni od vsega razvoja«. (MEID, zv. II, str. 295–296.) Prisvajanje univerzalnih, totalnih produktivnih sil je hkrati preobrazba delnih individuov v totalne, univerzalne individue, ki razvijajo svoje totalne, mnogostranske sposobnosti.

»Le proletarci sodobnosti, ki so do kraja izključeni iz vsakega samoudejstvovanja, lahko uveljavijo svoje popolno samoudejstvovanje, ki ni več omejeno in ki sestoji iz prisvojitve totalnosti produktivnih sil in razvijanja totalnosti sposobnosti, ki iz njih izvira. Vse prejšnje revolucionarne prisvojitve so bile omejene, individui, ki so bili bornirani, samodejavni zaradi omejenega produkcijskega instrumenta in zaradi omejenega občevanja, so si prisvojili ta omejeni produkcijski instrument (67) in so se zato dokopali le do nove omejenosti.« (MEID, zv. II, str. 92.) Same socialne revolucije, in to velja tudi za socialistične, so po Marxu očitno nezadostne, da bi se lahko ljudje z njimi osvobodili svoje materialne in s tem občečloveške in družbene omejenosti.

Pogosto se Marxu postavlja »nerodno vprašanje«, ki naj pokaže na defekt v njegovem razumevanju zveze med produktivnimi silami, produkcijskimi odnosi in socialno revolucijo, češ, zakaj do socialistične revolucije

ni prišlo v kapitalističnih deželah z razvitejšimi produktivnimi silami in zakaj silovit razvoj produktivnih sil v kapitalizmu v 20. stoletju ne razvija razrednih protislovij in njihove razrešitve v smeri socialistične revolucije. Nesporazumi nastanejo že v zvezi z metodologijo, širino ali ozkostjo razumevanja protislovja med produktivnimi silami in odnosi. Nekateri ga razumejo v nacionalnem-državnem okviru in omejenem časovnem obdobju, pri Marxu pa je šlo za globalno razumevanje protislovja med produktivnimi silami in odnosi na ravni formacije družbe in ne zgolj posamičnih družb znotraj te formacije. Že v *Nemški ideologiji* Marx in Engels poudarita, da protislovje med zavestjo in družbenimi razmerji ni nujno izraz protislovja med družbenimi razmerji in nacionalno razvitostjo produktivnih sil, ampak izraža nasprotja med nacionalno zavestjo in prakso drugih nacij. (MEID, zv. II, str. 37.) Kapitalistična formacija družbe je planetarna, svetovna in zato so učinki razvoja njenih produktivnih sil planetarni, globalni, kar pomeni, da se družbena protislovja med produktivnimi silami in odnosi lahko koncentrirajo, prenašajo in izrazijo v različnih družbah s časovnim premikom in ne ravno tam, kjer so produktivne sile najbolj razvite. Mednarodna ekonomska odvisnost omogoča časovni in prostorski premik protislovij. Ne izvažata ali uvažata se samo moderne tehnologije, znanja, know-howa, finančnega kapitala, ampak se izvažata in uvažata tudi protislovja med produktivnimi silami in odnosi. Gledano globalno, planetarno, ni Marxova teorija o razmerju med produktivnimi silami in odnosi prav nič omajana, s tem, da ni prišlo do socialnih revolucij v razvitih kapitalističnih deželah zahodne Evrope in Severne Amerike. Ta sistemski pogled je zajet v Marxovem spraševanju konec 50.-ih let. »Za nas je težko vprašanje tole: na kontinentu je revolucija preteča in bo tudi takoj prevzela socialistično naravo. Ali ne bo v tem kotičku nujno zatrta, ker je na veliko večjem področju gibanje meščanske družbe še v vzponu?« (Marx-Engels, *Werke*, zv. 29, str. 360.) Pri Marxu se protislovja med produktivnimi silami in družbenimi odnosi razrešujejo s socialno revolucijo, danes pa se planetarno lahko razrešijo tudi v skupnem grobu obeh družbenih formacij. Komunizem mrtvih, pa ne ravno komunisti, ampak tudi vsi drugi, ne potrebujejo.

Razvoj produktivnih sil v socializmu je Marxa pustil zaenkrat na cedilu. Socializem je bil sposoben mobilizirati in organizirati hitro, kvantitativno rast produktivnih sil, majhen pa je bil njegov prispevek k ustvarjanju originalnih prodorov pri kvalitativnem spreminjanju produktivnih sil. Ni mogel spremeniti dosedanje smeri razvoja produktivnih sil in ga vsiliti kapitalizmu. Razlage za to ne moremo iskati nikjer drugje kot na politično-ekonomski ravni. Lahko in potrebno je, da pritegnemo zgodovinske olajševalne okoliščine, toda čimbolj se socializem oddaljuje od svoje izhodiščne točke, tembolj je ta razlaga nemočna in neprepričljiva. To omrtvičenje razvoja produktivnih sil je samo materialni izraz silnega omrtvičenja in zadušitve vsestranske ustvarjalne manifestacije individualnih zasnov in zmožnosti ljudi.

V precejšnjem delu meščanske kritične družbene misli in tudi vsakdanje družbene zavesti sta nenehni razvoj produktivnih sil in gospodarska rast izgubila svojo privlačno silo in smisel. Tudi marksistično misel je oplazil ta mrzel tuš. Nismo še povsem izmerili daljnosežnih konsekvenc te intelektualne in praktične krize. Vprašljiva je postala Marxova ocena, da je ključna meja za razvoj kapitala kapital sam, ne pa nekakšne zunanje, fizične meje. Obsežna ekološka spoznanja vse bolj prepričljivo kažejo, da obstajajo in da bodo vse bolj pokazale svojo moč zunanje, fizične meje za nenehno razširjeno kapitalistično in socialistično produkcijo. Trmasto vztrajamo pri neizčrpnih možnostih naše Zemlje in naše biosfere. Izmišljamo si nove tehnološke možnosti in zvižace, s pomočjo katerih bi to neljubo resnico zanikali ali prelisičili. Z našim potratništvom in z rastjo materialnega bogastva vsaj enega dela človeštva in družbenih slojev, bomo naše otroke potisnili v brezupni položaj, iz katerega bo težko najti izhod. Vprašljiv je postal Marxov cilj celovitega razvoja človeške vladavine nad naravo. Kapitalizem bo postal tudi ekološko nemogoč, toda ali je ekološko mogoč komunizem? Vprašanje je, kakšen komunizem? Komunizem razsipništva in nenehne rasti materialnega bogastva gotovo ne! Materialni razvoj odpravlja in blaži posamične socialne razlike, a hkrati nenehno poraja nove. Razvoj nenehno spremlja začetno privilegirano zadovoljevanje posameznih potreb. Iluzija je iskati v nenehnem razvoju produktivnih sil končno sredstvo za odpravo socialnih razlik. Za vse predkapitalistične produkcijske načine se je po Marxu trenutna potrošnja pojavljala kot zakon omejitve proizvodnje. (Karl Marx, *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje*, Beograd 1977, str. 56.) Trenutna potrošnja kot zakon omejitve proizvodnje bo v bodoče ekološko vsiljena. Toda, ali Marxov univerzalni razvoj človekovih sposobnosti, užitkov, potreb kot resnično bogastvo in največja produktivna sila ne implicira nujno tudi neomejenega razvoja materialnih produktivnih sil in materialnega bogastva? Kako naj, npr., znanstvenik razvija univerzalnost svojih sposobnosti, zasnov, če nenehno ne spreminja tehničnih sredstev svojega raziskovanja? Potrebni so vse dražji, vse močnejši teleskopi, mikroskopi, pospeševalniki idr. Vsaka pridobljena informacija pa je odkupljena za ceno določene količine entropije. Naredili smo šele prve korake v razumevanju zakonitosti destruktivne, entropijske strani tudi najbolj ustvarjalnih aktivnosti, ki naj bi po Marxu postale množična aktivnost bodoče komunistične družbe. Brillouin je podčrtal, da v fizikalnem sistemu ne moremo v nedogled, brez konca in kraja izmeriti vsega. Če bi po Brillouinu hoteli izmeriti npr. razdaljo 10^{-50} cm, bi zahtevana energija bila tako fantastično velika, da bi lahko raznesla na koščke ne samo laboratorij, ampak vso Zemljo. (L. Brillouin: *Scientific Uncertainty and Information*, London 1964, cit. po ruskem prevodu, *Naučnaje neopredelennost' i informacija*, Moskva 1966, str. 49–50.) Vse implikacije tovrstnih omejitev bodo raziskovalci praktično tehnično in teoretsko zaznali že davno preje, preden se bodo približali takšnim skrajnim možnostim.

Marx je destruktivno stran dela odkrival predvsem v kapitalistični družbeni formi dela in v stihjskem razvoju materialne kulture antičnih civilizacij, ki so pustile za seboj puščavo. Toda ta razsežnost presega naravo družbene forme dela in je lastna vsakemu delu, neodvisno od njegove družbene oblike, tako kot so po Marxu enostavne prvine delovnega procesa neodvisne od vsake družbe, čeprav se pojavljajo vedno različno v različnih konkretnih zgodovinskih oblikah dela. V začetku dvajsetega stoletja je neki fizik poetično primerjal energijo in entropijo s kraljico in njeno senco. Tudi človekovo delo kot materialno dejavnost in proces spremlja ta senca in nobena znanstvena in tehnološka zvijačnost uma je ne bo mogla izničiti. Ta senca postaja vse večja, vse bolj opazna z rastjo univerzalnih produktivnih sil in materialnega bogastva. Opazili smo jo kot neljubega, vsiljivega gosta, ki je do sedaj bolj ali manj neopazno čepel v kotu in se nanj nismo dosti praktično in miselno ozirali, ko smo producirali načrte o razvoju produktivnih sil, produktivnosti dela, rasti življenjskega standarda in človekovih potreb. Zdi se, da je temu skrivnostnemu gostu dovolj tega našega podcenjevanja in brezbržnosti. Vstal je in njegova senca je vse daljša in temačnejša. Nismo še dobro preučili tega prihajajočega gosta in njegove sence, čeprav nam grozi, da nam bo zatemnil »sonce«, saj nam je že kar krepko zagrenil naše materialno blagostanje. Ko bomo bolje proučili njegovo senco, bomo verjetno tudi prevrednotili naše dosedanje »sonce«. Sprijazniti se bomo morali s tem, da tudi v premočni svetlobi ni mogoče ničesar videti, kot tudi ne v popolni temi. Ne moremo uteči dialektiki ustvarjalne entropije in entropije ustvarjalnosti.

Bolj kot kdorkoli drugi v svojem času sta Marx in Engels opazila tega neljubega gosta, toda menila sta, da ga bodo združeni komunistični producenti že ukrotili in ne bo ogrozil in omejeval absolutnega izoblikovanja njihovih zasnov in sposobnosti. Danes je ta vizija postavljena pod vprašaj. Ni je mogoče črtati po hitrem postopku, pa tudi samoumevno ji ne moremo več slediti brez globljega premisleka in spraševanja. V tem pa tiči možni globoki izvor intelektualne krize naše generacije, saj vključuje radikalen zasuk v temeljnih aksiomih marksistične antropološke vizije, ki nas je navdihovala desetletja. Ni se mogoče posloviti od nje tako miselno lahkotno kot npr. Philippe Saint Marc in podobni (Philippe Saint Marc: *Progres ou decline de l'homme?*, Editions Stock 1978.) Za Saint Marca sta kapitalizem in marksizem dve obliki materializma, dve ideologiji dehumanizacije, ker v njih poteka pobožanstvenje stvari in postvarelost človeka, favorizirata civilizacijo rasti, objektov, razsipništva in gospodovanja nad naravo. Po drugi strani pa Marc ponuja humanistično rast, rast za napredek človeka, civilizacijo okolja, sovpadanje ekonomije in ekologije, kar pa gotovo ni prav nič novega in v nasprotju z izvorno Marxovo in Engelsovo mislijo. Potrebe in bistroumnost so po Heglu človeku omogočile, da odkriva neskončne različne načine obvladovanja in uporabe narave, toda v svoji univerzalnosti narava ne more biti obvladovana in

pokorjena smotrom človeka tako, da posamične naravne sile in lastnosti postavlja eno proti drugi in jih obvladuje s pomočjo drugih posamičnosti. Na ta način po Heglu celota ni obvladljiva. Vsesplošni entuziazem napredka v 19. stoletju in mogočni razvoj produktivnih sil družbenega dela sta verjetno botrovala Marxovi optimistični oceni, da univerzalni razvoj produktivnih sil prinaša s seboj tudi obvladljivost narave v njeni celoti. Toda v *Kapitalu* se Marx v tem pogledu vrača na hegllovsko pozicijo s tem, da trdi, da se bo tako kot divjak tudi civilizirani človek moral vedno boriti z naravo. Danes bi lahko rekli, da resen nasprotnik človeka ni več narava kot taka, ampak s človekom spremenjena narava. Ob sedanjih znanstveno-tehnoloških možnostih in njenih navideznih vsemogočnosti, Heglove modrosti ni pripravljena priznati niti kapitalistična niti socialistična znanstveno-tehnološka zvijačnost razuma. Kvečjemu jo obravnava kot nekaj naključnega, prehodnega, nekaj, kar bo odpravljeno z naslednjo stopnjo znanstveno-tehnološkega razvoja. Ta razvoj pa številne temeljne človeške probleme, ki presegajo obzorje razredne uporabe znanosti in tehnologije, zapleta na nov, presenetljiv, nepredvidljiv način. Kot je Engels dejal nekoč za kapitalistični razvoj produktivnih sil, da buržoazija dela eksperimente s človeškimi množicami v primerjavi s katerimi so eksperimenti v laboratorijih pritlikavi, tako bi lahko rekli, da s sedanjim znanstveno-tehnološkim razvojem, ki ga diktira kapital, vojaški ter ekonomsko-socialni cilji, delajo centri ekonomske, politične, vojaške, znanstveno-tehnološke moči s človeštvom planetaren eksperiment, katerega izidi so nepredvidljivi.

Marx in Engels sta lepo razvila dialektiko posredovanja družbene determiniranosti s pomočjo tehnološke determiniranosti (npr. pri realni, tj. tehnološko predmetni podreditvi dela pod kapital) in obratno posredovanost in ukinjenost tehnološke determiniranosti v celoti družbenih odnosov. Bolj ali manj neproblematično pa pri njima izstopa znanstveno-tehnološka determiniranost načina človekovega življenja po ukinitvi razredne družbe. V drugi polovici 20. stoletja pa je v tem pogledu situacija takšna, da si tudi marksistični in socialistični misleci ne morejo privoščiti mirnega, udobnega intelektualnega spanja. Nek globlji namig najdemo v Engelsovem spisu *O avtoriteti*, kjer se dotika tehnološke avtoritete, prisile, determiniranosti tako v produkcijskem procesu kot tudi širše v družbi, npr. prometu. Ne glede na kakršnokoli družbeno organizacijo nam po Engelsu »materialne okoliščine, v katerih produciramo in dajemo produkte v obtok«, vsiljujejo nekakšno podrejenost in avtoriteto, čeprav ne v političnem smislu. Kot nezdgovinski tehnološki determinizem, odtrgan od družbenih odnosov, se danes najbolj ostro kritizira tisti del Engelsove misli, ki se nanaša na avtoriteto in podrejenost, »ne glede na kakršnokoli družbeno organizacijo«. (MEID, zv. IV, str. 457.) Vendar Engels ne trdi, da obstoji ena in ista tehnološka determiniranost, podrejenost, neodvisna od katerekoli družbene organizacije, ampak da ta neodvisnost obstoji samo v tem, da v vsaki družbeni organizaciji obstoji določena

tehnološka determiniranost, ki jo »nalagajo materialne okoliščine, v katerih produciramo in dajemo produkte v obtočnik,« (prav tam, str. 457). To svoje gledanje je Engels izpeljal iz globokega filozofskega spoznanja, ki ima mogoče svoje korenine pri Heglu: »Če si je človek z znanostjo in iznajdljivim razumom podvrget prirode sile, se mu te maščujejo s tem, da si ga takrat, ko jih uporablja, podvržejo pravemu despotizmu, neodvisno od vsake družbene organizacije«. (prav tam, str. 457) S pomočjo Engelsa se sedaj lahko zgodovinsko vprašamo, kakšnemu despotizmu smo se že ali se bomo podvržli tudi v socialistični in komunistični družbi, ko smo v 20. stoletju v takem obsegu in s tako iznajdljivostjo uporabili naravne sile v jedrskih elektrarnah, genetski tehnologiji, sodobnih prometnih, zdravstvenih, komunikacijskih, proizvodnih in vseh mogočih drugih sredstvih. Danes se razpravlja o političnih implikacijah širjenja jedrskih elektrarn, genetske in informacijske tehnologije za demokratično organizacijo družbe.

V kakšni obliki se nam danes kaže »maščevanje« uporabljenih naravnih sil? Ta Engelsov vidik ni zajet v Marxovem entuziazmu totalnega, univerzalnega razvoja produktivnih sil, toda ni ga mogoče več zanemarjati ali spregledati. Nove tehnologije tudi v socialističnih odnosih omogočajo ali vsiljujejo (ko se razširijo) nove oblike osamitve ljudi, zmanjšanja in osiromašitve neposrednih človeških stikov (npr. videotekst idr.). Če je človek s krčenjem polja po Marxu spreminjal tudi samega sebe in svoj jezik, mar že vemo, na kakšni poti samospreminjanja smo danes, ko govorimo o inteligentnih industrijskih robotih, umetnem srcu, mikroprocesorjih, »challenderjih« ipd.? Lahko je reči, da se mora napredna humanistična alternativa truditi, da bo ohranila dobro, zaželeno in odstranjevala slabo. Toda to razmišljanje, ki je splošno razširjeno, je preveč ceneno. Neizmerna raznovrstnost »dobrega« in »slabega« so deli organizirane celote in ni mogoče poljubno odstranjevati slabega, da bi ohranili samo dobro. Tehnološko omogočeno dobro je bolj ali manj odkupljeno za ceno slabega, ki je odvisno od njega. Določena konkretna tehnološka dobrina obstaja zaradi konkretne tehnološke slabosti.

Nedvomno se je mogoče strinjati z Marxom, da bo svobodni čas, čas za višje dejavnosti kot posledica univerzalnega razvoja produktivnih sil spremenil njegovega lastnika v drug subjekt, ki potem kot drugi subjekt vstopa v neposredni produkcijski proces. (*Grundrisse*, Europa Verlag, Wien, str. 599.) Toda treba se je vprašati še po drugih razsežnostih takšnega subjekta svobodnega časa: kakšno je njegovo zdravje, zrak, ki ga vdihava, voda, ki jo pije, hrana, ki jo uživa, kakšni so njegova polja, gozdovi in reke, kako je z življenjem v teh gozdovih in rekah, kakšni so njegovi stiki z drugimi ljudmi, kakšna so njegova čustva in podobno. Ne vem, kakšno veselje bi imel človek s svobodnim časom sredi mrtve in stehnzirane narave. Vzpon k totalnemu človeku, totalnosti produktivnih sil sprošča na milijone ireverzibilnih procesov. Tudi v človekovem delu in človekovih tehnoloških procesih obstaja načelo, ki mora po fiziku in

nobelovcu Feynmanu obstajati v mehaniki in mora biti podobno naslednjemu: »Iz stebila lahko napraviš deske, toda iz desk ne moreš stebila, tako da naš svet stalno spreminja svoje lastnosti, vse manj je ‚steblast‘ in vse bolj ‚deskast‘ in ta ireverzibilnost medsebojnega delovanja mora biti vzrok za ireverzibilnost vseh pojavov v našem življenju.« (Richard Feynman, *Osobitosti fizikalnih zakona*, Zagreb 1977, str. 102.) Marx in Engels se ob svoji viziji razvoja totalnih, univerzalnih produktivnih sil individuov še nista bila prisiljena spraševati, kaj če absolutno izoblikovanje človekovih zmožnosti ni hkrati nujno spreminjanje »steblastega« sveta v »deskasti« svet? Na določeni meji »stebel« ni več mogoče spreminjati v »deskasti svet« ne samo zato, ker »stebila« ne rastejo dovolj hitro, ampak tudi zato, ker ni mogoče več tolerirati stopnje samoogroženosti človeka.

Ali se bo pred tem Rubikonom zlomila Marxova vizija totalnega razvoja produktivnih sil kot univerzalnega razvoja človeških potreb, užitkov in zasnov v vseh smereh? Že danes je številnim ekologom jasno, da je nemogoče, da bi si sedanjih 4,5 ali bodočih 6,2 ali 10 milijard ljudi lahko privoščilo takšno energetsko, surovinsko in ekološko obremenitev naravnih virov kot so jo danes že dosegle visoko razvite kapitalistične in socialistične dežele. Če to ni dosegljivo za vse, pomeni, da ta doseženi materialni način življenja nima nikakršne prihodnosti. Prometejski vzpon k univerzalnim produktivnim in destruktivnim silam je danes hote (vojaško-militaristično) in nehote (ekološko) preračunan z zornega kota uničenja življenja in propada človeštva, ne pa trajnega obstajanja človeškega rodu. Trajni obstoj življenja in človeštva pa je gotovo višja vrednota kot začasni univerzalni razvoj človeških potreb in zasnov za vsako ceno. Marxova zasnova razvoja totalnih produktivnih sil je globoko humanistična, individualistična, personalna, ne pa instrumentalna in v tem smislu Marxova vizija implicitno vsebuje samoomejitev razvoja univerzalnih produktivnih sil, če se ta izkazuje kot iluzorna univerzalnost, kot siromašenje človeka in grožnje za njegov obstoj.

Marx se ni ukvarjal s spekuliranjem v tem smislu, kakšne bistvene tehnološke značilnosti naj bi imele univerzalne, totalne produktivne sile. Njihovo univerzalnost je Marx opredelil z družbenimi posledicami in možnostmi kot so naslednje:

1. Neposredno delo postane podrejen element v odnosu do tehnološke produkcijske uporabe znanosti.
2. Posamično delo kot takšno preneha biti proizvodno, ampak je proizvodno samo kot prvina skupnega dela, ki si podreja naravne sile.
3. Delavec vse bolj izstopa iz neposrednega produkcijskega procesa, namesto da bi – kot doslej – ostal njegov glavni agent.
4. Proces proizvodnje se iz enostavnega delovnega procesa pretvori v znanstven proces. S tem, ko znanost postaja neposredna produktivna sila družbe, se proizvodni proces obratno spreminja v eksperimentalno bazo znanosti.

5. Razvoj znanosti vse bolj izstopa kot najodličnejše, idealno in praktično bogastvo, kot ena izmed oblik, strani, v katerih se pojavlja razvoj človeških produktivnih sil.

6. Univerzalne produktivne sile implicirajo in izsiljujejo individualno univerzalno prisvajanje (v politično-ekonomskem upravljalnem in izobraževalnem smislu) in s tem univerzalne individue same.

7. Absolutno razvijanje vseh ustvarjalnih zasnov individuov, brez vsakega vnaprej danega merila kot samosmoter in brez drugega pogoja, kot njihovega dosedanjega razvoja.

8. Delo se spremeni v samoudejstvovanje (*Nemška ideologija*, *Grundrisse*), oziroma ostajata dve sferi: delo (sfera nujnosti) in samoudejstvovanje brez kakšne zunanje smotrnosti (carstvo svobode – *Kapital*).

9. Ustvarjanje svobodnega časa kot prostora za vsestranski razvoj individuov, njihove univerzalne individualne produktivne sile kot največje produktivne sile družbe. Bogastvo je razpoložljiv čas. Svobodni čas kot prostor za svobodno dejavnost in razvoj. Mera bogastva ni več delovni, ampak svobodni čas.

Za točke 1–4 bi rekel, da se v polnem razmahu uresničujejo v 20. stoletju. Ne smemo pozabiti, da so šele v zadnjih letih Marxovega življenja nastali prvi industrijski laboratoriji, v katerih se je izrazil organiziran interes industrijskega kapitala, da se znanost načrtno spremeni v funkcijo proizvodnje, v funkcijo delovnega procesa in hkrati v sredstvo izkoriščanja. Neverjetno globoko in podrobno je Marx prodril v empirično povezanost znanosti in proizvodnje svoje dobe, da je lahko potegnil iz teh dokaj skromnih povezav teoretske ugotovitve o tako daljnosežnih in univerzalnih tendencah.

V 5. točki vidimo, da Marx bodočega razvoja znanosti ne idealizira kot edino obliko, v kateri se pojavlja, ali se bo pojavljal razvoj človeških produktivnih sil. Ne bi ga mogli obtožiti za nekakšen fanatični scientizem. Če mislimo na odstotek zaposlenosti z visoko izobrazbo, je to tudi empirični pokazatelj, v katerem se izraža razvoj človeških produktivnih sil s pomočjo znanosti. Število znanstvenih delavcev glede na vse zaposlene, pa je *količinsko*, procentualno neznatno. Za neznatno število ljudi se znanost pojavlja kot neposredna oblika razvoja človeških produktivnih sil. Kakšna neznanska družbena produktivna sila dremlje v tej obliki, če je že ta neznatna količina izzvala takšno revolucijo vseh produktivnih sil. Ob tem pa ne smemo pozabiti na drugo Marxovo misel, namreč, da čista luč znanosti sije na tem ozadju neznanja. Danes opredmeteno naravoslovno-tehnično in tudi družboslovno znanje še vedno funkcionira v kontekstu organizacijskih shem tako, da za številne delavce pomeni degradacijo dela. Torej se znanost kot oblika razvoja človeških produktivnih sil znanstvenih delavcev hkrati pojavlja kot nerazvoj in degradacija množice drugih človeških produktivnih sil.

Šesta točka zadeva izrazito politične implikacije razvoja modernih produktivnih sil in mislim, da je izziv tako za obstoječe kapitalistične kot

socialistične produkcijske odnose. Avtorji zanimivega poročila Rimskega kluba, *Microelectronics and Society, For Better or for Worse*, New York-London 1982, so se hote ali ne hote vzdržali kakršnihkoli političnih sklepov, čeprav obravnavana tema zadeva v srž problematike odnosa med produktivnimi silami in produkcijskimi odnosi. Prav nič niso dregnili v razmerje med mikroelektroniko in kapitalističnimi odnosi in sicer niti v okviru poglavja »mikroelektronika in makroekonomija«. Vsa eksplicitna politična relevantnost mikroelektronike se izčrpa v bledi konstataciji, da bo mikroelektronska revolucija resnično revolucionarna, če ji bo uspelo ustvariti pravično družbo z visoko stopnjo industrijske demokracije in možnostjo kreativne samorealizacije za mnoge (prav tam, str. 336). Opozorijo še na nevarnost, da bo uvajanje mikroelektronike v države v razvoju povečalo njihovo odvisnost od industrijskih gigantov. Katere temeljne politične oznake se skrivajo za »pravično družbo«, o tem avtorji molčijo, kot da se mikroelektronika z vsemi svojimi revolucionarnimi socialnimi implikacijami lahko brezmejno razvija v obstoječem kapitalističnem sistemu in v sedanji podobi socializma. Radikalno politično-ekonomsko alternativo nadomestijo z nespotakljivo in za vse sprejemljivo občo antropološko alternativo. »Je pot k mehanskemu svetu odtujitve in sovraštva ali k obogatitvi individualnega življenja in povečanju kulturne raznovrstnosti. Izbira je naša in ne bo čakala na naše naslednike.« (Prav tam, str. 336.)

Za nekoga je takšna pozicija znamenje znanstvene objektivnosti in nepristranskosti, drugi pa jo lahko dojamemo kot idejno vrednostno izogibanje znanstveni analizi politične razsežnosti problema. Kako neskončno bolj dosleden in znanstveno politično drzen je bil Aristotel pred 2000 leti, ko je zapisal: »Če bi vsako orodje moglo na ukaz ali iz lastnega nagiba opravljati svoje delo, kakor so se Dedalove umetnine same gibale ali kakor so Hefajstovi trinožniki sami šli na svoje sveto opravilo, ko bi tako tkalski čolnički sami od sebe tkali, ne bi potrebovali mojstri pomočnikov ne gospodarji sužnjev.« (Cit. po *Kapitalu I*, Ljubljana 1961, str. 462.)

Mikroelektronika Aristotelovo tehnološko nemožnost pretvarja v dejanskost in torej niso več potrebni gospodarji, sužnji, mojstri in pomočniki v kakršnikoli obliki. Na valovih mikroelektronske revolucije avtorji poročila Rimskega kluba niso zmožni takšnega drznega političnega sklepa, kot ga je v negativni obliki zmogel Aristotel ob konjski vpregi, motiki in kovaškem kladivu. K tej nemoči gotovo prispeva obvezno idejna »nepristranskost«, ki je bila razglašena že v prvih dveh poročilih Rimskega kluba. (*Meje rasti in Človeštvo na razpotju*). Aristotel si je drzil reči, da bi bila suženjska družba nepotrebna, če bi bil mogoč določen razvoj tehnologije, avtorji *Microelectronics and Society* pa ne zmorejo izreči, da je kapitalistična družba ob sedanjem razvoju produktivnih sil postala anahronizem in seveda da to velja tudi za obstoječo politično ekonomsko organizacijo etatističnega socializma. Ne izreči to, pomeni molče vzeti v zakup, da bo mikroelektronika v obstoječih odnosih postala mogočno

sredstvo manipulacije, dominacije, depersonalizacije, izkoriščanja, nesmielnega razširjanja potrošništva in njenega pretvarjanja v totalno militarizirano in ekološko destruktivno silo.

Bolj radikalno formulacijo najdemo v delu *The Socio-Economics Impact of Microelectronics*, Pergamon Press 1980, kjer se trdi, da se za tehnološko revolucijo skriva globoka socialna revolucija, čeprav spet manjka politična oznaka takšne socialne revolucije.

Pri sedmi in osmi točki ostane vizija razcepljena v dve možnosti. Še vedno ni izginil antagonizem razvoja moderne tehnologije, ki ga je odkril Marx, namreč, da to, kar izgublja posamični delavec, pridobijo celostni delavec oziroma druge kategorije delavcev. Tako se intelektualne potence produkcije, ki se jih odvzema določenim kategorijam delavcev in družbam, nakopičijo pri drugih delavcih in celih družbah. Sodobne študije o delu, kot je, npr., študija Harryja Bravermana *Rad i monopolistički kapital. Degradacija rada u dvadesetom stoljeću* Globus, Zagreb 1983, to potrjujejo. Ta študija je bila napisana v začetku sedemdesetih let in še ni mogla teoretsko izluščiti vseh implikacij za preobrazbo dela, ki ga je prinesel s seboj razvoj mikroelektronike ravno v sredini sedemdesetih let. Tehnološke možnosti mikroelektronike perspektivno odpravljajo Marxov antagonizem, toda trenutni prehodni učinki so še ujeti v njegov okvir, kar izkrivlja dolgoročno tendenco. Avtorji študije Rimskega kluba *Microelectronics and Society* odkrivajo obe vrsti empiričnih učinkov uporabe mikroelektronike; degradacijo dela in dviganje zahtevnosti in kvalitete dela. V nekaterih vidikih in pri nekaterih kategorijah delavcev se pogloblja razlika med tistimi, ki razumejo, in tistimi, ki samo pritiskajo na gumb. Pojavljajo pa se tudi nove zahteve dela, ki ne temeljijo zgolj na vaji, ampak na analitičnih in logičnih zmožnostih (prav tam, str. 162).

Mikroelektronski tehnološki sistemi z integrirano »umetno inteligenco« in senzorji kot nadomestilo za človekova čutila bodo povzročili, da ne bo človek s svojim razumom in čutili privesek in dopolnilo teh sistemov. Določena avtonomija tehnoloških sistemov šele omogoča avtonomijo, tehnološko svobodo človeka v delovnem procesu. Ali je s tem konec tistega tehnološkega determinizma, ki ga je prinesla industrijska revolucija, in ki ga je Engels izrazil z variacijo napisa na vratih Dantejevega pekla: »Pustite vso avtonomijo zunaj, vi, ki vstopate!«? Toda kakšnemu despotizmu uporabljenih naravnih sil v tehničnih pogojih svojega življenja v okviru celotne družbe se bo moral človek podrediti za avtonomijo, pridobljeno v delovnem procesu?

Pogloblja se razlika med simboli in realnostjo. Če so na začetku 20. st. nekateri filozofi v zvezi z novo stopnjo matematizacije znanja vzkliknili: materija izginja, ostajajo samo še matematične enačbe, tako bi danes lahko vrgli geslo: realnost izginja, ostajajo le še slike, informacije in signali o realnosti. In ta razlika med realnostjo in sliko o realnosti se je preselila v sam proizvodni proces in ni več privilegij abstraktnega teoretičnega mišljenja. Opredmetena delujoča abstrakcija vse bolj zapleta proces

posredovanja med abstrakcijo in realnostjo. Logična razsežnost človekovega mišljenja, ki jo je možno formalizirati in algoritmizirati, bo izgubljala na svoji vrednosti in družbeno-znanstveni vlogi. V ospredje bo stopila intuitivna, fantazijska kvaliteta človekovega mišljenja. V tej točki bo znanstveno mišljenje dobilo bolj poetično, umetniško naravo. Tu se odpirajo nove zgodovinske možnosti za prodor v globino skupnih korenin znanosti in umetnosti.

Bolj realna je danes Marxova vizija (iz *Nemške ideologije* in *Grundrissov*) o pretvorbi dela v samoudejstvovanje, ki ni podvrženo zunanji nujnosti in smotrnosti in tehnološki nujnosti, kot pa Marxov dualizem o carstvu samoudejstvovanja. To Marxovo stališče v *Kapitalu* je v bistvu istovetno z Engelsovo parafrazo: »Pustite vso avtonomijo zunaj, vi, ki vstopate«! Ali je surova tehnološka stvarnost dela v drugi polovici 19. st. Marxa in Engelsa prisilila, da sta se odrekla viziji preobrazbe dela v samoudejstvovanje in je kot realna možnost ostal le še dualizem? Izgleda, da je splahnel Marxov optimizem tehnoloških možnosti, da bi producenti lahko izstopili iz neposrednega produkcijskega procesa. Ko je bila ta možnost izključena, potem je seveda lahko zaključil, da »po naravi stvari«, ostaja delavec v delovnem procesu podrejen zunanji smotrnosti. Te podrejenosti zunanji smotrnosti se človek danes osvobaja z vse večjo stopnjo avtonomije delovanja tehnoloških sistemov. Kar je Marx ontološko zakoličil kot »po naravi stvari«, se je izkazalo kot zgodovinsko in torej ni utemeljeno v nikakršni naravi stvari. Izginja to, kar smo do sedaj razumeli kot delo. Kaj prihaja namesto njega, si še nismo popolnoma na jasnem. André Gorz sodi, da polivalentni, vsestransko razviti producent, o katerem je sanjal Marx, lahko postane stvarnost zaradi mikroelektronike. (*Technologie und Politik*, Hamburg 1980, zv. 15, str. 27.)

Kapital nenehno razširja produkcijo, ker povečuje produktivnost dela in s tem presežni čas sprošča za nove produkcijske panoge. Rastoča produktivnost pogloblja družbeno delitev dela in družbena delitev dela stopnjuje produktivnost dela in tako se ta spirala nenehno dviga. Kapital ukinja vse tradicionalne in samorasle meje delovnega časa in nenehno razširja delovni čas prek zadovoljitev naravnih potreb delavca. Tako se nenehno povečujejo mnogostranost produkcije, širjenje kroga družbenih potreb, sredstev za njihovo zadovoljevanje, torej tudi razvoj človeških-produkcijskih zmožnosti in s tem potrjevanje človeških zasnov v novih smereh. (Karl Marx: *Produktivkräfte und Produktionsverhältnisse*, Frankfurt am Main 1982, str. 249.)

Cilj kapitalistične produkcije seveda ni zadovoljevanje človeških potreb, toda ne more se širiti, ne da bi hkrati zadovoljevala tudi človeške potrebe, s tem pa se v razširjeno reprodukcijo kapitala vključuje tudi »razvojni zakon človeške narave«, ki torej ni zgolj lastnost kapitalističnega produkcijskega načina, vendar se z njim ujame in spodbuja kapitalistično razširjeno produkcijo. »Leži torej v razvojnem zakonu človeške

narave, da se brž, ko je poskrbljeno za zadovoljitev enega kroga potreb, sprostijo, ustvarijo nove potrebe«. (prav tam, str. 249).

Mar nužnost socialistične in komunistične razširjene reprodukcije izhaja iz tega »razvojnega zakona človeške narave«, ki je učinkoval v vsej dosednji človeški zgodovini? Vsak zakon zadeva na omejitve v drugih zakonih. Marx se ni vprašal, na kakšne omejitve zadeva ta razvojni zakon človeške narave po ukinjeni kapitalistični produkciji. Nasprotno, domneval je njegov dejanski svobodni razvoj in ne v odtujeni obliki razvoja produktivnih sil, kot samostojnega kraljestva sredstev, ki je samemu sebi namen.

Marxova vizija bodoče komunistične družbe svobodnega časa implicira določeno stabilizacijo, umiritev družbene delitve dela. Če se z rastočo produktivnostjo dela sproščeni čas angažira v vedno novih produkcijskih panogah ali kot razširitev že obstoječih, potem to nikakor ne vodi k večanju svobodnega časa delavcev. Samo ob visoki avtomatizaciji, ko neposredni delovni čas postaja vse manj pomemben, se lahko razvijata in dopolnjujeta istočasno poglobljanje družbene delitve dela in večanje svobodnega časa. Tu obstoji globoka povezava s sodobno mikroelektronsko revolucijo. Mikroelektronska tehnologija silno dviga produktivnost dela tako v materialni proizvodnji, pri pisarniškem delu in v storitvenih dejavnostih. Po Marxu vsak tehnološki napredek nadomešča človekovo delo, toda če se tudi delavcu odvzema dela in se ga naredi brezposelnega, pa to ne izhaja iz same narave tehnologije, ampak iz obstoječih družbeno-produkcijskih odnosov. Dve temeljni rešitvi se ponujata:

1. Silna razširitev proizvodnje, torej oživitev ekonomske rasti;
2. Radikalna skrajšava delovnega časa.

Sodim, da bo prva rešitev blokirana zaradi ekoloških in surovinsko-energetskih omejitev, čeprav bodo le-te spet usodno ignorirane v prvem naletu oživitve ekonomske rasti. Tako se bo stopilo v nov krog poneumljenega potratništva, ki pa bo verjetno njegov usodni, labodji spev. Ni se mogoče v celoti strinjati s poročilom Rimskega kluba *Microelectronics and Society* (str. 27), ki pravi, da bo produktivnost narasla brez oropanja ali degradiranja naravnih virov. Začasno in lokalno da, trajno in sistemsko pa ne! Prav tako se z njimi ni mogoče strinjati glede tega, da je mikroelektronska industrija čista in da ni lačna materialov in energije. V ožjem smislu to drži, v širšem pa ne in je to ekološko zavajajoča ocena. Malo troši energije za upravljanje, informacijske kontrolne procese, toda iz programov in informacij ni mogoče dobiti materialnih produktov, zanje pa bo prav tako kot doslej potrebnih veliko surovin in energije in še veliko več, če se bodo uresničile napovedi nekaterih, da se bodo z mikroelektroniko po prehodnem obdobju prestrukturiranja produktivnih sil vrnili dobri stari časi ekonomske rasti in ekspanzije tržišča, ki bodo spodbudili visoko raven povpraševanja blaga in storitev (prav tam str. 14).

Ta izhod je za kapital najbolj sprejemljiv in zaželen in tudi socialistične ekonomije rasti se ga oprijemajo kot rešilne bilke. Toda to bo samo

začasna preložitev problemov rasti, ki se bo končala v še globlji, univerzalnejši in trajnejši krizi, iz katere bo nujen radikalen obrat, ne pa obnavljanje stare logike na višji ravni. Rast produkcije v celoti je do sedaj vedno spremljala absolutna rast zaposlenih, sedaj pa se z mikroelektronsko revolucijo po Gorzu prvič obeta, da se bo absolutna rast produkcije lahko silno povečala z absolutnim zmanjšanjem zaposlenih. Ukinja se tradicionalna zveza med rastjo produkcije in rastjo zaposlenih. Zamajala se je ena izmed dogem kejnjesijanske politične ekonomije, češ, da oživitev investicijske dejavnosti zmanjšuje brezposelnost. V Zvezni republiki Nemčiji 46% načrtovanih investicij računa z zmanjšanjem, ne pa z povečanjem zaposlenih (*Technologie und Politik*, zv. 15, str. 13).

Ta obrat po Gorzu omogoča Marxovo vizijo o svobodnem času. Kapital noče nič slišati o skrajšanju delovnega časa in uporablja enake argumente, kot jih je uporabil proti skrajšanju na 48- in nato na 42-urni delavnik. Ponujajo se tri temeljne možnosti: 1. ali velika bržposelnost ob nespremenjenem delovnem času; 2. ali fantastična gospodarska rast ob polni zaposlenosti ob obstoječem delovnem času in s fantastično degradacijo biosfere; 3. popolna zaposlenost ob radikalnem zmanjšanju sedanjega delovnega časa in samoomejite rasti potrošnje in proizvodnje, s čimer bi trajno ohranili biosferne pogoje družbene reprodukcije. To je edina možnost, da se Marxova vizija razvoja totalnih, univerzalnih produktivnih sil kot samorazvoja univerzalnih individuov ne sprevrže v totalno avtodestrukcijo človeka in narave.

Za številne partije je po Gorzu človek le delavec, vendar pa ta delavec hoče biti tudi človek. To pa je lahko samo, če se delo pretvori v samoudejstvovanje in človek ni prisiljen delati kot dresirana naravna sila, če ima na razpolago svobodni čas, in če je resnični samoupravljalni subjekt družbenih odnosov. Družba svobodnega časa in človeka pa ne prihaja sama od sebe, kot zreli sadež mikroelektronske revolucije; odvisna je ne le od protikapitalističnega levega programa (Gorz), ampak tudi od ustvarjalnega protibirokratskega, protitehnokratskega samupravno-socialističnega programa.

Mikroelektronska tehnološka revolucija in marksizem

Ko me je spomladi letos dr. Kirn prepričal, naj na letošnjih Ziherlovih dnevih predstavim prispevek z omenjenim ali podobnim naslovom, sem v to privolil v določenem smislu pogojno. Kot tehnik, ki je večji del svoje poklicne aktivnosti posvetil spremljanju burne tehnološke revolucije in hitre generacijske menjave naprav, sistemov in tehnologij na področju elektronike, se seveda ob poglobljenih družboslovnih in filozofskih aspektih in implikacijah vseobsežne zakladnice marksistične misli počutim precej nebogljen. Zato sem kot pogoj za svoje sodelovanje postavil prizanesljivost avditorija, ki mi bo oprostil nehotene poenostavitve in pomanjkljivosti – vsaj v odnosu do nekaterih globljih filozofskih nastavkov in izpeljav bogastva marksistične misli. Kljub temu, da močno zagovarjam stališča, da mora biti naravoslovnotehnična inteligenca aktiven dejavnik naprednega družbenega razvoja in si mora izoblikovati ustrezno družbenopolitično zavest, pa ni mogoče mimo dejstva, da se vsak dan sooča z aktualnim pragmatizmom, ki ga izsiljujejo krizni problemi našega rastočega tehnološkega in ekonomskega zaostajanja za razvitim svetom in njegovo produktivnostjo, kar daje nehote pečat tudi njenemu družbenemu razmišljanju.

Zato ima ta prispevek le skromen in nepretenciozen namen, nakazati in s stališča tehnoekonomskega razsežnosti mikroelektronske revolucije opozoriti na nekaj pomembnih problemov in dilem, ki jih razvoj in implikacije mikroelektronike zastavljata v kompleksu razvoja družbe drugje in pri nas in na katere mora sodobna in ustvarjalna marksistična misel poiskati in ponuditi ustrezne odgovore in stališča.

Mikroelektronska revolucija se po svojih posledicah upravičeno primerja z revolucijo mehanizacije, ki jo je pričel parni stroj, pri čemer seveda ne gre za poenostavljeno primerjavo, po kateri naj bi bil slednji zamenjal človeške mišice, mikroelektronsko vezje pa človeške možgane. Pri tem gre za tako globoke spremembe parametrov ne le družbene reprodukcije, ampak tudi vseh odnosov in dejavnosti človeka kot naravnega in družbenega bitja, da so nekatere nove ali vsaj izpopolnjene opredelitve in razlage nekdanjih pojmov »klasičnega« marksizma neizogibne.

V številnih ocenah in prognozah vpliva mikroelektronike na odpravo nasprotja med delom in kapitalom, na zaposlenost, na pospeševanje ali na zaviranje prodora socialističnih načel v svetu itd.: so stališča močno kontradiktorna. So pa to vprašanja, ki na ustrezen način trkajo tudi na naša vrata in kjer v praktični politiki ne zadostujejo le splošne ugotovitve,

npr., da je tehnološki razvoj v bistvu vedno družbeno oz. celo razredno opredeljen, da je vedno povezan z razvojem družbenoekonomskih proizvodnih odnosov, da družbeno in idejno nevtralne tehnologije ni itd. Ti problemi terjajo veliko konkretnješe ekonomsko-sistemske in socialno-politične opredelitve v konkretnih okoliščinah konkretnega družbenega sistema. Zato menim, da velja tudi obratno – vabilo in izziv naši marksistični družboslovni misli, da se z razvojnimi možnostmi in problemi, ki jih prinaša plazovit prodor mikroelektronike, globlje spozna, jih analizira in se do njih opredeli. To naj stori podobno, kot se je že angažirala ob problemih ekologije, energetike in še kje in pri čemer je upravičeno iztrgala tehniko in tehnologijo iz domene lažne strokovne nevtralnosti in kvaziobjektivnosti, ne da bi s tem zmanjšala njen pomen, pomen ključnega dejavnika v razvoju družbe.

Naj mi bo sedaj dovoljeno, da poskušam na kratko obrazložiti, zakaj je pravzaprav mikroelektronika postala skorajda čez noč tako pomembna po vsem svetu. O njej razpravljajo partijski kongresi v državah SEV in voditelji držav EGS na skupnih sestankih; postala je sestavina vodilnih programov strank, vladnih gospodarskih planov, ciljev proračunskih financiranj in kapitalnih koncentracij, predmet številnih razprav in akcij sindikalnih forumov in delavskih gibanj, malih in velikih izobraževalnih reform, da prvorazrednega zanimanja obrambno oboroževalnega kompleksa niti ne omenjam. Nesporno je, da v sedanjí svetovni družbenoekonomski razporeditvi sil mikroelektronske implikacije močno prispevajo k povečevanju prepada med razvitimi in nerazvitimi in postajajo vedno bolj neposredno sredstvo za nadaljevanje ekonomske in vsakršne dominacije držav nad državami, razredov nad razredi, bogatih nad revnimi.

Bistveni vzrok za to je v dejstvu, da je *mikroelektronika temelj informatike in informacijskega kompleksa*. Ta, komaj dobro desetletje star pojem, ki ima veliko definicij in interpretacij, v kontekstu našega razmišljanja opredeljujemo kot dejavnost, ki zajema ali zaznava, prenaša, obdeluje, shranjuje ter končno prikazuje oz. interpretira vse vrste informacij. Pri tem moramo pojem informacije vzeti najširše, kot enostaven ali poljubno kompleksen podatek o časovno določenem ali časovno neopredeljenem dogajanju ali stanju. To je lahko krvni pritisk, Brahmsova simfonija, razgled s Triglava, zaključni račun podjetja, sestava kemikalije itd., če omenim le nekaj banalnih zgledov.

Mikroelektronska vezja pa so s tem, da so omogočila vsakršno, še tako kompleksno informacijo pretvoriti v kodo samo dveh diskretnih stanj ali v t. i. *digitalno obliko*, omogočila skrajno hitro, ceneno, zanesljivo in splošno dostopno opravljanje vseh naštetih funkcij informatike. Mikroelektronska vezja, z različnimi zahtevnimi fizikalno-kemičnimi postopki »vtisnjena« na majhno silicijevo ploščico, so v bistvu povezani sistemi več sto tisoč osnovnih funkcionalnih logičnih elektronskih celic, ki jih s povezavami vred izdelajo hkrati, zaradi česar so zelo zanesljivi, ne rabijo skoraj nobene energije, zaradi svoje majhnosti so vgradljivi kamorkoli ter

so izredno ceneni. Ti parametri se še nadalje eksponentialno izboljšujejo, saj hitrosti delovanja dosegaajo red milijardinke sekunde, cena na funkcijsko enoto je padla pod tisočinko centa, gostota pa se bliža že milijonu celic na mm^2 , s čimer je možno npr., na pomnilnem vezju nekaj mm^2 shraniti tekst povprečne knjige.

Največji dosežek mikroelektronike pa je *mikroprocesor*, v bistvu kompleten računalnik, naenkrat procesiran na silicijevi ploščici. Le-ta omogoča, da ga ustrezno programiramo z naborom najrazličnejših logičnih ukazov. Ti ukazi določajo njegovo ravnanje, če mu informacije vnesemo v obliki digitalne kode: lahko izvaja aritmetične operacije, primerja in selekcionira informacije, jih zapisuje, odpokliče ali briše, medsebojno pogojuje oz. generira novo izhodno informacijo na podlagi takšne ali drugačne logične sekvence vhodnih informacij itd. – vse to pa opravlja na podlagi vgrajene ali programirane logike samo dveh električnih stanj vsake celice. Mikroprocesor s pripadajočimi pomnilnimi vezji je bistvena podlaga računalnikov vseh vrst in za vsakršne namene in se vključuje prav povsod, na vsa področja materialne proizvodnje, storitev, družbenih dejavnosti, v državno-upravne in druge funkcije in človekov prosti čas, saj je poceni, odpira neštete nove funkcije in možnosti in v največji možni meri izključuje človekovo subjektivnost in biološko občutljivost na ustrezne okoliščine delovanja. Njegova uvedba je že uresničila nekoč utopistične vizije odnosa človek-stroj, saj sodobna robotika, ki ji je podlaga mikroprocesor, omogoča npr. kriterialno odločanje in optimizacijo sekvence delovnih gibanj na podlagi zaznavanja okolja s senzorji, analognimi človeškimi ali, npr., akustično čitanje pisanega teksta z generiranjem sintetičnega govora in obratno, pisanje tekstov ali drugo reagiranje na verbalna povelja v navadnem občevalnem jeziku, nadalje, dovršene simulacije prostorskih dogajanj s tridimenzionalno sliko (šolanje pilotov, umetni filmi), določanje ali prognoziranje na podlagi obdelave ogromne množice podatkov (metereologija, diagnostika) itd.

Odveč bi bilo še nadalje naštevati že *uveljavljene dosežke*, ki niso več nikakršne futurološke spekulacije, ampak dejstva, ki že revolucionarno posegajo v odnose človeka do vsega, kar ga obdaja in s čimer dela v proizvodnji in izven nje.

Naj se nekoliko podrobneje ustavim pri ključni, lahko bi rekli dialektični dvojnosti celotnega kompleksa mikroelektronike, informatike in njunih vsesplošnih implikacij, namreč na problematiki t.i. hardware-a (HW) in software-a (SW) v tem kompleksu ter na njunih odnosih, ker so odločilni za družbenoekonomske posledice in s tem za marksistične opredelitve do mikroelektronske tehnološke revolucije nasploh. Pri tem bi rad opredelil hardware oz. software ne samo kot tkim. *materialno* (strojno) opremo oziroma *programsko* opremo računalnika, ampak kot pojma, katerih prvi izraža materialno, količinsko, utežno in dimenzionalno merljivo podlago vsakršnega tehničnega funkcionalnega sistema, drugi pa funkcionalno znanje, zaobseženo v obliki algoritmov, programov, jezikov,

ukazov, načinov povezav itd., znanje, ki je potrebno, da sicer mrtev hardvarski sistem oživi in deluje tako, da na predviden način opravlja predvideno funkcijo. Pri tem pa je že splošno znano, da postaja HW čedalje univerzalnejši in čedalje širše dostopen, da pa njegov vrednostni delež rapidno pada, čim bolj je funkcionalni tehnični sistem kompleksen in niso več redki primeri, ko je njegova vrednost pod 10%. Nasprotno pa postaja SW čedalje bolj dominanten in ekskluziven objekt visoke vrednosti in zaščite, zlasti t.i. sistemski SW, ki predstavlja notranjo funkcionalno zakonitost in filozofijo delovanja sistema.

V tej zvezi pridemo do prvih sodobnih posledičnih dilem mikroelektronike. Vsa mikroelektronika in na njeni podlagi zgrajena informacijska industrija je reprodukcijsko področje, kjer je znanje *dominantna* proizvodjalna sila. Še več – ta sila se odločilno uveljavlja v vseh panogah, ki uporabljajo tehnične proizvodjalne naprave in sisteme na tej podlagi. To znanje, ta software, pa je hkrati tudi objekt *proizvodnje*; proizvajajo ga sistemski inženirji, programerji, pa tudi »neposredni« delavci, ko nastavljajo, npr., program na numerično krmiljenem rezkalnem stroju, ki ga potem zazna na magnetnem traku, da ga lahko uporabijo tudi druge, na enakem stroju. To znanje, zapisano v vseh sodobnih pomnilnih oblikah, postaja tudi glavni objekt vrednostne menjave; obstaja visoko razvito tržišče zanj, metode za zaščito pred njegovo nepoklicano uporabo pa so izredno razvite in sofisticirane, saj je z varovanjem SW zavarovan v bistvu ves proizvodni proces.

Torej je softwarsko znanje v pravem pomenu besede proizvodjalna sila in blago obenem, ki ima tržno vrednost in v katerem je – po klasičnih marksizma – zajeto tudi presežno delo. Torej je – funkcionalno gledano – ustvarjalec znanja delavec, ki ustvarja tudi presežno delo. V tem smislu je softwarsko znanje oblika kapitala, vklopljenega v reprodukcijski cikel, ki je prav tako kot materialni kapital ustvarjen s presežnim delom. Vendar obstaja bistvena razlika – znanje je, za razliko od kapitalnega preseženega dela v obliki tržnega profita, ustvarjalcu neposredno dostopno, on ga ima v lastnini, saj ga je sam ustvaril in ga, potem ko ga je vgradil v proizvod, še naprej individualno ohranja pri sebi. To proizvodjalno sredstvo, znanje, ima obenem neodtujljiv individualni značaj in je poleg blaga tudi individualizirano proizvodjalno sredstvo, tako da totalna razlastitev njegovih lastnikov v bistvu sploh ni možna!

Seveda je jasno, da znanje v glavi, če ni včlenjeno v reprodukcijski cikel, ni proizvodjalna sila, kot to ni materialno-finančni kapital zunaj funkcije. Toda dejstvo, da je znanje proizvodjalno sredstvo v individualnem lastništvu ustvarjalca v razvitih kapitalističnih deželah vodi do zanimivega pojava, do tega, da se v mikroelektroniki in informatiki porajajo vsak dan številne nove male firme, ki jih ustanovijo skupine sistemskih inženirjev, tehnologov in programerjev, ki so si v okviru dotedanjega dela pri velikih, tehnoloških prodornih firmah nabrali ogromno vrhunskega znanja. Z ustanovitvijo firme, navadno specializirane za določena tehno-

loška področja z visokim deležem softwarea, se pretvarjajo v kapitaliste, lastnike najpomembnejšega kapitala – znanja. Ker seveda brez ustreznega finančnega kapitala tudi ne gre, zlasti ko se firme razvijajo, postanejo mnoge od njih spet predmet nakupa finančno močnih firm; proces se ponavlja in pomeni svojstveno gibalo tehnološkega razvoja, motivirano z možnostjo spremembe družbenoekonomskega, lahko bi rekli razrednega statusa imetnikov čimbolj sodobnega in produktivnega znanja.

Iz klasične zgodovine družbeno ekonomskih odnosov izhaja, da je obvladljivost produkcijskega procesa vedno bila bistveni dejavnik moči vsakega razreda; dominacija produkcijskega kapitala je prav v tem, da je s kapitalno pogojeno in obvladljivo tehnologijo vedno skušal razorožiti delavski razred, ga čimbolj držati na ravni nizko strukturiranega dela s čimbolj razvejano delitvijo, ki ne omogoča obvladovanja celotnega procesa. Visoka kompleksnost dela, celovita odvisnost proizvodnega procesa od širokega izobrazbeno-strokovnega profila delavcev je potencialna grožnja tej obvladljivosti kapitala nad delom, saj ga stavke zlahka in neposredno ogrožajo. To se v mikroelektroniki še vedno dogaja: ni naključje, da so se tovarne mikroelektronskih vezij selile na Daljni vzhod, na tradicionalna področja nizkih mezdnih stroškov in visoke delovne discipline – toda le izdelava, nikdar pa razvoj in načrtovanje vezij!

Pri softwaru pa je naenkrat drugače; kljub velikim prizadevanjem, da bi tudi proizvodnjo softwarea »mehanizirali« in »rutinizirali«, je le-ta še vedno in tudi bo vedno temeljno odvisna od individualne ustvarjalnosti. In prav na tem področju se v sodobnem svetu ustvarja razredna diferenciacija. Seveda je jasno, da razredna narava ali pripadnost vsakega sloja določenemu razredu določa njegov temeljni družbenoekonomski odnos v reprodukciji. Zato se za sedanjega, še bolj pa za bodočega delavca, ki ni neposredni lastnik produkcijskega materialnega kapitala, ki pa se je postopoma, z delom in izobraževanjem ob delu dokopal do še pomembnejšega produkcijskega sredstva – softwarskega znanja, in to celo do te mere, da postaja reprodukcija finančnega kapitala bistveno odvisna od tega znanja, zastavlja vprašanje, v kakšnem družbenoekonomskem ali razrednem položaju se pravzaprav nahaja. Ali ne ustvarja hkrati s presežno vrednostjo, ki jo pobere kapitalistični podjetnik, tudi temelj za lastno ustvarjanje kapitala ali vsaj za obvladljivost reprodukcije do te mere, da postavlja materialni kapital v bistveno večjo odvisnost od svojega znanja? In končno: kako opredeliti razredne odnose v skoraj popolnoma robotizirani proizvodnji, kjer bo individualno delo omejeno izključno na nadzor in eventualno vzdrževanje, če tudi to ne bo robotizirano? Kaj v tej zvezi že predstavlja pojem klasičnega delavskega razreda, ki prodaja svojo delovno silo in ustvarja kapitalistu presežno vrednost, ko pa bodo edini delavci le visokoizobraženi upravljalci za računalniško obvladovanje in optimizacijo delovnega procesa, angažirani predvsem pri adaptacijah robotov na nov ali spremenjen proizvodnji program – torej

izraziti kreativci? In kaj je v takšnih okoliščinah še človeško delo, ki dobiva samo še obliko ustvarjalne misli?

Tovrstna diferenciacija poteka praktično tako, da vodstveni kapital na eni strani ustvarjalne softwarske delavce privablja in vključuje v svoje vrste; na drugi strani pa z visoko avtomatiziranimi sistemi, roboti in vsesplošnim prodorom informacijskega hardware-a degradira še preostalo potrebno delovno kompleksnost človeškega posega v materialni, hardwarski proizvodnji na skrajno rutinske, hitro priučljive in ozko tehnološko determinirane operacije, ki jih v tempu, načinu in sekvencah narekuje računalniško voden proizvodni sistem.

Zato ni mogoče enoumno odgovoriti na vprašanje, ali uvedba mikroelektronike v kapitalistično blagovno proizvodnjo (in software je tudi blago) ustreza borbi delavskega razreda oz. prispeva k osvobajanju dela izpod dominacije kapitala. Čeprav bistveno prispeva k produktivnosti, uvedba mikroelektronike in informatike iz temelja spreminja tudi naravo dela – le-to se pretvarja v kapital ne šele prek trga in profita, ampak že, ko iz živega neposredno prehaja v minulo delo v obliki znanja, ki takoj posega v proces reprodukcije. S tem softwarsko produkcijsko znanje postaja odločilni dejavnik obvladovanja proizvodjalnih odnosov nasploh in si je tisti, ki ga ima, v bistvu že prisvojil določen del presežne vrednosti.

V tej luči se zato vsiljuje misel, da vsakršna razredna borba, vsakršno razredno razslojevanje, vsaj v razvitih kapitalističnih deželah, poteka v obliki boja za obvladovanje tega znanja. Tako imamo na eni strani prizadevanja velikega kapitala, ki formira softwarske izobraževalne sisteme za delavce po selekcionarnih in izrazito podjetniško indoktriniranih načelih, z upoštevanjem stroge hierarhije pristopnosti do ključnih ravni informacij. Na drugi strani pa imamo akcije sindikatov in delavskih gibanj, v katerih je zaslediti zadrego, ki sega od ludističnih prizvokov v mislu apriornega zavračanja dela z mikroelektronskimi tehnologijami do zahtev po soodločanju delavcev pri uvajanju novih tehnoloških sistemov, pri čemer terjajo dehierarhizacijo in decentralizacijo delovnih procesov, od javnega izobraževalnega sistema pa možnosti za široko usposabljanje celotne populacije v sodobnih informacijskih tehnologijah.

Vse to je povezano tudi z drugo temeljno dilemo – ali uvedba mikroelektronike ogroža delovna mesta in povečuje nezaposlenost. O tem tečejo po vsem svetu že večletne debate z nasprotujočimi si ugotovitvami. Nedvomno mikroelektronika današnjega dne ogroža delovna mesta od včeraj, vendar ob striktnem pogoju – pridobivanju novih znanj – hkrati generira celo vrsto novih delovnih mest – programerjev, načrtovalcev, vzdrževalcev, novih tehnologov itd., za katera bo značilen premik v smeri miselnega, ustvarjalnega dela. Seveda je to bistveno odvisno od ciljev konkretnega družbenopolitičnega sistema – razvita kapitalistična gospodarstva si bodo v odnosu tako do notranje razredne diferenciacije kot do manj razvitih dežel skrbno prizadevala, da bo ta proces poklicnega prestrukturiranja obvladljiv in doziran tako, da bo kar najbolj pripomogel

k produktivnosti, ne da bi hkrati ogrozil vodilne pozicije kapitala in od njega čimbolj obvladovanega znanja.

Naslednje pomembno vprašanje, ki ga odpirata mikroelektronika in informatika, je nevarnost dehumanizacije človeka in njegovih odnosov v družbi tudi v moralnem in etičnem in ne samo v materialno-proizvodnem smislu. Res je, da taka nevarnost obstaja, in da možnosti za manipulacijsko dehumanizacijo z ljudmi potencialno še nikoli niso bile tako velike, ali bolje rečeno, tudi tu nastaja velika diferenciacija med sofisticirano, vnaprej programirano, algoritemsko deterministično logiko računalniško kontroliranih odnosov med ljudmi ali odnosov človeka do družbe in obratno na eni strani ter med sproščeno ustvarjalnostjo, iniciativo, emocionalnostjo in suverenostjo človeka v teh odnosih. Mikroelektronika in informatika prinašata obe možnosti. Objektivno ni nikakršne bojazni, da bosta računalnik in robot sama po sebi kadarkoli obvladala človeka, najsi jih programiramo s še tako sofisticiranimi algoritmi najvišjih redov. Lahko pa sta *sredstvo* za obvladovanje ljudi po ljudeh, saj zlahka omogočata totalitarizacijo družbe, če se ta sama ne bi postavila po robu s podružbljanjem ključne kategorije – ustreznega informacijskega znanja.

Ta očitna dialektična dvojnost mikroelektronike in njenih implikacij je seveda eklatantno potrdilo temeljnih tez marksizma, čeprav seveda Marx ni mogel predvideti, na kakšni tehnologiji se bo ta dialektika znova potrdila.

V tem kontekstu se miselno ozrimo na to še iz zornega kota tako dežel realnega socializma, kot tudi naših razmer družbene lastnine in samoupravne družbene reprodukcije. O Vzhodu ni treba izgubljati besed; državno-lastninsko centralizirani strukturi reprodukcije je mikroelektronika predvsem sredstvo za povečanje obče produktivnosti in planska narava teh gospodarstev mora seveda mikroelektroniko močno podpirati že zaradi obrambne in tudi splošne ekonomske mednarodne tekme. Vendar pri tem motivacijski interes za obvladovanje softverskih znanj leži predvsem v hierarhičnem izboljšanju osebnega administrativnega položaja, ne pa v spremembi individualnega družbenoekonomskega proizvodnega odnosa, kot je to v kapitalizmu.

V razmerah družbene lastnine proizvodjalnih sredstev in samoupravljanja z vso družbeno reprodukcijo je v bistvu dano izhodišče tudi za razrešitev dialektičnih nasprotij mikroelektronike in njene uporabe. Imperativ je pri tem podružbljanje znanja, kot je podružbljen materialni kapital. Seveda pa ga lahko podružbimo ne z ustreznimi delitvenimi mehanizmi, ampak *s vsesplošnim in vsestranskim izobraževanjem za obvladovanje novih tehnologij*. Delavca – samoupravljalca moramo naučiti novih tehnologij in tega, kako naj jih uporablja in dalje razvija. Samo to je pot do obvladovanja opisanih nasprotij in dilem, ki jih prinaša mikroelektronika. Čim bolj bo to znanje vsesplošno in distribuirano, tem manjše so možnosti za privilegiran položaj nosilcev znanja v procesu reprodukcije kljub še tako razvitemu samoupravnemu odločanju o mate-

rialnem družbenem kapitalu. Podružbiti znanje pa na sedanji stopnji odnosov seveda ne negira potrebe po neposredni materialni motivaciji nosilcev znanja, ki mora biti sorazmerna stopnji uspešnosti vključevanja tega znanja v reprodukcijski proces. Na ta način ne bo obstajal motiv za prehod v rentniški položaj individualnih nosilcev kapitala – znanja, ampak za vedno nov, dejanski prispevek k tehnološki produktivnosti. Res pa je, da tehnološkemu znanju kot proizvajalni sili doslej nismo namenjali dovolj sistemske pozornosti. Zanj nimamo zgrajenega vrednostnega sistema, brez določitve njegove vrednosti pa ostaja predvsem voluntaristična proizvodna sila, kar potrjuje prav naš neugodni ekonomski razvoj zadnjih let. Predvsem smo kopičili (izposojeni) finančni in materialni kapital, nismo pa razvijali in vključevali dovolj lastnega ustvarjalnega znanja za reprodukcijo višje kompleksnosti in zahtevnosti. Prav znanje, v največji meri vsebovano v obvladovanju mikroelektronskih in informacijskih tehnologij, pa je tisto, katerega kreiranje ni neločljivo odvisno od surovinskega in energetskega bogastva ali od gigantskih inozemskih posojil.

Podobno je s problemom zaposlenosti, ki je pri nas mikroelektronika in s tem zvezana zahteva po višjih izobrazbenih profilih zaposlenih ne bi smela ogrozati. Zaposlovanje ustrezno izobraženih delavcev je lahko samo vprašanje razpoložljivosti kapitala, ki je in bo kljub vsemu še vendarle potreben. Toda zato moramo skromni in dragi kapital, ki ga s takšno težavo pridobivamo, investirati v take reprodukcijske zmogljivosti, kjer bo predvsem potrebno znanje, ki daje tudi največje učinke. Zato ne bi smeli forsirati tovarn za zaposlovanje neukih, ki jih bo svetovna robotizacija že jutri ekonomsko uničila. Znanje, ta najimenitnejši proizvodni dejavnik, moramo podružbiti s tem, da ga pridobivamo za uporabo na vseh področjih, kjer se uveljavljajo nove tehnologije in novi načini dela: doma, v pisarni, v bolnišnici, v šoli, za strojem – skratka povsod, kjer živimo in delamo. Samo tako bomo postopoma obvladali dileme in nevarnosti, ki jih prinaša razvita kapitalistična dominacijska uporaba mikroelektronike in informatike, ki nas sicer lahko kot družbo potiska v vedno bolj podrejen ekonomski položaj in v vedno večje zaostajanje.

Naj zato zaključim z mislijo, da je tudi naša sedanja kriza predvsem kriza znanja, ki smo ga preveč zanemarjali in da nas lahko samo njegovo obvladovanje in vključevanje v družbeno reprodukcijo izvleče iz klešč mednarodnega finančnega kapitala, ki je postal mogočen prav zato, ker je tehnološko znanje že davno znal uspešno vpreči v službo svojih razrednih interesov.

MATEVŽ KRIVIC

UDK 32.174

Ali potrebujemo kodeks etike družbenopolitičnih delavcev?

I

Jože Smole: »Tisti, ki ne spoštujejo temeljnih etičnih in moralnih vrednot naše družbe, bodo izključeni iz ZK in bodo morali oditi – ne glede na to, na kako visokem položaju so.« (Danas, 19. 10. 1982, str. 11.)*

Jure Ivezić: »Tudi na vodilnih družbenih in političnih funkcijah imamo določeno število ljudi, katerih moralno-politična integriteta je pod ravniyo funkcije, do katere so se nekako dokopali.« (Danas, 2. 11. 1982, str. 5.)

Vilim Mulc na seji CK ZKH: »Soočeni smo s krizo morale, malomarnostjo, zlorabo, grabežem, ogrožanjem družbene lastnine. In vse te pojave, vključno z gospodarskimi napakami, je neizogibno treba povezati z Zvezo komunistov; ne da se namreč hkrati govoriti o eroziji morale v družbi in o moralno čistem članstvu ZK.« (Danas, 19. 10. 1982, str. 15.)

II

Slobodan Vujica: »V takšnih razmerah se torej dogaja, da se organizacije, pa tudi vodstva ZK skrajno ravnodušno vedejo do negativnih pojavov in njihovih nosilcev. Kako naj bi drugače pojasnili to, da številni negativni pojavi, ki so bili te dni obelodanjeni, niso izzvali akcije ali posredovanja ZK?« (Delo, 3. 9. 1982, str. 2 – iz Borbe.)

»Tudi Gojko Stanič je opazil obstoj politične apatije pri nas. Omenil je dva vzroka: apatijo povzroča prava poplava pozivov na odgovornost, pri čemer pa nihče ne odgovarja.« (Danas, 25. 1. 1983, str. 14.)

Sergej Kraigher: »Ljudje nas vedno težje poslušajo ob teh anonimnih kritikah, ko sami dobro vedo, da so povsod določeni nosilci. Anonimnost ljudje komentirajo in razlagajo s tem, da komunisti čuvamo drug drugega,

* Delno spremenjen prispevek, s katerim je avtor sodeloval na znanstvenem srečanju »Svetozarevi susreti« septembra 1983 v Svetozarevu. Skrajšani so razdelki I, II, III, VII in VIII, bivši razdelek VIII je izpuščen, nekateri so delno dopolnjeni, zadnji pa je močno preoblikovan. Prvotno besedilo bo objavljeno v zborniku »Svetozarevi susreti 1983«.

... da nočemo obračunavati med seboj iz kakršnihkoli razlogov.« (Delo, 21. 9. 1982, str. 5.)

III

Marko Lacmanović, član komisije za pritožbe in vloge pri predsedstvu CK ZKH: »Zgodilo se je, da je človek, ki je poslal pritožbo, sam postal predmet preiskave.« (Delo, 1. 2. 1983 – iz Vjesnika.)

Gojko Marinković: »A če se o odgovornosti že govori, če se odgovornost zahteva, tedaj zelo pogosto izpade tako, kot da bi morali odgovarjati tisti, ki odgovornost zahtevajo, in ki opominjajo, da kljub vsemu, kar je bilo sklenjeno in izgovorjeno, ni odgovarjal skoraj nihče.« (Danas, 8. 2. 1983, str. 8.)

Z okrogle mize v CK ZKS: »Kritiki negativnih pojavov ali njihovih nosilcev so pogosto izpostavljeni tudi neprijetnostim..., zato se drugi, tudi člani ZK, rajši zatekajo k tako imenovanemu neproblematičnemu vzorcu obnašanja, ki ne prinaša morebitnih posledic.« (Delo, 10. 12. 1982.)

IV

Gornje tri skupine citatov bi seveda lahko poljubno podaljšal ali pa bi za vsako navedel samo po en citat (ali celo nobenega), saj tudi brez citiranja dobro vemo, kako stvari stojijo. Iz obsežne dokumentacije, ki se mi je o teh problemih kar mimogrede nabrala v enem samem letu, sem vendarle izbral trikrat po tri citate – predvsem zato, da se vidi, koliko tega kljub vsemu¹ prodre na sestanke raznih forumov in od tam prek tiska naprej v javnost.

Torej, ali potrebujemo kodeks etike družbenopolitičnih delavcev? Nekakšen preliminarni odgovor bi se lahko glasil: zaradi problemov pod I ne (za tiste zadoščata kazenski zakonik in statut ZK), zaradi tistih pod II in III pa verjetno da. Torej ne zaradi funkcionarjev, ki očitno in grobo kršijo zakone in moralo, ampak zaradi tistih, ki take stvari mirno gledajo, jih skušajo prikriti ali celo preganjajo tiste, ki skušajo zoper to vendarle kaj ukreniti.

V

Na lanskih Ziherlovih dnevih v Škofji Loki, na posvetovanju o kriznih pojavih in naši družbi, je bila zelo poudarjena misel, da je naša ekonomska kriza obenem tudi politična in moralna kriza, in da se močno varajo tisti,

¹ Glej npr. rezultate raziskav v Politični šoli ZKJ v Kumrovcu o apologetsko-oportunistični usmerjenosti večine slušateljev: »Rad se izpostavlja, a samo da bi se potrdil kot lojalni pripadnik, medtem ko se zelo previdno varuje pred nepremišljenim eksponiranjem v čemerkoli, kar bi odstopalo od splošnega stališča... Direktor šole Ivica Račan je lapidarno pripomnil, da bi bilo treba biti bolj zaskrbljen zaradi stanja v ZK kot v šoli, ker je šola samo odraz stanja.« (Jovan Radovanović, Između fraze i šminke, Borba, 28.–29. 5. 1983.)

ki jo nameravajo preživeti po načelu »skloni ramena, da nevihta mine – potem pa naprej po starem«, ker ta kriza zahteva *globoko in korenito* spremembo dela, obnašanja, navad itd. Toda, odkar je kriza izbruhnila pa do danes se, vsaj glede moralnega stanja v družbi, še ni nič *bistveno* spremenilo, še zlasti ne glede uveljavljanja odgovornosti, zato se zastavlja vprašanje, ali zares samo čakamo, da nevihta mine (v upanju, da gre samo za prehodno nevihto), ali pa bomo morda vendarle nekaj ukrenili – ali vsaj poskušali ukreniti, da stvari premaknemo z mrtve točke. To »nekaj« pa bi morda lahko spodbudila tudi akcija za sprejetje kodeksa etike družbenopolitičnih delavcev – če obstoje družbene sile, ki bi bile sposobne in pripravljene akcijo za sprejetje takega kodeksa takoj nadaljevati z *akcijo za njegovo izvajanje*. Prvo akcijo bi bilo torej treba razumeti tudi kot nekakšno testiranje, ali take sile obstoje, oziroma koliko so močne.

Izhod iz krize je mogoč samo na dva načina: ali bodo družbene sile, nosilke našega družbenega sistema, posegle po drugih, učinkovitejših sredstvih kot doslej, skupaj z radikalnejšimi kadrovskimi spremembami, ki jih doslej skoraj ni bilo (torej izhod pod geslom: drugače in brez kompromitiranih ljudi k istemu dolgoročnemu cilju kot doslej), ali pa bodo naše slabosti izrabile druge družbene sile s ponujanjem izhoda iz krize, ki bi našo socialistično samoupravno družbo bodisi postopno in oprezneje (upoštevajoč privrženost delovnih množic Jugoslavije socializmu in samoupravljanju), torej s »kontraevolucijo«, ali pa, v določenih mednarodnih razmerah, celo z neposredno kontrarevolucijo, odvedel v nasprotno smer – bodisi od samoupravljanja bodisi od socializma (oziroma obojega skupaj).

Ali zares obstoje tudi že take nevarnosti – ali morda vendarle pretiravam? Za odgovor na to vprašanje bi lahko zadoščali že zgoraj navedeni citati, vendar bi dodal še nekaj. Ti citati izvirajo iz ust pripadnikov moje in starejših generacij. Ali sploh vemo, kaj o moralnem stanju v naši družbi mislijo mlajše generacije? Tiste, ki jih naše politično frazerstvo tako odbija, da nočejo časopisa pogledati niti od zunaj, kaj šele od znotraj? Tiste, ki v šolah poslušajo pretežno apologetiko – ne, ker bi bili programi taki, ampak zato, ker obstajajo učitelji, ki so izgubili službo, ker so šli v cerkev (nekateri celo samo poslušat koncert Bachove glasbe!) ali ker so nasprotovali samoprispevku ali kakšni drugi lokalni politični akciji, medtem ko za take, ki bi izgubili službo zaradi sektaštva ali pa zaradi »lakirovke« in apologetike, še ni bilo slišati? Tiste generacije, ki se v šoli uče o samoupravljanju, doma pa iz pogovorov med očetom in materjo zvedo, kako je to v resnici? Tiste, ki se v šoli uče o pravici do dela, a leta ne morejo dobiti prve zaposlitve?

Ne morem si kaj, da se v zvezi s temi razmišljanji ne bi spomnil besed svojega profesorja, partizana in komunista, nekdanjega direktorja Visoke šole političnih ved v Ljubljani, dr. Helija Modica, ki je v zahvalnem govoru ob podelitvi naslova »zaslužni profesor« ljubljanske univerze leta 1977 med drugim dejal: »Sprasujem se, ali je prav, da mladini od

otroškega vrtca do podiplomskih študijev vbijamo v glavo svoj svetovni nazor in jo varujemo pred škodljivimi vplivi od zunaj. Spominjam se svojih mladih let. Takrat smo razvijali svoje poglede sami, na skrivaj, ob pretihotapljeni literaturi, z odrešujočim občutkom upornosti. Težko verjamem, da bi mogla tako spodbudne dejavnike pri današnji mladini nadomestiti vdanost in neomajna vera v subjektivne sile... Taka vzgoja ima svoje dobre in slabe strani. Dobro je, da imamo v mirnih, mlačnih situacijah, ko je sestankarstvo poglavitna revolucionarna taktika, na pretek izgrajenih diskutantov – manj dobro je, da smo mladini privzgojili nadvse moderno pojmovanje resnice, ki ni skladnost mnenja z objektivno stvarnostjo, marveč skladnost mnenj večine priznanih strokovnjakov... Čisto slabo pa je, da s tako vzgojo odbijamo najbolj dragocene ljudi... Bog ne daj, da bi takrat, ko bi šlo zares, odpovedali prav tisti, ki znajo zdeklamirati vso našo ideologijo do najnovejših odtenkov!²

Tako moj profesor. Toda, na žalost, ne samo da še zdaleč niso vsi profesorji taki ali podobni, ampak, kar je samo po sebi seveda dobro – mladina se več nauči od življenja kot od besed, ki jih posluša v šoli. Če pa je tako, ali ne bi morda vendarle poskusili, da bi naredili to življenje vsaj do neke mere takšno, da nas ne bo sram tistega, kar se bo mladina iz njega naučila?

Torej: vzpostavljanje moralnosti, še zlasti pa odgovornosti v družbi, je nujno tako kratkoročno, kot pogoj za izhod iz ekonomske krize, kot tudi dolgoročneje, kot pogoj za izhod iz moralne krize, za postopno povračanje zaupanja v nosilce funkcij in tudi v sam sistem, kolikor je kriza načela tudi že to. Pomanjkanje takega zaupanja bi nas lahko, če ga ne bomo stalno dograjevali, tudi pri najdrobnejših rečeh, usodno presenetilo prav takrat, ko bo zaupanje najpotrebnejše – in ko bo najbrž že prepozno in nemogoče naenkrat nadomestiti vse tisto, kar se je po malem izgubljalo dolgo vrsto let (moralna erozija!).

VI

Nujnost prizadevanj za zgoraj omenjene cilje verjetno ne bo sporna. Toda, ali bi bil kodeks etike družbenopolitičnih delavcev ustrezno sredstvo za doseganje teh ciljev? Kot glavno ali celo kot edino gotovo ne. Obstajajo močnejša sredstva za doseganje moralnosti in odgovornosti v družbi (vloga družbenopolitičnih organizacij, sodno varstvo individualnih pravic, ocenjevanje ustavnosti in zakonitosti splošnih aktov pred ustavnimi sodišči, odgovornost izvršilnih organov pred delegatskimi skupščinami, možnost postavljanja delegatskih vprašanj in interpelacij itd.), toda ta sredstva očitno ne delujejo dovolj učinkovito. Izmed navedenega sta sodno in ustavnosodno varstvo kršenih pravic kljub vsem težavam, ki jih tudi tu ne manjka, gotovo še najmočnejši sredstvi proti samovolji, nezako-

² Objavljeno v *Pravniku*, Ljubljana, 1978, št. 4–6, str. 162 (brez »neprimernih« besed »Bog ne daj«).

nitemu ravnanju itd. Toda, ne pride vse pred sodišče, poleg tega pa tudi na delo sodišč vpliva splošno stanje v družbi, saj tudi sodišča ne lebdiyo v brezračnem prostoru.

Z dovolj energičnim posegom »od zgoraj« bi bilo seveda te stvari možno dokaj hitro spraviti v red tudi brez vsakih kodeksov etike. Če bi se začelo dosledno razjasnjevanje odgovornosti v višjih sferah, bi se to hitro preneslo »navzdol« in bi se hitro ustvaril »kodeks obnašanja« v sami praksi. Toda, prvič, tudi v višjih sferah ljudje ostajajo ljudje, z vsemi človeškimi slabostmi, in ne bodo boleče zasekavali v svoje medsebojne odnose, če gre naprej tudi brez tega (ugotavljanje odgovornosti svojih sodelavcev pač ni operacija brez bolečin), če k temu niso prisiljeni, in drugič, tudi za družbo kot celoto z moralnega gledišča več velja tisto, kar je bilo doseženo z angažiranjem širšega kroga ljudi, kakor tisto, kar je bilo »podarjeno« od zgoraj.

Ker se torej stvar od »zgoraj« verjetno ne bo sama premaknila, je treba poskusiti sprožiti akcijo »od spodaj«. Odgovorni na višjih položajih često preprečijo tudi akcijo proti odgovornim na nižjih položajih, da ne bi plaz ugotavljanja odgovornosti, ko bi se enkrat sprožil, zajel tudi njih, zato bi morda javno sprejetje moralnih norm glede tega, kako je treba ravnati v takih primerih, olajšalo sprožanje akcij za ugotavljanje odgovornosti. Težko je namreč biti *načelno* proti ugotavljanju odgovornosti – ko pa bodo te norme enkrat svečano in javno določene, jih bo, upam, vendarle težje kršiti kot prej. Poleg tega bo že sama javna razprava o teh pravilih gotovo pomenila tudi javni pritisk za sprožanje ugotavljanja odgovornosti v konkretnih primerih. Neskladje med besedami in dejanji bo še očitnejše, pa bo morda tudi to prispevalo k temu, da od besed vsaj malo preidemo tudi k dejanjem.

Če pogledam argumente, ki mi jih je uspelo doslej navesti v prid ideje o kodeksu, moram priznati, da niso bogve kakšni. Skoraj v vsakem stavku: »morda«, »verjetno«, »upam« itd. Torej, daleč od tega, da bi skušal ponuditi čarobno paličico za izhod iz moralne krize. Toda, po drugi strani, ali niso ti problemi tako usodni, da se splača vsaj poskusiti? Vse to ima seveda smisel samo, če v naši družbi so sile, »zgoraj« in »spodaj«, ki so se pripravljene spoprijeti z moralno »erozijo« – domnevam, da so (sicer se sploh ne bi oglašal). In če take sile so, potem bi jim tudi kodeks etike gotovo lahko pomagal, da stvari skušajo izboljšati.

VII

Možni so seveda tudi ugovori, zlasti ta, da s kodeksom etike ne bi dobili drugega kot nove norme, ki jih imamo že tako preveč in ki jih že tako ne spoštujemo. Zlo bi se torej povečalo in ne zmanjšalo. Te nevarnosti vsekakor ni mogoče spregledati – toda prav tako tudi ne tiste, ki se ji izpostavljam, če teh norm obnašanja v politiki ne določimo. In v čem naj

bi bila ta nevarnost – oziroma nujnost postavljanja novih norm, čeprav se že utapljamo v poplavi obstoječih?

Ogromno večino te poplave povzročajo veletoki norm, s katerimi »tisti zgoraj« skušajo uravnavati ravnanje »tistih spodaj« (država – občani, država – samoupravljanje, vključno z od države vsiljeno »samoupravno« regulativo itd.) – tu pa bi šlo ravno za nasprotno. Odnosi v politiki (med članstvom in vodstvi, med višjimi in nižjimi organi, med delegati v skupščinah in izvršilnimi organi itd.) vsekakor niso odnosi med enakopravnimi partnerji. Formalno so seveda vodstva odgovorna (torej podrejena) članstvu, izvršni organi skupščinam itd., v resnici pa je, kot vemo, drugače. Če želimo to stanje vsaj do določene mere spremeniti, je treba šibkejši strani, tistim »spodaj«, s specialnimi normami olajšati njihov položaj, jim dati specialna normativna zagotovila za spoštovanje njihovih pravic, posebno pri postavljanju vprašanja odgovornosti tistih, ki imajo politično moč v svojih rokah – in mehanizme, s katerimi bodo ta normativna zagotovila lahko tudi učinkovito uporabili.

Seveda pri tem nismo povsem na začetku. Statuti družbenopolitičnih organizacij, na primer, dosti govorijo o pravicah članov, vsebujejo tudi sredstva za njihovo varstvo – kljub temu pa najbrž ni mogoče zanikati tega, da se ti statuti mnogo bolj uporabljajo kot instrument, s katerim vodstva disciplinirajo članstvo, kakor kot instrument, s katerim naj bi članstvo ščitilo svoje pravice nasproti kršitvam, ki prihajajo od zgoraj. Če hočemo doseči večje ravnotežje, je torej treba dodatno zaščititi šibkejšo stran v teh razmerjih.

In če bo »močnejša stran« tudi te norme ignorirala? Mislim, da bo to vsaj težje storila, ker bo šlo prav za etične norme, zlasti če bodo prizade-tim na voljo učinkovitejša sredstva za obrambo in še posebej, če jih bodo vsaj tu in tam tudi v resnici uporabili.

Riziko za »šibkejšo stran« je treba torej zmanjšati, kolikor je mogoče, seveda pa se je treba zavedati dejstva, da ga v celoti odpraviti ni možno. Do določene mere je torej treba tudi pri tem upoštevati tisto znano (samo parafrazirano) domislico, po kateri ima ljudstvo takšno politično moralo, kakršno zasluži – oziroma, kakršno si je uspelo priboriti. Podaril mu je ne bo nihče. Kodificiranje etičnih norm mu lahko samo pomaga v boju za uresničitev teh norm v praksi, ne more pa tega boja nadomestiti. V vsakem resnem boju pa je seveda treba biti pripravljen tudi na žrtve.

VIII

Glede na ustavno določeno vlogo SZDL – zlasti v kandidacijskih in volilnih postopkih, pa tudi pri opravljanju družbenega nadzorstva nad delom nosilcev vseh družbenih funkcij (glej VIII. razdelek Temeljnih načel Ustave SFRJ) bi bilo treba sprejetje kodeksa etike zaupati Socialistični zvezi – seveda po široki javni razpravi in ob enakopravnem sodelo-

vanju vseh njenih frontnih delov. Pri tem se je možno sklicevati tudi na resolucijo zvezne skupščine o odgovornosti iz leta 1971, kjer v točki 15 piše: »Posebnega pomena je vloga družbenopolitičnih organizacij v neposrednem sprožanju in uresničevanju politične odgovornosti kot tudi v dviganju družbene zavesti in socialistične etike delovnih ljudi in občanov, v ustvarjanju ugodnega političnega ozračja za sprožanje in uresničevanje odgovornosti...«. ³

Ostaja še vprašanje sankcij in procedure v primeru kršitve norm kodeksa. Pri kodeksih poklicne etike so tu večinoma poklicna združenja s svojimi častnimi razsodišči in podobnimi organi, katerih odločitve učinkujejo lahko bodisi samo moralno (interna ali javna obsodba) bodisi tudi pravno (prepoved opravljanja poklica). Pri kodeksu etike nosilec družbenopolitičnih funkcij bi to vlogo morale odigrati družbenopolitične organizacije, od katerih nekatere že imajo svoja častna razsodišča ali podobne organe (npr. tovariška razsodišča v ZK, ki lahko obravnavajo ravnanje članov ZK tudi na pobudo občanov, ki niso člani ZK⁴), druge pa bi jih lahko še oblikovale, tako da bi ti organi lahko izrekli sankcije tudi zaradi kršitev kodeksa etike. Zlasti bi bilo nujno oblikovanje takega organa pri SZDL – glede na njegovo prej omenjeno ustavno kakor tudi glede na njegovo »frontno« vlogo (povezovanje dela vseh družbenopolitičnih organizacij). Častna razsodišča posameznih družbenopolitičnih organizacij bi obravnavala vprašanja v zvezi s stvarmi, ki so se zgodile znotraj posamezne organizacije, posebno če bi šlo samo za kršitev specifičnih norm te organizacije, medtem ko bi bilo treba vprašanja širšega pomena obravnavati pred ustreznim organom SZDL. V mejnih primerih (morda pa sploh vedno) bi morala biti odločilna volja tistega, ki je postopek sprožil: njemu bi moralo biti prepuščeno, da sproži postopek npr. bodisi pred tovariškim razsodiščem ZK (če gre za postopek zaradi ravnanja člana ZK) bodisi pred ustreznim organom SZDL.

Sankcije v ZK so znane, v SZDL pa bi se verjetno morale gibati od moralnih sankcij raznih stopenj (ugotovitev, da ravnanje ni bilo v skladu s kodeksom etike, javni opomin, javna obsodba in podobno – kar bi lahko bilo z objavo v tisku zelo učinkovito tudi v smislu »generalne prevencije«) do političnih sankcij (nezaupnica, odpoklic oziroma razrešitev, črtanje iz evidence možnih kandidatov itd. – teh sankcij častna razsodišča verjetno ne bi mogla izrehati sama, ampak bi jih le predlagala pristojnim organom).

IX

Izdelava takega kodeksa seveda ne bi bila povsem lahko in preprosto opravilo in zato tudi ne kratkotrajno – začetna razmišljanja v tem pri-

³ Resolucija zvezne skupščine o odgovornosti nosilcev samoupravnih in drugih družbenih in javnih funkcij. Uradni list SFRJ, št. 52/71.

⁴ 46. člen Statuta ZK Slovenije.

spevku pa so nas poskušala prepričati, da je pri zaustavljanju moralne »erozije« treba nekaj storiti takoj oziroma čimprej. Že same razprave o morebitnem sprejetju kodeksa etike in o njegovi možni vsebini bi sicer gotovo imele pozitiven vpliv tudi na sprotno moralno ravnanje v družbi, vendar bi tako širok normativni projekt v tem trenutku morda vendarle angažiral preveč sil, družbene energije in časa, zaradi česar bi bil lahko učinek delno celo nasproten od zaželenega. To pa ne pomeni, da je zato treba idejo zavreči ali jo postaviti »na hladno«, da počaka na boljše čase, ampak samo to, da se je treba realistično lotiti njene *postopne* realizacije. Prva stopnja, prvi korak bi moral biti usmerjen k tistemu, kar je najnujnejše – to pa je v tem trenutku nedvomno vprašanje odgovornosti.

Treba bi bilo torej relativno hitro, brez proceduralnih zavlačevanj in brez perfekcionističnih pretenzij izdelati grob osnutek etičnih pravil ravnanja v zvezi z ugotavljanjem in uresničevanjem politične odgovornosti, ga dati za nekaj mesecev v javno razpravo, nato pa ga sprejeti in začeti uporabljati. Čez leto dni (ob skrbnem spremljanju in proučevanju prakse, okrepljenem z javnim pozivom vsem, naj komisiji, ki bi to delala, dostavljajo svoja opažanja in predloge) bi bilo treba obvestiti javnost o rezultatih, nato pa nadaljevati delo tako v zvezi z dopolnjevanjem pravil o odgovornosti kot morda tudi že z razširjanjem teh pravil na širše področje etičnih vprašanj v družbenopolitičnem življenju.

Tako komisijo bi bilo seveda treba oblikovati v okviru socialistične zveze. Morda bi bila učinkovitejša od dogovarjanja, kako sestaviti tako komisijo na zvezni ravni (kar bi se lahko zavleklo, pa tudi člani bi bili lahko že precej oddaljeni od žive problematike uresničevanja odgovornosti »na terenu«), drugačna rešitev: ustrezní zvezni organ SZDL bi pozval republiške in pokrajinske organizacije SZDL, naj po lastni presoji, vsaka pri sebi, sestavijo take komisije z nalogo, da čimprej izdelajo prej omenjeni grobi osnutek. Šele potem, ko bi videli, kaj je bilo v tej prvi fazi narejeno, bi se odločili, ali vse to združiti v skupni osnutek pravil ali ne – glede na to, kakšne razlike v pojmovanju teh vprašanj bi se v posameznih okoljih pokazale in koliko bi njihovo usklajevanje lahko, z ene strani, zavleklo sprejem teh pravil in, z druge strani, osiromašilo (ali obogatilo) njihovo vsebino.

X

Pripominjam, da namenoma ne govorim o etičnih pravilih *o odgovornosti* (ali celo o kodeksu odgovornosti), ampak samo o pravilih *o ugotavljanju odgovornosti*. V prevniškem jeziku povedano, mislim bolj na procesualna kot materialnopravna (v tem primeru: materialnoetična) pravila – torej na pravila o tem, kako ravnati, kadar se zgodi nekaj, kar bi po drugih pravilih (ustave, zakonov, statotov družbenopolitičnih organizacij, po moralnih normah socialistične družbe itd.) zahtevalo sprožitev vprašanja odgovornosti, ali kadar nekdo celo že sproži ali zahteva sproži-

tev vprašanja odgovornosti, in ne na pravila o tem, kdaj (zaradi česa) vse je možno in potrebno sprožati vprašanje odgovornosti. Ni namreč naš problem v tem, da ne bi vedeli, kaj se ne sme in za kaj bi kdo moral odgovarjati, pa da bi morali najprej to kodificirati. Zato se ni treba čuditi, da poziv k takemu normiranju, vsebovan v resoluciji zvezne skupščine o odgovornosti iz leta 1971,⁵ ni imel praktično nikakršnega odmeva.

Naš problem je v tem, kako tiste, ki bi morali odgovarjati, izbežati iz mišjih lukenj in iz raznih političnih in drugih zavetij, v katerih se skrivajo, in kako poklicati na odgovornost tudi tiste, ki jim te luknje in zavetja delajo, spuščajo meglo in počnejo podobne reči – vse z dvojnim name-nom: prvič, zavarovati neposredno »ogrožene« in drugič, preprečiti za vsako ceno, da bi se sprožil plaz konkretnega ugotavljanja odgovornosti; ko bi se enkrat sprožil, namreč ni jamstva, da bi se zaustavil tam, kjer bi bilo to za njih še videti spodobno in sprejemljivo. In prav te norme (o tem, kako – ne o tem, kaj in kdaj) pri nas še niso niti dovolj izdelane niti dovolj navzoče v zavesti javnosti, kar olajšuje prikrivanje problemov, skrivanje odgovornih in podobno. Tudi že omenjena resolucija zvezne skupščine v 4. točki pravi: »Nezadostno je izdelan postopek za sprožanje in uresničevanje odgovornosti.« Zdi se mi, da prav tu najbolj prihaja do izraza naše znano pomanjkanje demokratičnih političnih tradicij – to, kar včasih sicer omenjamo, vendar naredimo mnogo premalo, da bi svoj zaostanek na tem področju poskusili čim hitreje zmanjšati.

In še nekaj. V nekaterih deželah buržoazne demokracije, kjer mehanizem politične odgovornosti funkcionira bolje kot pri nas, to ni samo stvar demokratičnih političnih tradicij. To je vsekakor tudi stvar političnega sistema strankarskega pluralizma oziroma razmerja vlada – opozicija. Naš nestranskarski politični sistem pluralizma samoupravnih interesov bi moral tudi na tem področju pokazati svoje prednosti pred sistemi buržoazne demokracije – to pa bo po mojem mnenju lahko storil samo pod dvema pogoje: prvič, če bo zrušil politične tabuje in plotove na področju javnega informiranja in zagotovil svoboden pretok vseh, tudi za »oblast« neugodnih informacij (kar v buržoazni demokraciji vsaj do določene mere zagotavljata razmerje vlada – opozicija in učinkoviteje, dosledneje sodno varovana svoboda tiska),⁶ in drugič, če bo Socialistična zveza v njem dejansko in učinkovito nadomestila vlogo, ki jo v buržoazni demokraciji prav glede odgovornosti in nadzorstva nad delom javnih funkcionarjev opravljajo politične stranke.⁷

⁵ Resolucija zvezne skupščine, cit. v op. 3, 9. točka: »S predpisi družbenopolitičnih skupnosti in v splošnih aktih organizacij združenega dela in njihovih asociacij ter drugih samoupravnih organizacij je treba popolneje določiti, katera dejanja oziroma opustitve nosilcev funkcij in pod katerimi pogoji morajo biti podlaga (razlog) za sprožitev postopka za ugotovitev odgovornosti.«

⁶ Kako je s tem pri nas, glej podrobneje v mojem referatu »Politična vloga tiska v socialističnem samoupravnem (nestranskarskem) sistemu« na Zihnerlovih dnevih 1982 (Krizni pojavi – zbornik razprav, Knjižnica FSPN, Ljubljana 1983, str. 641–660), objavljeno v neskrajšani obliki v reviji Problemi, Ljubljana 1982, št. 12, str. 49–55.

⁷ Primerjaj: Frane Šetinc: Več dela, več samoupravljanja, več demokracije. Naša obramba, Ljubljana 1982, št. 12, str. 6: »Socialistična zveza mora biti to, kar so politične stranke v meščanski družbi. Več kot to: širši prostor ustvarjalnosti, širša svoboda alternativ, boja mnenj, vendar ne s pozicij boja za monopole in oblast, temveč z uveljavljanjem pluralizma

Socialistična zveza tega ne more zagotoviti avtomatično, s samim svojim obstojem. To je možno zagotoviti samo z organiziranim prizadevanjem, s tem, da se vsem njenim članom, vsem nosilcem samoupravnih interesov omogoči, da se bo njihov pluralizem dejansko lahko izrazil – to pa pomeni tudi to, da bodo lahko učinkovito in brez strahu pred posledicami sprožali vprašanje odgovornosti. Tudi (oziroma še zlasti) v tistih konkretnih primerih, ko si politična vodstva tega ne bodo želela. Tu – in ne v teoretičnih tiradah zoper zagovornike večpartijskega sistema pri nas – je teren, kjer je mlade generacije še možno intimno pridobiti za naš nestrankarski sistem pluralizma samoupravnih interesov. Toda to bi morali storiti predvsem mi, srednje in starejše generacije, pa naj se nahajamo »zgoraj«, med nosilci politične in druge moči, ali pa »spodaj«, med tistimi, ki zoper nosilce politične moči samo zabavljamo, storimo pa malo ali nič, da bi jih vsaj poskušali prisiliti k spoštovanju vsega tistega, kar so (v našem imenu) sami svečano razglasili. Smo se tega neprijetnega posla morda vendarle pripravljene lotiti? Če je to naš realen družbeni cilj in ne le utopija, potem bi bil eden od korakov k temu cilju lahko tudi kodeks etike nosilcev družbenopolitičnih funkcij oziroma njegov prvi zametek – etična pravila o ugotavljanju odgovornosti.

V naslednjem, zadnjem razdelku tega prispevka objavljam svojo zamisel (prvi osnutek) takih etičnih pravil, skupaj s kratkim komentarjem glavnega med temi pravili – pravila o nujnosti zagotovitve nekakšne »politične« imunitete za tistega, ki je sprožil vprašanje odgovornosti nosilca družbenopolitične funkcije.

XI

Etična pravila o ravnanju pri ugotavljanju odgovornosti (prvi osnutek)

I. Sprožitev vprašanja odgovornosti

1. Vsakdo lahko sproži vprašanje odgovornosti v organizaciji ali organu, kateremu kritizirani nosilec družbene funkcije odgovarja, oziroma v njegovi delegatski bazi, poleg tega pa lahko v SZDL, ZK, sindikatu, ZSM ali ZZB NOV (na sestanku ali s pisnim predlogom) sproži vprašanje odgovornosti nosilca katerekoli družbene funkcije.

2. To lahko stori tudi prek sredstev javnega obveščanja, ki so take prispevke občanov v skladu s 168. členom Ustave SFRJ dolžna objavljati.

samoupravnih interesov, z uveljavljanjem enakopravnosti vsakega delavca in občana. Ta ne potrebuje opozicije v obliki monopola stranke, temveč »opozicijo« do konkretnih rešitev za povsem konkretne probleme vsakodnevnega dela in življenja.«

Če je tak prispevek neobjavljiv zaradi žaljivega načina izražanja ali iz drugih razlogov, je treba piscu pomagati, da se ti razlogi odstranijo, ne pa, da se izkoriščajo kot izgovor za zavračanje objave.

3. Nosilec družbenopolitične funkcije je dolžan sam sprožiti vprašanje odgovornosti, kadar zve za kršitev pravnih ali moralnih norm, če postopki za ugotavljanje odgovornosti (politične, samoupravne, kazenske, disciplinske, materialne itd.) še niso bili sproženi. Če vprašanje sproži kdo drug, mu je v okviru svojih pristojnosti in možnosti dolžan nuditi vso pomoč, predvsem pa preprečevati vsako izmikanje pred odgovornostjo, prikrivanje odgovornih, dušenje kritike ali celo pritiske na tistega, ki je vprašanje odgovornosti sprožil.

II. Postopek za ugotavljanje odgovornosti

1. Organ, ki mu je bilo vprašanje odgovornosti postavljeno, je dolžan takoj obvestiti javnost, kaj je ukrenil: če spada ugotavljanje odgovornosti v konkretnem primeru v njegovo politično pristojnost, kako in kdaj bo o tem odločal, sicer pa, komu je predlog posredoval v obravnavo.

2. Pristojni organ je dolžan čimprej, potem ko so bili njegovi člani in praviloma tudi njihova (delegatska) baza zadovoljivo seznanjeni z gradivom, vključno z odgovorom kritiziranega, vprašanje obravnavati in javnost obvestiti o svojem stališču: če ugotovi, da odgovornost obstaja, kakšne sankcije izreka ali predlaga in zakaj, oziroma če ne, s čim to utemeljuje.

3. Nosilci družbenopolitičnih funkcij se morajo vzdrževati vsega, kar bi se v javnosti lahko razumelo kot avtoritativna ali apriorna podpora kritiziranemu zunaj postopka in organov, predvidenih za ugotavljanje odgovornosti – razen če so bili od sprožitelja postopka ali od organa, ki postopek vodi, izrecno pozvani, da povedo svoje mnenje.

4. Sestava komisij in podobnih ad hoc organov za ugotavljanje odgovornosti mora biti taka, da v kar največji možni meri zagotavlja nepristransko in popolno ugotavljanje resnice. V njih mora biti čim manj funkcionarjev, katerih objektivni položaj je podoben položaju tistega, katerega odgovornost se ugotavlja – vsi tisti, ki so z njim subjektivno povezani, pa morajo biti v celoti izločeni.

III. Imuniteta sprožitelja

1. Nihče ne more biti klican na kakršnokoli odgovornost ali postavljen v neugoden položaj zaradi sprožitve vprašanja odgovornosti (ali zaradi družbene kritike sploh), razen če pri tem uporabi zavestno neresnične trditve.

2. Za morebitno žaljivost kritike (z namenom zaničevati osebnost in ne z namenom kritizirati konkretna ravnanja ali sposobnosti za opravlja-

nje družbene funkcije) lahko kritik (razen v morebitnem kazenskem postopku) odgovarja šele potem, ko je bila ugotovljena resničnost oziroma utemeljenost kritike in, v primeru utemeljenosti, tudi odgovornost kritiziranega.⁸

IV. Dolžnost javnega odgovora

1. Na javno vprašanje (npr. v tisku) je nosilec družbene funkcije dolžan takoj odgovoriti – praviloma tam, kjer je bilo vprašanje postavljeno.

V. Odstop in suspenz

1. Nosilec družbene funkcije, za katerega je bilo sproženo vprašanje odgovornosti, je dolžan odstopiti, če bi njegovo ostajanje na funkciji lahko oviralo ugotavljanje odgovornosti oziroma zbuvalo sum o nepristranskosti tega ugotavljanja.

2. Iz enakih razlogov je možno nosilca družbene funkcije začasno suspendirati vse dotlej, dokler se ne ugotovi njegova odgovornost.

VI. Odgovornost za kršenje teh pravil

1. Za neupoštevanje teh pravil nosilci družbenopolitičnih funkcij odgovarjajo pred častnimi razsodišči v družbenopolitičnih organizacijah na predlog kateregakoli občana, organa ali organizacije.

2. Sankcije so: izrek obsodbe, interna objava obsodbe, javna objava obsodbe. Te sankcije lahko izreka častno razsodišče samo, druge (statutarni ukrepi, razrešitev oziroma odstavitev ipd.) pa lahko predlaga pristojnim organom.

3. Kršitev imunitete sprožitelja vprašanja odgovornosti (III. poglavje teh pravil) je najhujša kršitev teh etičnih pravil, za katero je minimalna sankcija odstavitev s funkcije.

Imuniteta sprožitelja (III/1) – conditio sine qua non

Brez razglasitve in *dejanske uveljavitve* te etične norme lahko na odgovornost kot element političnega sistema pluralizma enakopravnih samoupravnih subjektov mirno pozabimo. Uveljavljala se bo še naprej

⁸ Doslej se je namreč često dogajalo obratno: namesto kritiziranega so »obravnavali« samo kritika in žaljivost (resnično ali domnevno) njegove kritike.

lahko le v okviru koncepta »hierarhizirane demokracije« – nosilec funkcije bo odgovarjal le, če bodo to zahtevali po rangi višji od njega ali kvečjemu še njemu enaki – oboje pa bo, kot doslej, nadvse redko.

Zelo pomembno je, da statut ZKJ (21. točka) že vsebuje tako, celo širšo normo, ki se glasi: »Za mnenja in kritike, ki jih je izrekel v osnovni organizaciji, organu ali forumu ZK, član ne more biti politično odgovoren. Politično pa odgovarja tisti član, ki uporablja neresnice in dezinformacije, da bi politično in moralno diskvalificiral druge ljudi. »Veljavnost te norme je treba samo razširiti od Zveze komunistov na celotno družbo. Ne more namreč, vsaj na sedanji stopnji razvitosti socialistične demokracije ne več, obstajati samo ZK kot nekakšna enklava ali cona svobodne kritike, kjer je »lov na kritike« prepovedan – zunaj te cone oziroma enklava pa lahko neovirano poteka. Še več, skoraj neovirano poteka tudi znotraj te »cone«, kar jasno dokazuje, da omejena svoboda kritike, v »enklavah«, v resnici sploh ne more zaživeti.

Za ilustracijo samo nekaj primerov, ki so bili celo objavljeni v tisku (ne da bi se viri teh informacij sploh zavedali, da s tem javnost obveščajo tudi o tem, kako sami kršijo statut ZKJ): Nekemu učitelju je bila potrjena kazen – izključitev iz ZK (zaradi obiska koncerta v cerkvi!) – tudi zato, ker je »neodgovorno nastopal na sestankih ZK«; zanikana mu je bila torej s statutom zagotovljena svoboda izrekanja mnenj na sestankih ZK.⁹ Nekemu novinarju je bila povišana kazen, ki bi jo bil sicer dobil (od zadnjega opomina na izključitev), »potem ko je grobo razžalil« organe, pred katerimi je odgovarjal,¹⁰ kar pomeni, da je kritiziral njihovo delo (morda v resnici celo z žalitvami, toda statut ZK ni kazenski zakonik in ne kaznuje žalitev!), pa so se mu takoj maščevali s povišanjem kazni (da ne bi slučajno še komu padlo na misel, da vrže svojim »sodnikom« v obraz, kaj si o njih misli – npr., da s tem, ko njega kaznujejo, ščitijo prave krivce). Za nekega bivšega funkcionarja je občinski komite zahteval partijsko kazen zaradi njegove kritike, izrečene na sestanku ZK, čeprav mu ne očita »neresnic in dezinformacij« v smislu 21. točke statuta ZKJ.¹¹ Visokošolski učitelj je zahteval od komiteja ZK, da se ugotovi odgovornost funkcionarjev, ki so z neresničnimi trditvami zavajali delegatsko skupščino. Komite je zahtevo zavrnil in zahteval od osnovne organizacije, da tega učitelja kaznuje – ne zaradi morebitne neresničnosti njegovih trditev, ampak zato, ker da je užalil Zvezo komunistov (z izjavo, da bi nereagiranje na zavajanje delegatov pomenilo sprejemanje stalinistično-jezuitskega načela, da cilj posvečuje sredstva).¹² – Učitelji, novinarji, bivši funkcionarji... Ali delavsko kritiko ZK vendarle tolerantneje sprejema – ali je

⁹ »Sve bilo je muzika«, NIN, Beograd, 1982, št. 1637.

¹⁰ »Partijske mjere u Karlovačkom tjedniku«, Vjesnik, Zagreb, 16. 4. 1983.

¹¹ »Kritike bez argumenata«, Politika, Beograd, 28. 5. 1983.

¹² »Dognanja uveljaviti v praksi«, Delo, 20. 1. 1983; »Istina je samo jedna«, Borba, 22. 1. 1983; »Delovanje v skladu s politiko ZK«, Delo, 23. 3. 1983: osnovna organizacija zavaruje svojega člana, sklicujoč se na določbe statuta, in zavrne izrek kazni, Delo to objavi – komite pa to molče vzame na znanje; tudi to se torej lahko zgodi – seveda šele takrat, ko se prizadeti dovolj energično uprejo in se pri tem sklicujejo na statutarne določbe o »imuniteti«!

morda stvar samo v tem, da tisto, kar se dogaja kritikom iz vrst (proizvodnih) delavcev, navadno sploh ne pride na »višje forume« in potem v časopis?

Še važna pripomba v zvezi s formulacijo predloženega etičnega pravila: »imunitete« ni samo v primeru, če je kritik uporabil »zvestno neresnične trditve« (in delno v primeru žalitev), ne pa, kot je to predvidevala resolucija o odgovornosti iz leta 1971, od koder sem idejo povzel, v primeru »neutemeljenih obtožb«.¹³ Pripominjam, da je tudi v Statutu ZK Slovenije formulacija iz Statuta ZKJ »...ki uporablja neresnice...« bistveno dopolnjena: »...če je zvestno uporabil neresnico...« (čl. 12, tč. 1). Treba mu je torej dokazati, da je vedel, da to, kar govori, ni res – v nasprotnem primeru namreč kritiziranim in njihovim zaščitnikom ni težko vsako kritiko »od spodaj« proglasiti za »neresnico in dezinformacijo« oziroma za »neutemeljeno obtožbo«, kajti navadno imajo moč, da določajo, kaj naj velja za resnico in kaj ne, katere obtožbe naj veljajo za utemeljene in katere ne.

Podobno je z domnevnimi in resničnimi žalitvami. Celo kazenski zakonik ne kaznuje žalitve, storjene v resni družbeni kritiki, v književnem delu, pri obrambi kakšne pravice itd. (tretji odstavek 106. člena KZ SRS), če ni bila storjena »z namenom zaničevanja«, medtem ko Statut ZKJ sploh ne navaja žalitve kot okoliščine, ki bi dovoljevala »odvzem imunitete« kritiku. To zadnje bi si bilo verjetno treba razlagati s tem, da organizacija prostovoljnih borcev proti vsem krivicam v družbi toliko bolj ceni odprto kritiko nepravilnosti od »diplomatskega« izbiranja besed v tej kritiki, da se v svojih internih razpravah celo odreka ugotavljanju morebitne žaljivosti kritik in se koncentrira na vprašanje njihove resničnosti. To lahko seveda velja samo med člani te organizacije, ki so s prostovoljnim pristopom vanjo sprejeli taka »pravila igre«. Toda tudi v splošnem kodeksu politične etike (oziroma etičnih pravil o ravnanju pri ugotavljanju odgovornosti) je treba preprečiti možnost, da se kritika duši s sklicevanjem na njeno domnevno žaljivost – kajti spet imajo navadno »tisti zgoraj« moč, da določajo, kaj je žaljivo (zanje). To pa naj bi se preprečilo s pravilom III/2: najprej naj se ugotavlja resničnost oziroma utemeljenost kritike in šele potem njena morebitna žaljivost – in v enakem vrstnem redu naj se izvajajo tudi konsekvence oziroma sankcije za tisto, kar ni bilo prav.

Tudi kultura kritike je seveda pomembna stvar – toda če gori hiša, razumni ljudje najbrž ne bodo metali gasilcev čez prag, če so npr. grobo nadržli kakšnega stanovalca višjih nadstropij. Mi pa pogosto počnemo prav to. In če bi proučevali razmerje med kaznijo, ki jo potem dobijo gasilci zaradi nespodobnega obnašanja, in tisto, ki doleti krivce za požar, če jih sploh, bi najbrž tudi lahko ugotovili še marsikaj zanimivega.

¹³ Resolucija, cit. v op. 3, 13. točka: »... nihče ne more biti postavljen v neugoden položaj zaradi sprožitve pobude za uresničevanje odgovornosti nosilcev funkcij, razen če uporabi žalitev, obrekovanje ali neutemeljeno obtožbo«.

SONJA LOKAR

Idejnopolitično usposabljanje v Zvezi komunistov Slovenije danes

Iz letošnjega Poročila politične šole CK ZK Slovenije o idejnopolitičnem usposabljanju in marksističnem izobraževanju v ZK Slovenije¹ izstopajo naslednja temeljna dejstva in ugotovitve:

– Čeprav je mogoče dokaj zanesljivo trditi, da se je kvaliteta pedagoško vodenih oblik usposabljanja članstva rahlo izboljšala, se stare slabosti v dejavnosti ZK Slovenije na tem področju ponavljajo in celo poglobljajo:

- odnos nekaterih občinskih organizacij do idejnopolitičnega usposabljanja članstva je še vedno slab in neodgovoren.

– Kadrovanje udeležencev idejnopolitičnega usposabljanja je ostalo pretežno kampanjsko, še vedno premalo povezano z načrtno kadrovsko politiko osnovnih in vseh drugih organizacij in organov ZKS.

– Opazna je tendenca, da se programe idejnopolitičnega usposabljanja vsebinsko in časovno krči, da število članov, zajetih v pedagoško vodene oblike idejnopolitičnega usposabljanja, vztrajno pada, da se odstotki osipa v posameznih oblikah idejnopolitičnega usposabljanja naglo povečujejo.

– Leta 1982 je bilo v ZK Slovenije sprejetih 3359 članov, v seminar za kandidate za sprejem v zvezo komunistov pa se je vključilo 3013 članov, a ga je končalo le 2448 udeležencev; še slabše pa je pri seminarjih za novosprejete člane ZKS, ki se mu je v letu 1982 izognila več kot polovica potencialnih udeležencev, od tistih, ki so ga začeli, pa ga ni končal vsak tretji.

– Pokazale so se tudi nekatere dodatne, nove težave: v zahtevnejših, daljših in strnjenih oblikah idejnopolitičnega usposabljanja je opazno manjši odstotek žensk, narašča pa ta odstotek v dopisni šoli marksizma, ki omogoča individualno prilagajanje časa za študij. To kaže na dejstvo, da so se možnosti žensk, članic zveze komunistov, za enakopravno pridobivanje idejnopolitične usposobljenosti na način, ki terja daljšo odsotnost iz delovnega procesa, skrčile, da pa je motiviranost žensk za idejnopolitično

¹ Ta dokument je pripravila politična šola CK ZK Slovenije novembra 1983, obravnavalo pa ga je predsedstvo CK ZKS 19. 12. 1983 na svoji 43. seji.

usposabljanje enaka ali celo večja kot pri članih. Ponovno postaja tudi aktualno vprašanje, kako zagotoviti potrebna materialna nadomestila za daljšo odsotnost članov zveze komunistov z dela zaradi usposabljanja v zahtevnejših in daljših pedagoško vodenih oblikah idejnopolitičnega usposabljanja.

– Značilno v omenjenem poročilu politične šole izstopa tudi tisti del, ki govori o usposabljanju članstva v osnovnih organizacijah ZK. Popolnoma očitno je, da je to še vedno tisti del idejnopolitičnega usposabljanja, ki je v zvezi komunistov najbolj zanemarjen, da je odnos občinskih komitejev do te dejavnosti še vedno zelo neizenačen, da ponekod – npr. na Gorenjskem – dosegajo lepe rezultate, drugod pa komaj vedo, kaj se dogaja in ali se sploh kaj dogaja v idejnopolitičnem delovanju osnovnih organizacij.

V obdobju objektivnega zaostrovanja temeljnih družbenih protislovij, ki ga naša družba preživlja že tretje leto, revolucionarna akcija gotovo spontano teži k revolucionarni teoriji. Ugotovitev, da članstvo zveze komunistov ni dovolj motivirano za marksistično izobraževanje in usposabljanje, zato ne bi pomenila nič manj kot to, da članstvo zveze komunistov ne teži k revolucionarnemu spreminjanju obstoječega razmerja družbenih sil, da mu ustreza stanje, kakršno je, da torej ni avantgarda in glava delavskega gibanja, ampak njegov rep, če ne celo njegova cokla.

Če vsa navedena dejstva iz poročila vzamemo kot zadostna za presojo stanja stvari v zvezi komunistov na tem področju in jih strnemo pod skupnim imenovalcem, dobimo namreč presenetljivo in neprijetno spoznanje: kaže, da članstvu zveze komunistov manjka tisto, kar je Marx slikovito opisal kot »smisel za teoretično posploševanje« in kar je v povezavi z »revolucionarno strastjo« štel za pglavitni značilnosti revolucionarnih voditeljev delavskega razreda.

Predno napravimo tako skrajn in – spričo znane vloge zveze komunistov v naši družbi – tudi tragičen sklep, pa se moramo vprašati vsaj še nekaj: ali je sistem idejnopolitičnega usposabljanja, kakršnega smo razvili v Zvezi komunistov Jugoslavije v zadnjih desetih, dvanajstih letih, dejansko krvni obtok, po katerem more krožiti v zvezi komunistov revolucionarna teorija, kot kri kroži po zdravem telesu, ali pa smo nemara zgradili sistem usposabljanja, ki je podprl razdelitev članstva na vsevedne učitelje (vodstva in njihove teoretizirajoče podpornike) ter nevedne učence (članstvo, OO ZK)?

Usposabljanje, ki je ločeno od procesa demokratičnega oblikovanja in demokratičnega preverjanja izvajanja sklepov in družbenih učinkov politike zveze komunistov, je objektivno, in ne glede na vse dobre namene vseh, ki sodelujejo pri njegovem izvajanju, predvsem sredstvo nedemokratičnega, hierarhičnega razvijanja enotnosti zveze komunistov, sredstvo vzpostavljanja liderskih odnosov v zvezi komunistov, sredstvo mrtvičenja pobude in ustvarjalnosti članstva in osnovnih organizacij ZK. Že zelo bežna primerjava dnevni redov devetih sej centralnega komiteja ZKS s

prevladujočo vsebino vseh pedagoško vodenih oblik idejnopolitičnega usposabljanja bi pokazala, da gre za dva vsebinsko povsem ločena procesa².

Usposabljanje članstva, ki ne sloni na najbolj perečih akcijskih potrebah osnovnih organizacij ZK, ki ni usmerjeno v teoretično presvetljevanje interesnih spopadov v družbeni bazi, ki se potem razrešujejo na različnih ravneh političnega sistema, se objektivno in ne glede na najboljše namene vseh, ki v njem sodelujejo, sprevrča v prazno abstraktno teoretiziranje ali v primitivno ideološko prepričevanje enako mislečih. Nobena skrivnost pa ni, saj je to dejstvo razvidno tudi iz podatkov, ki jih navaja Poročilo politične šole, da je v procesu idejnopolitičnega usposabljanja član zveze komunistov pretežno v vlogi objekta, v vlogi prejemnika tistih informacij, na katerih vsebinsko strukturo, obseg in teoretsko globino nista imela praktično nikakršnega vpliva ne on sam ne njegova osnovna organizacija.

Tretja, izjemno pomembna resnica pa je tudi, da nova, poglobljena, samostojna teoretična dejavnost članstva v osnovnih organizacijah dejansko ne more zrasti spontano, brez zavestno spremenjenega odnosa vodstev do idejnopolitičnega usposabljanja, ali drugače povedano, brez temeljitega preobrata v metodah delovanja vodstev in celotne zveze komunistov. Gre za preobrat in način delovanja, kakršnega je predvideval in nakazoval v svojih »Smereh razvoja« tovariš Kardelj.

Biti komunist v časih, kot so danes, ni nič kaj udobno, zato na tak ali drugačen način iz zveze komunistov odhajajo vsi, ki so vstopili vanjo s karierističnimi interesi, z malomeščanskimi ali romantično-revolucionarnimi iluzijami. Torej vsi tisti, ki nimajo notranjih motivov za nenehno marksistično usposabljanje in samoizobraževanje. Znamenje tega procesa je tudi zmanjšan interes za udeležbo in povečan osip v vseh pedagoško vodenih oblikah idejnopolitičnega usposabljanja. Obenem pa sta zmanjšanje tega interesa in povečan osip tudi protislovni znamenji nasprotnega procesa, ki se jasno kaže tudi drugod, in na drugačne načine, na primer v povečani kritičnosti udeležencev do vsebine, metod, predavateljev idejnopolitičnega usposabljanja, v podpori, ki jo je dalo članstvo demokratičnemu načinu priprav nekaterih sej centralnega komiteja ZK Slovenije, v velikem odzivu članov zvez komunistov in drugih ljudi na javnih tribunah marksističnega centra CK ZK Slovenije v Cankarjevem domu, v povečani kritičnosti komunistov do lista »Komunist« in pa v številnih pobudah, ki jih daje članstvo za vsebinsko preobrazbo založbe »Komunist«.

Gre za oživiljeno pomembno pobudo tistega dela članstva zveze komunistov, ki se zaveda, da članstvu, ki naj poslušno izvaja direktive vodstev, ni potrebna nikakršna teorija, da pa članstvo, ki se čuti in vede v zvezi komunistov kot subjekt, potrebuje marksistično teoretično znanje, kot človek potrebuje zrak za dihanje, in da je pomemben pogoj za revolucionarnejše delovanje zveze komunistov danes to, da se okrepi kot organiziran prostor nastajanja in razširjanja revolucionarne marksistične teorije.

² Da ne bo pomote: akcijsko usposabljanje mi ne pomeni usposabljanja z nekakšno instant teorijo in recepti, ampak teoretsko raziskovanje akcijsko najpomembnejših problemov in možnih poti za njihovo revolucionarno razreševanje.

Ali je nasilje pravica stadionov?

Paleta nasilja je široka

O nasilju v športu: na stadionih, zunaj njih, nasilju med športniki, nad športniki, nasilju med gledalci, huligani, mladino in podobno, je bilo napisanih v zadnjih letih več kot tri tisoč analiz, člankov, knjig.

Paleta nasilja je široka. Od »dopingiranja«¹ otrok, tekmovalcev, do uboja sodnikov, tekmovalcev, gledalcev. Nasilje je raznovrstno, zajema različna področja dejavnosti v športu. Po svoji naravi je planetarno. Danes je to eden osrednjih problemov v športu. Skozi velika ali majhna vrata prodira nasilje v vse pore športnega življenja, zlasti vrhunskega.

Gledati nasilje v športu samo v luči športa bi bila kardinalna napaka. Ne moremo govoriti o *nasilju v športu*, temveč o nasilju in športu. Nasilje v športu tudi v tem stoletju korenini v nasilju v svetu nasploh.

To, da bomo v tem orisu nasilja govorili samo o majhnem delu nasilja na stadionih, in to predvsem nasilju dela publike, predvsem naše, je povezano predvsem z aktualnostjo problema.

Nasilje od doma do stadiona

V zahodnonemških poročilih smo lahko prebrali, da letno nad dva milijona otrok išče zdravniško pomoč, ker so jih tako hudo topli starši. Sramežljivo smo pred letom dni tudi mi objavili številke, s pripombo, da je to, tako kot v Nemčiji, šele polovica dejanskih poškodb otrok, ki so jih povzročili starši. Nasilje družinskega doma?! Training za življenje?

Vrsta raziskav v svetu kaže, da ne samo veliko število športnikov, temveč tudi *mladine* sprejema nasilje v športu kot najboljšo rešitev tedaj, če je tisto, kar je doseženo na terenu, »vrednejše«² od tistega, kar se lahko izgubi. Najnasilnejši tekmovalci pogosto služijo za legitimno sliko modela za mladega športnika.

Danes je športna zmaga dvignjena na piedestal boginje. Ko pa postane zmaga pomembnejša kot moralnost uporabljenih sredstev, ko cilj upravičuje vsakršna sredstva, takrat raste tudi verjetnost, da bodo pravila kršena z uporabo vsakovrstnega nasilja za doseg tega interesa.

Če k temu dodamo še, da »moč«³ zamenjuje tehniko, da komercialni in drugi prestižni rezultati zmage rastejo v svoji pomembnosti hitreje kot skrb za realno in pošteno doseženo kvaliteto športnika, potem nam je problem še bolj razumljiv. Mnogi pri tem pozabljajo, da taka stališča v *bistvu negirajo vsako strokovno delo*. Nasilje očitno prinaša več in hitreje kot strokovnost.

O mladih kot izgrednikih smo napisali nekoliko besed že na začetku. Tisto, kar je posebej zaskrbljujoče, je dejstvo (glede na poročila z nogometnih tekem), da so tudi pri nas, zlasti v zadnjem času, mladi najštevilnejši izgredniki.

Analitiki v svetu se sprašujejo: »Kaj svet odraslih mladim govori, in kaj je tisto, kar jim dejansko nudi?« Menijo, da je brezperspektivnost mladih v posameznih državah in sistemih sicer različna, vendar pa je svetovni fenomen. Obnašanje mladih na stadionih je samo odsev tega problema. Verjetno je pri nas v tem pogledu potrebno dati »prednost ideologom« in voditeljem tradicionalnih in preseženih zgodovinskih nacionalnih protislovij, preoblečenih v novo obleko skrbi za narode in narodnosti Jugoslavije. Izrablja se težke gospodarske razmere, in čeprav smo v svetovni gospodarski krizi, se prikazuje naše probleme v znani luči emigrantske logike. Nacionalistični izpadi mladih so – po vsem sodeč – dobro vodeni.

Toda, kje je naša akcija, akcija družbenih organizacij mladih, pa tudi drugih. Kosovski E-HO, o katerem so razpravljali najvišji partijski forumi in izpadov v drugih okoljih nima smisla precenjevati niti podcenjevati, vendar se, kadar se razpravlja o njih, vse preveč išče korenine na stadionih – tam jih pa prav gotovo ni.

Ali so stadioni res rezervati za nasilje?

Nasilje in šport sta vedno spremljala človeštvo. V analizah tri tisoč znanih civilizacij se med 80 skupnimi značilnostmi pojavlja šport v različnih oblikah kot biotična in socialna potreba človeka. Dvoje nasprotij – prijateljstvo, razumevanje na eni, nasilje na drugi – ga je vedno spremljalo.

Stadioni so takorekoč od svojega nastanka postali in ostali rezervati za nasilje, ki ni – niti bi bilo – dovoljeno na nobenem drugem mestu. Razlogov za to je več: pravila nekaterih športov, moralne norme v posameznih športih in med posameznimi športniki, sodniki, ki često niso več sposobni voditi sodobnega »športnega« boja, preveliko število gledalcev na tesnem prostoru, kar povečuje agresivnost itn. Iskalo se je še vrsto drugih psihičnih in socialnih razlogov. V vseh je nedvomno del resnice.

Številni analitiki so se lotili problema z druge plati. Vprašali so se: »Zakaj so oblasti često pripravljene zamažati na stadionih na obe očesi, in to celo v tistih državah in družbenih sistemih, kjer je državna represija na vseh drugih področjih življenja več kot rigorozna.« Res je sicer, da se samo v deželah, ki praviloma premagujejo nasilje z institucionaliziranim nasiljem, lahko rodi stavek, ki prihaja že v slogan: »Morda včasih na naših stadionih zatajijo policaji, toda naši psi-ovčarji ne zataje nikoli.« Pa vendar se na stadionih dogajajo stvari, ki se zunaj stadionov ne morejo, ali

bolje, ne smejo. V. Pareto je svojčas napisal, da se množica obnaša drugače kot posameznik. Množica ni enostaven seštevek posameznikov. Z analizo množice je ugotovil, da postane človek bolj čustven, bolj podvržen sugestiji, lahkovnejši, pa tudi bolj histeričen. Številni posamezniki sami ne bi nikdar storili tistega, kar store v množici. Ali je tu odgovor na to, zakaj so oblasti popustljivejše do posameznika, kadar ga izločijo iz množice? Morda? Toda po vsej verjetnosti je tu samo del odgovora. Nekdo (del javnih komunikacijskih sredstev, izjave trenerjev, funkcionarjev?) vendar ustvarja »razpoloženje množice« praviloma pred tekmami. Množica je presija. Kaže, da nekaterim kot taka ustreza. Temu ustreza, da organi reda in varnosti in reditelji zapirajo oči. Kaže, da imajo dovolj moči, da to dosežejo. Zakaj, v čigavem imenu – to je drugo vprašanje.

Vstopnica je »posebna dovolilnica«

Če so stadioni rezervati za obnašanje, za katero na javnih mestih ni možnosti, potem je plačana vstopnica »posebna dovolilnica«, ki po mnenju nekaterih opravičuje neprimerno ali celo nedovoljeno obnašanje.

Vrnimo se k nacionalističnim izpadom v sedanjem času, čeprav imamo z njimi »izkušnje«, stare že več let. Tudi takrat so stadioni prvi pokazali obraz političnega podzemlja. Zakaj ravno stadioni? Odgovor je glede na povedano jasen. V neki pokrajini so še ne tako davno iredentistični demonstranti postavljali otroke in mladino v prvo vrsto na ulicah. Tisto, česar se danes ne more na ulicah, je na določen način mogoče na stadionih. In to ne samo v neki pokrajini. Zakaj torej ne bi uporabili stadionov.

Verjetno bi vendar sami dali preveč poudarka nacionalističnim izpadom na stadionih, če bi razpravljali samo o njih.

Posamezniki z osebnimi težavami ali skupine v družbenih krizah ali – bolje rečeno – skoraj vedno (ker krizne situacije samo počutje poslabšajo) menijo, da imajo pravico dati tekmi določen klubaški, lokalistični ali kak podobni položaj. Prav tako menijo, da je stadion prostor, kjer se lahko izkričijo, napreklinjajo, nasmejejo, pa tudi pretepajo, skratka, da lahko dožive »sodobno« katarzo – očiščenje, praznjenje nakopičenih notranjih napetosti, nabranih v dnevih pred tekmo.

Konflikti različnih, često tradicionalnih, pa tudi aktualnih vsebin, ki se ne razrešujejo v realnem življenju, se razrešujejo na stadionih na določen fiktivni način. Zmaga »naših« je simbol zmage »naših« stališč. Cena vstopnice je cena za »svobodo« govora, vpitja, pretepov – je neka navidezna »svoboda«, svoboda s stadionov. Ker pa stadioni in tekme ne razrešujejo ničesar od naštetega, se naštetih racionalni ali iracionalni konflikti samo kopičijo in delajo določeno nevrotično ozračje še bolj nevrotično.

Zato ponovimo: analiza dogajanja na stadionih je analiza posledic, korenine so zunaj stadionov, tam je potrebna družbena akcija klubov, družbenopolitičnih organizacij, in sicer vzgojno in politično delovanje.

Struktura družbene moči in položaj žensk

Ko je govora o vključenosti žensk v javno politično življenje, o njihovi družbenopolitični aktivnosti, se običajno ponavljajo stara, v mnogočem stereotipna menja o »slabi« (neustrezni, premajhni) vključenosti žensk v procese samoupravnega odločanja. Da bi ne govorili zgolj »impresivno«, smo pregledali recentne raziskave o družbenopolitični aktivnosti žensk v Jugoslaviji. Temeljne ugotovitve so na kratko naslednje:

1. Skupna ugotovitev vseh raziskav (vključno z našo) je, da obstajajo pomembne razlike med družbenopolitično aktivnostjo žensk v krajevnih skupnostih in v organizacijah združenega dela. Ogromna večina družbeno in politično aktivnih žensk so zaposlene ženske; v organizacijah združenega dela je njihova aktivnost tudi najbolj »kvalitetna« (intenzivnost in širina sodelovanja, obveščenost, zainteresiranost), kar pomeni, da pot do družbenega in političnega uveljavljanja (politične emancipacije) vodi skoz ekonomsko samostojnost (emancipacijo); v naših razmerah je to zaposlitev, kajti ženske, ki niso zaposlene (a so lahko ekonomsko samostojne, npr. kmetice ali individualne proizvajalke v obrti, gostinstvu...), tudi niso dejavne v družbenopolitičnem življenju.

2. Druga obča skupna ugotovitev je, da se družbenopolitična aktivnost žensk diferencira glede na vrsto področja (aktivne ženske najdemo predvsem na področjih kulture, izobraževanja, zdravstva, socialnega in otroškega varstva). To dejstvo je po našem mnenju mogoče razumeti na dva načina: prvič, da se ženske interesno usmerjajo na področja, ki jih glede na njihove konkretne življenjske razmere najbolj zadevajo. Tako usmerjenost bi mogli oceniti pozitivno, kajti če je socialna realnost žensk v tem, da na njih sloni pretežni del biosocialne reprodukcije, potem je prav, da so v procesih odločanja na teh področjih čimbolj prisotne in aktivne. Po drugi strani pa je taka usmerjenost lahko rezultat stereotipnih (in konservativnih) predstav o delitvi vlog med spoloma, po kateri obstajajo »moška« in »ženska« področja. (Tako razločevanje, ki temelji na patriarhalni miselnosti, se začenja z različno vzgojo deklic in dečkov v družini, se – vsaj delno – ohranja skozi izobraževanje in poklic ter se na širšem družbenem nivoju stopnjuje na področjih, ki naj bi bila bolj v domeni žensk, in tistih, ki so v domeni moških.) Menimo torej, da je praktično resničnost gornjega dejstva iskati v dialektiki obeh procesov.

3. Tretja ugotovitev, ki jo brez izjeme potrjujejo vsa empirična raziskovanja, je, da družbenopolitična aktivnost žensk visoko korelira (bolj kot pri moških) s starostjo in stopnjo izobrazbe oziroma kvalifikacije

(ter s tem v zvezi s položajem na delovnem mestu): družbenopolitično najaktivnejše so ženske v starosti od 25 do 40 let z visoko (tudi višjo ali, delno srednjo) izobrazbo. Taka ugotovitev neposredno zanikuje dokaj razširjeno mnenje, da so ženske družbenopolitično manj aktivne zaradi dvojne zaposlitve (na delovnem mestu in doma, v družini); kajti prav ženske, ki bi »po zdravem razumu« morale biti najbolj obremenjene in torej najmanj aktivne, dokazujejo prav nasprotno. V tej luči je očitna ideološkost stališča, da se »ženske zaradi dvojne obremenjenosti še ne morejo ustrezno uveljavljati v političnem življenju«. Po drugi strani to mystificirano zavest sprejemajo same ženske, jo uporabljajo kot »časten izgovor« in raziskovalcem ponujajo kot svoje stališče v različnih anketah.

4. Naslednja skupna ugotovitev zadeva pripravljenost žensk za intenzivnejše vključevanje v družbenopolitične aktivnosti. Iz različnih raziskav je razvidno, da kar 30–40% anketiranih žensk, ki so družbenopolitično manj aktivne, izjavlja, da bi rade sprejele kako funkcijo v okviru delegatskega sistema. Obenem je izredno visok odstotek žensk, (60–70%) anketiranih), ki izjavljajo, da jih še nihče nikoli ni povprašal za mnenje o kakem pomembnejšem vprašanju iz delovnega ali bivalnega okolja. Čeprav izražena pripravljenost še ne pomeni, da bi ženske dejansko sprejele in uspešno opravljale naloge in odgovornosti, ki si jih želijo, pa tako visoke pripravljenosti nikakor ne gre prezreti. Drugi podatek, ki dopolnjuje prvega, prča o tem, da so mnenja in stališča žensk v procesih odločanja manj relevantna in hkrati bolj prezrta od mnenj moških.

5. Ena osrednjih in z vidika naše raziskave še zlasti pomembna ugotovitev govori o tem, da so na nivoju osnovnih institucionalnih oblik političnega sistema ter v delegatski osnovi ženske enako prisotne kot moški, da ni pomembnih razlik med spoloma v obveščenosti in motiviranosti za družbenopolitično delovanje, vendar delež žensk rapidno upada, čim višji je nivo delegatske strukture. Ali drugače: delegatski sistem je za ženske »propusten« le do določene meje in upamo si trditi, da ne predvsem po »krivdi« žensk samih (glede na njihovo visoko pripravljenost za sodelovanje, glede na enako motiviranost, obveščenost in usposobljenost).

6. Naslednja značilnost, ki jo ugotavljajo vse empirične raziskave, je različnost oblik sodelovanja moških in žensk v delegatski osnovi. Ženske sodelujejo na bolj pasivne načine (tiha prisotnost, podpiranje stališč drugih), moški na aktivnejše (diskusija, pojasnjevanje), ženske bolj z informativnim namenom, moški prej zato, da neposredno odločajo. Raziskovalci opažajo razlike med spoloma, korespondenti pojasnjujejo lastno pasivno udeležbo: medtem ko ženske samokritično iščejo vzroke pri sebi (nevajenost javnega nastopanja, občutki nekompetentnosti), jih moški najčešče najdejo zunaj sebe (ne spleča se sodelovati, vse je vnaprej odločeno, ipd.).

7. Nazadnje omenjamo še vprašanje družbene moči, to pa je vprašanje, ki se mu je – ko je govor o ženskah v javnem, političnem življenju –

zmeraj znova izmikalo, čeprav je sicer družbena moč nezamenljiv indikator družbenega položaja. Že nekaj časa je očitno, da je prav vprašanje družbene moči ključnega pomena in da »klasični« ter v mnogočem zgolj formalni indikatorji družbenega položaja žensk (zaposlenost, struktura zaposlenosti, kvalifikacija, izobrazba, zastopanost v različnih organizacijah, itd.) že dolgo ne zadoščajo več.

Podatki za Jugoslavijo kažejo, da je družbena aktivnost žensk toliko večja, kolikor manj je prisotno klasično, hierarhično odločanje in kolikor bolj se uveljavlja decentralizirano, neposredno odločanje. In še nekaj je mogoče reči (tudi sklicujoč se na obstoječe empirične podatke), kar se mi zdi izredno pomembno: ženske ne kažejo velikih afinitet za pozicije moči – ne zato, ker jih družbena dogajanja ne zanimajo in ne želijo na ta dogajanja vplivati, temveč zato, ker jih ne zanima sam sistem moči, preko katerega je mogoče vplivati. Ali če stvar malce obrnemo: pogoj za družbeno enakopravnost žensk je sprememba obstoječe strukture družbene moči in ne zgolj formalna rast njihove zastopanosti v tej ali oni instituciji našega družbenopolitičnega sistema.

MARKO VRHUNEC

Neločljivost ekonomske enakopravnosti in politične neodvisnosti

(pri uresničevanju ciljev razvoja)

1. Zgodovinsko gledano je za večji del sveta prva polovica našega stoletja potekala v borbi za narodno osvoboditev in politično dekolonizacijo, proti fašizmu in imperialistični razdelitvi sveta. Zrušila se je svetovna kolonialna vladavina in večina narodov si je izbrala politično neodvisnost; s tem se je na mednarodni sceni pojavilo več kot sto novih držav. Bistveno se je spremenila stoletna politična slika sveta, ki odraža novo obdobje v odnosih med narodi.

V drugi polovici našega stoletja se je kot neposredna posledica politične neodvisnosti začel proces ekonomske dekolonizacije, ki je omogočil proces družbenoekonomskega razvoja. Narodi so se tako silovito borili za svojo svobodo in proti vsem oblikam dominacije in hegemonije zato – in tako počno tudi danes, kadar se počutijo ogrožene – da bi si poleg politične neodvisnosti zagotovili tudi ekonomsko enakopravnost kot temeljna pogoja za pospešitev napredka svojega razvoja. Z dekolonizacijo se je zrušila stara kolonialna piramida svetovne reprodukcije, v katere tokovih se je desetletja prek tako imenovanega svobodnega tržišča monopolno prelival višek vrednosti iz odvisnih in kolonialnih držav v imperialistične države in tako krepil njihova gospodarstva. Z razpadanjem piramidalnega načina svetovne reprodukcije so se zrušile kolonialne pregrade v svetovnem ekonomskem prostoru in neodvisne države so se v njem pojavile kot suverene enote in propulzivni partnerji.

Takšno dolgoletno prelivanje pa je po dekolonizaciji pustilo za seboj dve težji globalni družbenoekonomske protislovji:

- velike razlike v stopnji razvitosti, ki so poglobile širok prepad med razvitimi in deželami v razvoju,
- sistem neenakopravnih mednarodnih ekonomskih odnosov, v katerih se mednarodna ekonomska vprašanja rešujejo s pozicij dominacije,

sile in privilegijev močnejšega, pri čemer je zapostavljen interes družbeno-ekonomskega razvoja drugega dela sveta, predvsem dežel v razvoju.

2. Če je proces politične dekolonizacije – z nekaterimi izjemami – v glavnem že končan, pa je ekonomska dekolonizacija zaradi neenakopravnosti sistema mednarodnih ekonomskih odnosov še vedno v polnem razcvetu, saj se ekonomska neenakopravnost, institucionalizirana v mnogih segmentih obstoječega mednarodnega ekonomskega sistema, stalno regenerira in celo pojavlja v novih perfidnih oblikah. Politična neodvisnost in ekonomska enakopravnost nista bili samo glavna motiva dekolonizacije in povod za rušenje njenega piramidalnega načina reprodukcije, ampak še naprej opravljata svojo zgodovinsko vlogo v demokratizaciji sodobnih mednarodnih odnosov. Še več, politična neodvisnost in ekonomska enakopravnost sta pogoja sine qua non, ki le v primeru, če sta dosledno vgrajena v sistem mednarodnih ekonomskih odnosov, zagotavljata njegovo globalnost, učinkovitost in razvojno orientacijo. Kjer se danes v mednarodnih odnosih nastopa s pozicij dominacije in ekonomske neenakopravnosti, nujno prihaja do motenj, konfliktov, kriz in vojn vseh vrst, kar neizogibno zavira proces razvoja. Kjer ti načeli spoštujejo, se uresničujejo možnosti za stabilno, usklajeno in dinamično mednarodno ekonomsko sodelovanje, krepita se mir in varnost ter oblikujejo pogoji za splošno blaginjo in napredek. Izkušnje preteklih let in vsakdanja praksa kažejo na to, da se le na podlagi politične neodvisnosti lahko razvija enakopravno ekonomsko sodelovanje, ki spodbuja družbeno-ekonomski razvoj in obratno – le dinamični in usklajeni gospodarski razvoj zagotavlja posamezni državi, da bo resnično neodvisna in suverena ter si izbojevala enakopraven položaj v svetu. Le na tej podlagi si lahko človeštvo zagotovi dva najpomembnejša sodobna imperativna in globalna cilja – to sta mir in razvoj za vse.

Tito je bil med tistimi državniki sveta, ki so po drugi svetovni vojni zelo hitro in jasno spoznali ne le tako pogojenost razvoja s politično neodvisnostjo in ekonomsko enakopravnostjo, ampak tudi njuno neločljivo povezanost z utrjevanjem miru in razvoja v svetu. Ti načeli je dosledno vgrajeval tudi v našo notranjo in zunanjo politiko in v gibanje neuvrščenih ter se zavzemal za to, da postaneta last mednarodnih odnosov v celoti. Ker se je zavedal, da ni politične neodvisnosti brez ekonomskega razvoja kot tudi ni razvoja brez neodvisnosti in enakopravnosti, je Tito ravnal v skladu s tem načelom tudi v najtežjih časih nove Jugoslavije, ko je Stalinu rekel »NE«, in zavrnil politično pogojevanje pošiljk ameriške pšenice v času, ko je bila naša država na robu lakote. Razvoj dogodkov je potrdil, kako prav je imel Tito in kako so se takšna stališča bogato obrestovala. Zato ti dve načeli za naše in mnoge druge narode v svetu, in še posebej za neuvrščene dežele nista bili nikoli nekakšna teoretsko-abstraktna ali akademsko-diplomatska fraza, ampak odraz njihovih temeljnih prizadevanj in interesov ter kažipot za živahno mednarodno aktivnost.

3. Zaradi navedenih razlogov pomenita danes politična neodvisnost in ekonomska enakopravnost kot pogoja za družbenoekonomski razvoj osnovo politike neuvrščenosti in temelj sistema Združenih narodov. Boj za njuno dosledno vgrajevanje v mednarodni ekonomski sistem in uresničevanje v vsakodnevni mednarodni praksi je glavna značilnost sodobnih mednarodnih odnosov. Protagonisti preseženih mednarodnih odnosov zagovarjajo stališče, da se s postavljanjem teh načel na prvo mesto mednarodni odnosi ideologizirajo in politizirajo. Vendar je resnica povsem drugačna – nespoštovanje teh načel v odnosih med narodi je moč zagovarjati le s stališča konservativnega ali etatističnega dogmatizma, v katerem so cilji politike sil dominacije, hegemonije in neenakopravnosti izoblikovani z namenom, da ohranijo pridobljene prednosti in privilegije.

Vse poteze v tej smeri danes kmalu pripeljejo do težkih političnih posledic, na ekonomskem področju pa jih zanika neučinkovitost obstoječega mednarodnega ekonomskega sistema, ki razpada. To najbolj odraža sodobna kriza svetovnega gospodarstva. To je pravzaprav kriza mednarodnih ekonomskih odnosov, strukturalna in ciklična kot tudi globalna, ki je zajela vse države in vsa področja reprodukcije. Kriza je bolj ali manj zaustavila dolgoletni napredek vseh držav, še posebej težko pa je prizadela družbenoekonomski razvoj dežel v razvoju.

4. Politična neodvisnost in ekonomska enakopravnost sta tudi pomembna faktorja razvoja v pogojih sodobnega procesa globalizacije tokov, področij in odnosov reprodukcije. Globalizacija kot posledica dekolonizacije in skokovitega napredka znanstveno tehnološke revolucije »zmanjšuje« svet in zbližuje narode. Spoznanja o posameznih ekonomskih vprašanjih in problemih hitro prodrejo v vse dele sveta, pozitivni in negativni pojavi se iz ene države hitro prenašajo v druge. Poglavitna vprašanja in gibanja v posameznih nacionalnih gospodarstvih prehajajo nacionalne okvire in postajajo internacionalna, kar pomeni, da jih je treba skupno proučevati in tudi skupno razreševati. Vse večja je potreba po izmenjavi izkušenj in znanja med narodi in da se skupna spoznanja in problemi skupno razrešujejo. To je možno le na podlagi enakopravnosti in z demokratičnim upoštevanjem interesov vseh držav. Med drugim to najbolj izkazuje sedanja destabilizacija svetovnega gospodarstva, ki je zelo hitro vplivala na gospodarstvo in življenje vseh držav.

Globalizacija je zavzela vsa področja gospodarstva. Kdo je še pred desetimi leti lahko domneval, da se bodo področja kot so npr. energija, prehrana, industrializacija, tehnologija, ekologija in druge iz čisto nacionalnih spremenila v internacionalna vprašanja in da se bo za njihovo uspešno razreševanje morala angažirati celotna mednarodna skupnost? Kdo je mislil, da bodo imeli tokovi in problemi mednarodne trgovine, financ in monetarnega področja tako neposreden in odločilen vpliv na posamezne nacionalne ekonomije?

V procesu globalizacije ima zelo pomembno vlogo sistem Združenih narodov s spektrom svojih institucij in organizacij. Sistem Združenih

narodov pravzaprav pomeni institucionalizacijo procesa globalizacije. Njegove agencije in organizacije so postale svetovni strokovni centri in globalni politični forumi za skupno obravnavo, dogovarjanje in sporazumevanje o vseh bistvenih skupnih vprašanjih. Sistem Združenih narodov je še posebej pomemben za majhne in srednje države ter dežele v razvoju, ki niso sposobne same razvijati vsega potrebnega znanja in imeti lastnih institucij, ki bi v celoti proučevale pojave in probleme v svetovni reprodukciji.

Analiza globalizacije ekonomskega področja nas pripelje k sklepu, da so njeni subjekti lahko in morajo biti le politično neodvisne države, ki medsebojno sodelujejo na enakopravnih temeljih. Če temu ni tako, se globalizacija spremeni v svoje nasprotje in postane orožje dominacije in hegemonije nekaj najmočnejših.

5. Globalizacija ekonomskih področij ni le vertikalna, ampak je tudi horizontalna. Če z vertikalno globalizacijo razumemo proces internacionaliziranja posameznih vprašanj in področij reprodukcije, potem horizontalna pomeni vse večjo stopnjo soodvisnosti, ki se kaže v dveh osnovnih smereh.

Prva obsega strukturalno soodvisnost, to je medsebojno vplivanje in prepletanje široke fronte raznih ekonomskih področij kot so energija, surovine, prehrana, industrializacija, tehnologija, komunikacije, ekologija, trgovina, finance, monetarno področje in drugo. Soodvisnost posameznih področij in problemov zahteva, da se le-ti interdisciplinarno proučujejo in da se tudi pri njihovem razreševanju izhaja iz njihove medsebojne povezanosti. Mednarodna skupnost prav zaradi strukturalne soodvisnosti stalno uvršča na dnevni red proučevanje in razreševanje svetovnih ekonomskih vprašanj v njihovi medsebojni povezanosti, ne glede na to, da taki poskusi, npr. na sedmem specialnem zasedanju Generalne skupščine Združenih narodov ali na Pariški konferenci za sodelovanje in razvoj, niso bili uspešni. Tudi šesti UNCTAD je uveljavljal tak pristop, ko je v težišče obravnave postavil vprašanja surovin, trgovine, financ in monetarnih problemov v njihovi soodvisnosti. Kot pozitivni rezultat VI. UNCTAD-a lahko ocenimo krepitev zavesti o globalizaciji in soodvisnosti, pri katerih je treba izhajati iz enakopravnih temeljev, če želimo stvarno in uspešno razreševati probleme svetovnega razvoja, izhodišče takih prizadevanj sta politična neodvisnost in suverenost posamezne države in upoštevanje različnih stopenj v ekonomskem razvoju posameznih držav.

Strukturalna soodvisnost je tudi osnovni argument predloga neuvrščeni dežel in »skupine 77«, da se v okviru Združenih narodov začne proces globalnega dogovarjanja, ki mora obsegati tako razreševanje posameznih vprašanj kot tudi skupno spoznanje o njihovi medsebojni odvisnosti.

Druga smer obsega regionalni vidik, ki se izraža v vse večjem medsebojnem povezovanju in sodelovanju držav in skupin držav. Za to soodvisnost je značilna asimetričnost in enostranskost, ki deluje v korist eko-

nomsko močnejših in na škodo ekonomsko slabotnejših gospodarstev. Vendar je sodobni trend mednarodnih odnosov usmerjen v vse večjo povezanost držav in njihovih nacionalnih ekonomij. Ta trend je dvosmeren, kar pomeni, da se z razvojem mednarodnega sodelovanja povečuje tudi soodvisnost držav. Ne krepi se le ekonomska odvisnost dežel v razvoju od razvitih držav, ampak tudi razvitih držav od dežel v razvoju. Ta odvisnost se kaže tudi v podatku, da se je odvisnost razvitih držav od 1950 leta, ko je bila 10%, povečala na 20% v letu 1980.

6. V splošnem trendu rastoče soodvisnosti in povezovanja med nacionalnimi gospodarstvi ima afirmiranje ekonomske enakopravnosti vse pomembnejšo vlogo in postaja pogoj, da taka odvisnost ne bo pomenila več nevarnosti za politično neodvisnost, ampak služila ciljem razvoja.

V nasprotju s tem se svet že danes sooča, še bolj pa se bo v prihodnje soočal z dvema negativnima tendencama. Prva je oživiljanje ekonomske neenakopravnosti, ki izkorišča nižjo razvitost, druga je krepitev ideološko blokovega bipolarizma v svetu. Obe tendenci, ki sta danes močno prisotni v mednarodnih odnosih, a priori ogrožata politično neodvisnost in suverenost držav in ohranjata neenakopravne ekonomske odnose. Globalizacija zahteva celovito uresničevanje načel miroljubne in aktivne koeksistence na političnem in ekonomskem področju, kar pomeni, enakopravno sodelovanje vseh dežel v mednarodnem ekonomskem življenju in v odločanju o najpomembnejših svetovnih problemih. Samo v resnični koeksistenci različnih družbenih sistemov – ki so suverena pravica vsakega naroda – lahko le ti živijo drug poleg drugega in sodelujejo med seboj, ne da bi soodvisnost kot instrument močnejšega, ogrozila politične neodvisnosti in ekonomske enakopravnosti ekonomsko šibkejšega.

Tendenca bipolarizma na političnem kot na ekonomskem področju postaja s krepitvijo blokovega rivalstva in širjenjem dominacije in hegemonije največja nevarnost za neodvisnost in enakopravnost in s tem tudi za mir in razvoj. Res je, da zapiranje v integracijske grupacije na Zahodu in na Vzhodu vodi do razbijanja svetovnega tržišča zaradi prenašanja blokove razdeljenosti na področju mednarodnih ekonomskih odnosov. To vodi do nadaljnega slabšanja položaja dežel v razvoju. Dodati pa moramo, da tudi do večje odvisnosti.

Zato temelji sistem medsebojnega ekonomskega sodelovanja dežel v razvoju na popolnoma drugačnih osnovah. To ni integracijsko vase zaprt sistem z lastnimi institucijami, ampak je to sodelovanje integralni odprti del svetovnega ekonomskega sistema. Cilj sistema medsebojnega ekonomskega sodelovanja dežel v razvoju je, da v okviru mednarodnega ekonomskega sodelovanja dodatno izkoristi ogromne potencialne možnosti, ki so bile zaradi kolonialnih preprek desetletja zanemarjene in neizkoriščene. Istočasno naj bi tako sodelovanje postalo tudi instrument zmanjševanja ekonomske odvisnosti in odprave neenakopravnega položaja dežel v razvoju v odnosu do razvitih držav.

Soodvisnost je, kot vidimo, postala ključna kategorija mednarodnih odnosov. Svojo izredno pozitivno vlogo v pospeševanju družbenoekonomskega razvoja lahko uresniči le tedaj, če izhaja iz politične neodvisnosti in se uresničuje v odnosih ekonomske enakopravnosti. V nasprotnem primeru bo še naprej, kakor se sedaj pogosto dogaja, instrument dominacije in neenakopravnosti, ki ogroža politično neodvisnost in zavira družbenoekonomski razvoj – še posebej dežel v razvoju.

7. Izredno pomembna posledica globalizacije mednarodnih odnosov in tokov reprodukcije je krepitev vpliva zunanjega faktorja v posameznih nacionalnih ekonomijah. Posebno močno deluje na manjše in ekonomsko slabotnejše dežele. Zunanji faktor deluje na notranji položaj ter pomeni reverzibilen tok globalizacije in soodvisnosti; v takih razmerah pa stanje in gibanja v svetovnem gospodarstvu in znanosti, napredek in zastoj drugih globoko pronicaajo v vse pore nacionalnega življenja – z vsemi pozitivnimi in negativnimi posledicami za posamezno državo. Upoštevanje zunanjega faktorja danes ni le pogoj za razvijanje ekonomskega sodelovanja posamezne države s svetom, ampak je tudi pogoj za stabilen in usklajen notranji razvoj. Vse analize in ocene sedanjega stanja v svetovni ekonomiji kažejo, – posebej je bilo to očitno na 6. UNCTAD-u – da globalizem v pogojih destabilizacije svetovnega gospodarstva močno vpliva na vse države, še posebej na dežele v razvoju. Če vzamemo kot primer hude posledice, ki jih je povzročila prva podražitev nafte, ali pa zvišanje obrestnih stopenj in visok tečaj dolarja na stanje v svetovnem gospodarstvu in na rast in strukturo nacionalnih gospodarstev, potem vidimo, da danes nobena država ne more izključiti zunanjega faktorja, če želi ohraniti svojo neodvisnost in stabilen ter usklajen razvoj.

Ker je meja med nacionalnim in mednarodnim vedno manj izrazita, hkrati pa se krepi vloga politične neodvisnosti in potreba po ekonomski enakopravnosti, morajo posamezne države v svoji ekonomski in razvojni politiki vse bolj upoštevati pozitivne ali negativne vplive zunanjega faktorja na nacionalno gospodarstvo. Programi stabilizacije in oživljanja ekonomskih aktivnosti morajo upoštevati zunanji faktor, zlasti:

- s stalnim spremljanjem svetovnih gospodarskih gibanj in analiziranjem njihovih tokov, dosežkov in izkušenj, ki lahko vplivajo na družbenoekonomsko življenje države;

- s tem, da v nacionalni ekonomski politiki vse bolj upoštevajo svetovno produktivnost, cene in mednarodna merila, kriterije in standarde;

- da v skladu s temi spoznanji stalno prilagajajo svojo ekonomsko strukturo in krepijo pogoje za učinkovito gospodarjenje.

Če zunanjega faktorja ne obravnavamo v tem smislu, ni moč zagotoviti lastnega deleža v stabilizaciji in razvoju narodnega gospodarstva in celotne družbe, temveč lahko kaj kmalu postane povročitelj težkih in za neodvisne države nevarnih motenj in udarcev, ki prihajajo iz sveta.

8. V današnjih pogojih asimetrične soodvisnosti so dežele v razvoju zaradi manjše razvitosti podvržene več vrstam odvisnosti, ki zaradi ekonomske neenakopravnosti pogosto močno ogrožajo njihovo politično neodvisnost in suverenost ter resno škodujejo prizadevanjem za razvoj. Faktor odvisnosti je odločilen v primerih, ko pride do kriznih stanj in motenj v svetovni reprodukciji, ko se prek sedanjega ekonomskega sistema krizni pojavi v svetu širijo na vsa področja ekonomije in zajamejo vse države. Med temi zvrstmi odvisnosti so najnevarnejše:

- odvisnost od velikega uvoza energije, še posebej nafte, ki je v preteklem obdobju s skokovitim povečanjem cen povzročila potrebe po hitri spremembi celotne ekonomske strukture in povzročila ogromno odlivanje narodnega dohodka;

- odvisnost od transfera in načina prilaščanja tehnologije, za katero razvite države monopolno diktirajo cene in pogoje, ki v večini primerov restriktivno zadevajo dežele v razvoju;

- odvisnost od protekcionističnih omejevanj izvoza dežel v razvoju na tržišča razvitih držav, kar onemogoča doseganje večjih deviznih dohodkov, ki bi se avtomatično porabili za večji uvoz iz razvitih držav; pri tem se deformira in onemogoča dinamično strukturno prilagajanje prvih in drugih gospodarstev;

- odvisnost od ekonomskih odnosov z neko državo ali skupino držav, ki lahko zelo hitro izkoristijo svoj monopolni položaj za izvajanje različnih pritiskov na posamezne države, ki zaradi nerazvitosti niso sposobne svojih odnosov s tujino diverzificirati glede na posamične proizvode oz. jih usmeriti na več držav – partneric;

- odvisnost od zunanje likvidnosti, plačilno bilančnih deficitov in zadolženosti v tujini, ki se še posebej v zadnjih letih spreminja v veliko cirklo razvoja, namesto da bi dodatna inozemska akumulacija koristila razvoju.

Z navedbo teh oblik odvisnosti seveda nismo zajeli tudi vseh drugih zelo pomembnih odvisnosti, kot so prehrana, promet, informacije in tako dalje.

Različne oblike odvisnosti kažejo na neenakopravnost sodobnih mednarodnih ekonomskih odnosov in na to, da lahko le te ogrožajo politično neodvisnost in razvoj posameznih dežel.

To je še posebej opazno v sodobnih monetarnih odnosih, ki so danes eden glavnih virov neenakopravnosti v svetu. Bistvo teh odnosov je v tem, da je ameriški dolar istočasno nacionalna in mednarodna rezervna valuta, kar Združenim državam Amerike omogoča, da z njegovo močjo prek mednarodnega monetarnega sistema (in Fonda) prisiljujejo druge države, da z odvajanjem svoje akumulacije prevzemajo del stroškov za financiranje ameriških nacionalnih interesov. Deflacijska, antiinflacijska politika ZDA in nekaterih zahodnih držav je izrazito protirazvojna. Na mednarodnem področju se manifestira kot groba oblika neenakopravnosti, ki se

globoko zajeda v družbenoekonomsko življenje posameznih držav, še posebej dežel v razvoju.

Kje so temeljni vzroki za ekonomsko neenakopravnost, ki z izkoriščanjem procesa globalizacije in soodvisnosti povečuje odvisnost posameznih nacionalnih ekonomij? Ti vzroki so v nasprotju med delovanjem kapitalodnosov (privatnih ali državnih), ki vplivajo z ekonomskimi zakonitostmi na mednarodno tržišče in renegirajo dominacijo – in med novimi potrebami po ekonomskem razvoju dežel v razvoju na podlagi enakopravnosti. Rešitev tega nasprotja zahteva temeljite spremembe mednarodnega ekonomskega sistema, ki mora v prvi vrsti s svojimi instrumenti služiti ciljem razvoja vseh držav. To ne pomeni zaviranja delovanja teh zakonitosti, ampak njihovo prilagajanje in usmerjanje k novim potrebam in pogojem v svetovnem gospodarstvu.

Vsaka država je danes v veliki dilemi: kako se opreti na lastne sile in se pri tem ne zapreti v avtarktično nacionalno ekonomijo? Kakšno ekonomsko politiko zagovarjati in kako usmerjati razvojno politiko, da bi mobilizirala lastne sile, po drugi strani pa upoštevala zunanji faktor in odstranjevala negativne učinke neenakopravnosti? Za kakšno ekonomsko strukturo se je treba odločiti? Kako zmanjšati negativne učinke odvisnosti in izkoristiti možnost vključevanja v mednarodne ekonomske tokove? Kako ohraniti politično neodvisnost in razvijati ekonomsko enakopravnost v svetu in s tem odpravljati dominacijo in hegemonijo?

Na ta vprašanja mora danes v prvi vrsti odgovoriti vsaka nacionalna ekonomija sama. Istočasno pa mora na njih odgovoriti tudi celotna mednarodna skupnost, ki se mora soočiti s temi bistvenimi sodobnimi vprašanji in težnjami narodov za politično neodvisnost in ekonomsko enakopravnost ter z vprašanjem, na kakšen način jih je moč vgraditi v mednarodni ekonomski sistem, da bo le ta sposoben zagotoviti optimalne pogoje za razvoj vseh držav, še posebej za hitrejši razvoj dežel v razvoju.

9. Brez dvoma je celoto mednarodnih ekonomskih odnosov v pogojih globalizacije in soodvisnosti najbolje doumelo gibanje neuvrščenih, ki je za dosego miru in razvoja ponudilo koncept nove mednarodne ekonomske ureditve. Bistvo tega koncepta terja, da se načela koeksistence, neodvisnosti, suverenosti, enakopravnosti in solidarnosti vgradijo v mednarodni ekonomski sistem tako, da bodo njegovi mehanizmi lahko zagotovili razvoj.

V tem pogledu je Tito rezultate 5. konference neuvrščenih na vrhu v Colombu 1976. leta ocenil kot zgodovinske, saj je svetu ponudila »celovito koncepcijo za spremembo mednarodnih ekonomskih odnosov«.

Kritiki nove mednarodne ekonomske ureditve trdijo, da je njen koncept bolj politično in manj ekonomsko utemeljen; pri tem mislijo prav na posebno poudarjanje načel politične neodvisnosti in ekonomske enakopravnosti. Ta ugovor ne drži, saj vsaka resnejša analiza stanja v svetovnem gospodarstvu pokaže, da je vsak nadaljnji razvoj mogoče aktivirati le tedaj, če se poveča splošna družbena produktivnost dela. To

pa ni mogoče doseči s posameznimi ekonomskimi ukrepi, ampak le s spremembo mednarodnih ekonomskih odnosov, ki bodo dinamizirali tudi spreminjanje strukture svetovnega gospodarstva in vlogo nacionalnih ekonomij v njem. Podatek, da razvite zahodne države za zaščito in subvencije svojih tržišč (kar še bolj povečuje neenakopravnost) uporabijo več kot 5% svojega narodnega dohodka, je že sam po sebi dovolj zgovoren. Splošno produktivnost dela v svetovni ekonomiji je mogoče dvigniti le z upoštevanjem dežel v razvoju kot enakopravnih partnerjev, kot prodajalcev, ki jim je potrebno omogočiti dostop na tržišča blaga, storitev, tehnologije in kapitala na eni strani in kot kupce, katerih tržišča imajo zaradi nerazvitosti ogromne absorpcijske možnosti na drugi strani. V tem je bistvo prihodnjega razvoja svetovnega gospodarstva in njegove produktivnosti, kakor tudi usode mednarodnih odnosov v celoti.

10. Kaj pomenita politična neodvisnost in ekonomska enakopravnost za sodobne mednarodne odnose, kakšna sta njuna vloga in vpliv na družbenoekonomski razvoj, oziroma kakšna bi le ta morala biti, nam kaže naslednja analiza:

a) kar zadeva vlogo politične neodvisnosti v konceptu nove mednarodne ekonomske ureditve ima le ta značaj ekonomske kategorije. Opiranje na lastne sile z mobilizacijo človeških in materialnih potencialov za razvoj lahko izvede le neodvisna država, ki suvereno razpolaga s svojimi naravnimi bogastvi in se je sposobna razvijati v skladu z lastnim modelom razvoja. Le ekonomsko močna država je lahko politično neodvisna, le taka si lahko zagotovi popolno suverenost ter ohrani teritorialno integriteto in se ubrani pred zunanjim vmešavanjem v svoje notranje zadeve. Vsaka država mora razviti družbenopolitični sistem, ki najbolj ustreza njenim zgodovinskim razmeram, stopnji razvitosti in ciljem družbenoekonomskega razvoja. Tako postaja politična neodvisnost pogoj in posledica družbenoekonomskega razvoja.

V pogojih sodobne globalizacije in neodvisnosti je politična neodvisnost posamezne države tesno povezana z občo mednarodno konstelacijo. Ta neodvisnost je temelj demokratizacije mednarodnih odnosov in kolektivne varnosti. Njena ohranitev je v marsičem pogojena z uspešnostjo skupne borbe, ki jo vodijo gibanje neuvrčenih in druge napredne sile v svetu proti ostankom kolonializma, neokolonializma, rasizma, apartheida, dominacije in hegemonije.

Po drugi strani pa multilateralizacija mednarodnega sodelovanja in rastoča integracija svetovnega gospodarstva zahtevata od posameznih držav, da v posameznih vprašanjih delno tudi prostovoljno odstopijo od popolne suverenosti, na primer tedaj, ko je to potrebno storiti v interesu krepitve razvoja in temeljev neodvisnosti. Ta proces se kaže v raznih oblikah – od ratifikacij posameznih mednarodnih sporazumov in konvencij do nastanka širših integracij, kakršna je npr. EGS. V tem primeru interes ekonomskega razvoja zahteva, da se delno žrtvuje popolna neodvisnost, kar prispeva tudi k povečanju družbene produktivnosti. Ocenju-

jemo, da se glede na krepitev globalizacije in rastoče soodvisnosti v svetu krepí tudi tendenca ekonomske integracije, kar hkrati zahteva doslednejše uresničevanje enakopravnosti. Ne glede na to, s kakšnim tempom in na kakšen način se bo ekonomska integracija v svetu razvijala, je jasno, da bo ostala politična neodvisnost temelj in izhodišče sodobnih mednarodnih odnosov.

b) Kar zadeva ekonomsko enakopravnost, jo lahko opredelimo kot proizvodni odnos, ki izhaja iz globalnih zgodovinskih sprememb, položaja in vloge nacionalnih ekonomij v svetovnem ekonomskem prostoru in pomeni splošni pogoj, sine qua non za pospeševanje razvoja. Cilj ekonomske enakopravnosti je vzpostavljanje globalnih okvirjev in optimalnih pogojev za učinkovito delovanje mednarodnega ekonomskega sistema. Kot ključni princip nove mednarodne ekonomske ureditve je ekonomska enakopravnost postala prvorazredna politična kategorija, ki ima vsestranske globalne in multidisciplinarne učinke na širino mednarodnih odnosov.

Specifična vloga ekonomske enakopravnosti se kaže v naslednjem:

Prvič, ekonomska enakopravnost zagotavlja vključevanje sodobnih nacionalnih ekonomij v svetovno gospodarstvo, njegove tokove, delitev dela in oblike sodelovanja. Ker so nacionalne ekonomije glede na svojo moč zelo različne, se tudi zelo razlikujejo glede na razvitost in družbeno produktivnost. Menjava med nacionalnimi ekonomijami ni ekvivalentna in prednost v mednarodnih ekonomskih tokovih imajo tista gospodarstva, ki so produktivnejša in bolj razvita. Kar naj bi bilo skupno vsem ekonomijam, je njihov enakopravni položaj v mednarodnih odnosih, enake izhodiščne pravice in dolžnosti.

Drugič, glede na navedeno ekonomsko enakopravnost pomeni, da morajo imeti posamezne nacionalne ekonomije prav zaradi razlik v stopnji moči in razvitosti različen tretman. Le tako so lahko posamezne države de facto enakopravne. Enakost vseh držav namreč vodi v težko fundamentalno neenakopravnost. Glavni korektor stanja v razvitosti med državami je danes specialni diferenciran in ugodnejši preferencialni tretman dežel v razvoju, ki jih ne obvezuje na reciprociteto in ščiti pred diskriminacijo. Le tak položaj in tretman dežel v razvoju, ki je uveljavljen na vseh ekonomskih področjih (in ne le v trgovini) in je vgrajen v celotni mednarodni ekonomski sistem, lahko zagotovi dejansko enakopravnost in je sposoben izogniti se kriznim situacijam.

Tretjič, pravice in dolžnosti, ki jih imajo posamezne države kot članice raznih grupacij in mehanizmov (sporazumov, konvencij, kodeksov itd.), morajo biti v bistvu enake za vse države. Vendar pa mora biti časovno uveljavljanje in obseg teh pravic in dolžnosti diferencirano glede na možnosti, ki jih imajo posamezne države zaradi svoje nerazvitosti. To jim bo omogočilo, da se postopno integrirajo v svetovno gospodarstvo. Dežele v razvoju niso nikoli zavračale takega načina sprejemanja mednarodnih obveznosti, vendar zahtevajo postopen, diferenciran in preferencialni tretman.

Četrtrič, ekonomska enakopravnost pomeni, da se v odločanju o najvažnejših vprašanjih mednarodnih ekonomskih odnosov upoštevajo interesi vseh držav – brez diktata največjih in najmočnejših. Za sodobne globalne probleme je potrebno skupno odločanje, ne pa z mehanizmi, – kakršen je npr. danes dolar – diktirati drugim gospodarske pogoje. Neenakopravnost v odločanju je stalen vir nestabilnosti in kriznih motenj v svetovnem gospodarstvu.

Petič, ekonomska enakopravnost je tudi najvažnejša osnova za projiciranje mednarodne strategije razvoja, katere naloga ni v tem, da afirmira posamezne razvojne modele, ampak mora oblikovati takšne pogoje razvoja, da se bo struktura svetovnega gospodarstva lahko prilagajala potrebam razvoja.

Šestič, ekonomsko enakopravnost je treba instrumentalno vgraditi v vse dele mednarodnega ekonomskega sistema, v vse njegove podsisteme, še posebej v trgovinski, finančni in monetarni podsystem. Pravila in mehanizmi tega sistema morajo izhajati iz enakopravnih odnosov ter biti naravnani v realizacijo ciljev razvoja.

Sedmič, ekonomska enakopravnost je nenadomestljiva podlaga za razvoj mednarodnega ekonomskega sodelovanja – tako bilateralnega kakor multilateralnega. Tako sodelovanje pa se lahko razvija le na podlagi vzajemnih koristi in ob spoštovanju specifičnih potreb vsake države.

Očitno je, da sta politična neodvisnost in ekonomska enakopravnost dva osnovna pogoja demokratizacije mednarodnih odnosov, brez katerih ni moč uresničiti dinamičnega razvoja v interesu vseh držav, kar je edina možna pot za novo obdobje vsesplošnega napredka v svetu.

BORIS BERGANT

Zapuščina Bruna Kreiskega

(Ali kako se avstrijska socialna demokracija odziva na izzive 80-ih let)

Minuli 28. kongres avstrijske socialistične partije¹ je bil nesporno kongres izjemnega pomena in bo zanesljivo dalj časa odločilno usmerjal politične tokove sosednje dežele.

To sicer ni bil kongres sprejemanja novega programa niti uveljavljanja kakšnih posebno izvirnih teoretičnih spoznanj. Toda v precej spremenjenih družbenih in gospodarskih okoliščinah (spremembe na krmilu stranke, na novo zasnovani odnosi oblasti,² vedno bolj resna znamenja korenite gospodarske in strukturne krize) imajo odločitve kongresa, četudi v bistvu potrjujejo usmeritev iz strankinega programa, na novo formuliranega v sedemdesetih letih, sredi vrhunca gospodarske konjunktore in absolutne parlamentarne večine stranke, vendarle izjemen pomen.

Kongres prehaja v anale avstrijskega delavskega gibanja že zaradi zamenjave na strankinem vrhu. Po 55 letih aktivnega političnega dela, po 16 letih vodenja stranke (po 30 letih sodelovanja v vladi, ki ji je zadnjih 13 let načeloval kot zvezni kancler) se je namreč z njim umaknil v pokoj dosedanji voditelj dr. Bruno Kreisky. Nihče v povojnem obdobju ni bolj kot ta 72-letni starosta socialne demokracije poosebljal specifične avstrijske poti, nihče ni vtisnil deželi in stranki večjega osebnostnega in vsebinskega pečata. Kreisky se je umaknil na lastno željo. Način in oblika njegovega umika sta nenavadna celo za meščansko demokracijo, kjer so odstopi sestavni del politične igre.

Zadnja leta vidno bolni Kreisky si je za parlamentarne volitve 1983 očitno zastavil previsok cilj. Prepričan je bil, da mu bo s svojo osebo (in v javnosti še vedno nesporno) karizmo uspelo še četrtič zapored izboriti svoji stranki absolutno večino. Toda svoj cilj v državnem zboru je zgrešil za vsega dva sedeža.³

¹ Kongres je pod geslom »Danes zagotoviti prihodnost« potekal na Dunaju od 27. do 29. oktobra 1983.

² Na parlamentarnih volitvah aprila 1983 je SPÖ izgubila absolutno večino. Izguba 100.000 glasov in dveh sedežev v parlamentu (sedaj ima 47,7% ali 90 od skupno 183 mandatov) je stranko po 13 letih samostojne oblasti prisilila v koalicijski pakt z majhno svobodnjaško stranko FPÖ, ki zastopa nemško-nacionalne in drobno-lastniške interese. Za tak korak se je 18. maja 1983 izrekel izredni kongres SPÖ s 527 glasovi (proti je bilo 18 delegatov). Koalicija uživa večino – 102 od 183 mandatov državnega zbora.

³ S 47,7% glasov je avstrijska socialistična partija še vedno absolutni rekorder med zahodnoevropskimi socialističnimi strankami. V Franciji so vladajoči socialisti na zadnjih volitvah pritegnili 37,5%, na Švedskem 45,9%, v Španiji 46% itd.

Izkupiček glasov, ki so jih na volitvah pritegnili avstrijski socialisti, bi sicer marsikje drugod zadoščal za samostojno vladanje, v avstrijskih okoliščinah pa se je bilo moč odločati le med manjšinsko vlado in iskanjem koalicijskega partnerja. Za manjšinsko vlado so se zdele vodstvu socialistične partije okoliščine preveč kočljive,⁴ pri iskanju koalicijskega partnerja pa je stranka omahovala med možnostjo obnove tako imenovane velike koalicije⁵ in poskusom vladnega pakta z majhno, zato tudi pričakovano upogljivejšo svobodnjaško stranko. Kreisky, ki je izjavil, da nima moči za nesporno težavno vladanje v koaliciji, je izza kulis izsilil pakt s FPÖ, in sicer predvsem zato, ker je majhna stranka privolila v nespremenjen sistem podpiranja podržavljene industrije in ker je zgolj z majhnimi, za sistem celokupnih odnosov nebitvenimi niansami, podprla naravnost SPÖ, da z vsemi razpoložljivimi sredstvi (torej tudi z nadaljnjim državnim zadolževanjem) obrani delovna mesta in specifičen avstrijski socialni mir.

Kreisky, ki je že v maju odstopil kot ministrski predsednik (vladno krmilo je prepustil dotedanjemu podkanclerju ter ministru za kulturo in prosveto gradiščanskemu Hrvatu dr. Fredu Sinowatzu) se je na kongresu v interesu enotnosti politike in menda po izkustveni potrebi po združitvi funkcije predsednika stranke in vlade umaknil še s položaja predsednika partije. Kongres ga je z ganljivimi ovacijami, ki jih ni mogel zasenčiti niti izrazito opozicijski in kritični kongresni nastop peščice osebnih in vsebinskih nasprotnikov,⁶ niti spor Kreiskega z nekdanjim podkanclerjem in finančnim ministrom ter članom najožjega strankinega vodstva Androschem,⁷ naposled razglasil za častnega predsednika SPÖ.

⁴ Gospodarska kriza je z nekajletnim zamikom zajela tudi Avstrijo. V specifičnih razmerah mešanega gospodarstva (veliki državni koncerni, kopica majhnih zasebnih monokulturno naravnanih podjetij), se je razkrila notranjost strukturne krize. Med leti 1971–1983, to je v času enobavne vlade socialne demokracije, je prišlo do 24.000 stečajev, država se je zadožila za 400 milijard šilingov. Polno zaposlenost je kljub temu nadomestila 4 odstotna brezposelnost z rastočim trendom.

⁵ Formula »velike koalicije« je specifikum povojnega političnega stanja v Avstriji. Pod »veliko koalicijo« – drugod bi dejali vlada narodne sprave oz. enotnosti – so si Avstrijci v trenutku izjemnega navdih v zapletenih odnosih Vzhod – Zahod izborili leta 1955 Državno pogodbo, ki jim je poleg drugega pripisala celo status žrtve fašizma. Velika koalicija je trajala slabi dve desetletji in je zapustila sledove do dandanašnjih dni. Tako se je formula »velike koalicije« ohranila v administrativnem odnosu, ki določa sistem vladanja v devetih deželnih vladah, v tem času je nastal specifičen avstrijski sistem socialnega partnerstva, paritetnega odločanja in enotne sindikalne organizacije. Vendar pa to obdobje označujejo tudi kot čas gospodarske potrate in blokade kakršnekoli politične pobude in ima nasploh negativni prizvok.

⁶ Kot govorac opozicije se je predvsem izpostavil predsednik novinarskega sindikata dr. Günther Nening, ki je v diskusiji o poročilih ocenil, da je partija po 13 letih kompromisarstva Kreiskega v razsulu, da pomeni pakt s svobodnjaško stranko začetek konca verodostojnosti partije, da je izločanje ljudi, kakšen je Androsch, neponovljiva napaka, in da pomeni obdobje Kreiskega obdobje monarhičnih odnosov, nekakšnega kulta osebnosti, ki ni dopuščal notranje strankarske demokracije. Neningov nastop je bil deležen hudih kritik kasnejših diskutantov in tudi živigov večine udeležencev kongresa.

⁷ Dr. Hannes Androsch je bil v sedemdesetih letih eden največjih upov stranke, 33 let star je 1970. postal finančni minister in kasneje celo podkancler. S Kreiskim se je razšel, ko ni hotel opustiti postranskih dejavnosti: zlasti davčne svetovalnice, ki mu je prinašala milijonske prihodke, ki pa je po mnenju Kreiskega nezdržljiva s funkcijo finančnega ministra. Ob sporu Kreisky-Androsch se je kasneje začela bohotiti polemika o privilegijih politikov in njihovih postranskih zaslužkih. Po mnenju Kreiskega gre »za moralno očiščevanje partije«. Androsch in njegovi somišljeniki z desnega krila stranke vidijo v tem nevarnost obrata v levo. Androsch, ki je medtem postal uspešen generalni direktor največje podržavljene banke CA, je znova kandidiral za osrednje strankino vodstvo, vendar je propadel že na pol poti: na deželnem kongresu partije na Dunaju. Na zveznem kongresu so ga skušali posamezniki kljub temu vsiliti na spisek za strankino vodstvo, vendar je od 529 oddanih dobil le 169 (31,9%) glasov, kar ni zadoščalo.

Bistvenega pomena 28. kongresu SPÖ pa ni dajalo slovo od Kreiskega, marveč programsko-politična opredelitev stranke za prihodnje obdobje. Značilno za stanje in razmere v stranki je seveda to, da je ton kongresu in kongresnim odločitvam dajal Kreisky sam, ki je na ta način skušal pomagati prebroditi šok njegovega umika, a je vendarle izpričal, da zaenkrat nima ustreznega naslednika in da bo po njegovem odhodu zazijala opazna praznina.

Avstrijska socialna demokracija očitno šele išče identiteto in samoza-vest v razmerah, ko je absolutna večina izgubljena. Večina sicer izrazito heterogene in vedno bolj populistične stranke (700.000 članov z že zdavnaj izgubljeno delavsko večino) se le stežka privaja na delitev oblasti, ki ima v značilnih avstrijskih razmerah »Parteien Wirtschaft-a« (izjemne pomembnosti partijske knjižice z elementi pridobitništva, zlepljenosti stranke z oblastjo) že vsestransko občutne posledice.

Značilno je, da so 28. kongres, ki je potekal na 50. obletnico zadnjega predvojnega kongresa socialistične partije,⁸ izrabili tudi za pozivanje na izkušnje tistih časov, četudi izrazito enostransko in v prizadevanju, da nedoraslost in kompromisarstvo tistega obdobja, ki ga imajo nepristranski zgodovinarji za največjo slabost in najtemnejšo etapo vodstva avstrijskega delavskega gibanja, prikažejo v spravljivi in sprejemljivi luči.

Kreisky je pakt z liberalci prikazal v luči zgodovinskega izročila predvojnih spoznanj. Najusodnejše bi bilo, ko bi se v tem težavnem trenutku umaknili z oblasti in prepustili krmilo konservativni Ljudski stranki, je dejal. Kajti to, kar nudi ÖVP, je po mnenju številnih govornikov na kongresu hlapčevsko posnemanje britanskega in ameriškega neokonservativizma, nazadnjaštvo v gospodarski politiki pa spremlja tudi politično nazadnjaštvo, ki se končno izteče v kratenje demokracije in v desničarsko diktaturo, ukinitev demokracije pa pomeni vojno. Najzanesljivejši branik pred demagogijo desnice so po prepričevanju Kreiskega varna delovna mesta. Temeljni problemi časa in izziv socialni demokraciji, ki še naprej išče nekakšno tretjo pot med spodletelim kapitalizmom, in kot se je izrazil Kreisky, nedoraslim modelom državno monopolnega,

⁸ Zadnji kongres SPÖ pred avstro-fašistično diktaturo je potekal sredi oktobra 1933, že po tem, ko je Dollfuss, voditelj krščansko-socialne stranke, prevzel oblast. Avstrijski socialni demokrati dolgo časa nihajoči med spodletelim avstromarksizmom in nekakšno razfedno odrešitvijo v obliki združitve z nemškim delavskim gibanjem, so na tem kongresu sicer spremenili strankin program: v znamenje nasprotovanja fašizmu v nemškem rajhu so črtali šesti člen, ki se je zavzemal za združitev Avstrije in Nemčije, izrekli so se za samostojno in neodvisno Avstrijo, vendar očitno prepozno in za marsikoga premalo prepričljivo, ostal jim je madež, ki so ga zlorabljali nasprotniki in ki so ga zgodovinarji strnili v takšno ugotovitev: patrioti niso bili demokrati, demokrati niso bili patrioti. Še usodnejša je po splošnem prepričanju napaka kongresa leta 1933 glede politične taktike: čeprav je bilo na dlani, kakšne narave je Dollfussov režim, saj je že aprila 1933 razpustil parlament, se vodstvo stranke kljub izrecnim zahtevam levega krila in mladinskega gibanja (najvidnejši predstavniki tedaj: Ernst Fischer, Ludwig Wagner, Karl Mark in drugi) ter rotenjem medtem že ozaveščenih nemških levičarjev, ni moglo izreči za odkrit, kaj šele oborožen spopad z oblastjo. Otto Bauer, ki je tisti čas užival v stranki približno takšen položaj, kakršnega ima danes Kreisky, se je bal žrtev in prelivanja krvi. Nasprotoval je oboroženemu odredom partije. Mnogi so prepričani, da bi odločnejša linija partije kljub morebitnim žrtvam nemara celo preprečila razbohotenje avstrofašizma, vsekakor pa ozaljšala socialni-demokraciji ta del hipoteke.

centralističnega, birokratskega in totalitarnega komunizma,⁹ so: 1. ponovna opredelitev politike zaposlovanja, 2. času, pogojem in potrebam ustrezna definicija socialne države (»Wohlfahrtsstaat«), 3. mednarodna politika popuščanja napetosti in internacionalizma in 4. odprtost in solidarnost do razvoja DVR kot temeljnega problema bodočih odnosov v svetu.

Te štiri točke je Kreisky naložil partiji kot nekakšno osebno zapuščino in izročilo svojega časa. Najdlje se je zaustavil pri problemu brezposelnosti, ki ga ima za največji izziv sodobni socialistični misli, toliko bolj, ker gre za teoretično še povsem neobdelano neznanko prihodnjih desetletij,¹⁰ ki je po besedah Kreiskega ne bo mogoče razrešiti samo s skrajšanjem delovnega tednika,¹¹ marveč s povsem novo opredelitvijo družbeno po-

⁹ Kreisky v govoru na 28. kongresu: ... »Da je v komunistični državi mogoče uveljavljati sindikalno gibanje, izvirno sindikalno gibanje samo v boju s komunističnimi oblastniki, je eno najbolj ganljivih spoznanj našega časa ... Vemo, da tega gibanja ni mogoče minimizirati na vsega nekaj duhov. Gibanje je izzvalo okoliščina, da so hoteli poljske delavce in nameščence s podražitvami, ki so jih uveljavili čez noč, opehariti za večji del njihovega zaslužka. To pomeni, da v komunističnih državah ne morejo zadovoljiti niti osnovnih potreb ljudi, zato so takšne KP izgubile privlačnost za ljudi, ki sodijo v kategorijo družbene revščine ...»

¹⁰ »Če prislulneš strokovnjakom ... potlej si je najprej potrebno zastaviti vprašanje, koliko ljudi bo v podjetjih jutrišnjega dne sploh moglo najti zaposlitev? V času, ko imamo 35 milijonov brezposelnih, si moramo zastavljati takšna vprašanja! Ne moremo zadoščati ugotovitve, da jih bo le težka moč spraviti nazaj k delu. To postaja naša osrednja naloga. Še bolj pereča je, če upoštevamo določene znanilce. Denimo – in pri tem se naslanjam na analitike, ki niso socialisti, na rezultate raziskav, ki so jih opravili ljudje, ki so najtesneje povezani z obstoječo družbeno ureditvijo: univerza Carnegie-Mellon pravi, da bo v zgodnjih devetdesetih letih tehnično možno z roboti nadomestiti večino delavcev, ki so tačas zaposleni v avtomobilski industriji, strojegradnji in kovinski industriji.

... Pomemben je tudi razvoj na drugem področju. Siemens AG je že leta 1975 objavila študijo o pisarni devetdesetih let. Racionalizirati bi bilo mogoče 50–75% pisarniških opravil, 25–35% pa jih sploh avtomatizirati. S tem bi skokovito narasla brezposelnost med uslužbenci.

Mikroelektronika bo povzročila, mi pravijo, spremembo organizacijske strukture v bančništvu in trgovini. Bančne strukture se utegnejo povsem spremeniti, odpadle bodo številne naloge številnih podružnic. ... Našim mladim tovarišem bi povedal, da smo v zadnjih 15 letih na moč skrajšali delovni čas in tako bomo morali postopati tudi v prihodnje!

... Pred nas se postavljajo nove dileme: denimo vprašanje, kako opredeliti tovarne brez delavcev, pisarne brez uslužbencev, kako odtujenost dela. Tudi vprašanje participacije (»Mitbestimmung«) bomo morali na novo postaviti.

Nočem zanikati, da je v podjetju jutrišnjega dne tudi veliko spravljenega: na številnih področjih bodo odpadla težka, nečloveško težka dela – ali vsaj znosnejša bodo postala. Ker pa je bilo tukaj rečeno, da je potrebno sleherni trditev podkrepiti z dejstvi, prislulnite: OECD, torej osrednja organizacija sodobnih industrijskih dežel, je v neki študiji ugotovila – in to povsem počasi, še počasneje kot sem sicer vajen govoriti, da bo treba v letih 1984–1989, torej takorekoc sedaj, samo zavoljo demografskih gibanj v zahodnih industrijskih državah na novo odpreti 18 do 20 milijonov delovnih mest. Z zagotovitvijo teh delovnih mest bi šele dosegli, da brezposelnost ne bo presegla sedanjega stanja. Naj se plastično izrazim: to pomeni, da bi v industrijsko razvitih državah morali dnevno ustvariti 20.000 novih delovnih mest, toda kljub temu bi še milijoni ljudi ostali brez dela.

To ilustrira veličino izziva, s katerim se soočamo socialni demokrati. Temu ne moremo ubežati.

Ne moremo se izgovarjati na makroekonomske dejavnike. Izzvani smo in temeljito moramo premisliti, da bi bili tem vprašanjem kos ...

... Tovarišice in tovariši, ob vsem tem me je strah in mi socialisti se moramo temeljito oborožiti s teorijo in sprejeti tudi najnovejša teoretična spoznanja. Bojim se, da se bo razširila takšna teorija: prišli bodo ljudje, ki bodo spričo tega, da tudi ob izboljšanju gospodarskega stanja ne bo odpravljena brezposelnost, zagotavljali: saj sploh nimamo opraviti s krizo. Saj je vendar povsem normalno, da imamo opraviti z milijoni brezposelnih. Kajti že danes je očitno, da tam, kjer ugotavljajo opazno izboljšanje konjunktura, brezposelnost le neznatno upada. Opraviti imamo tedaj z veliko trajno brezposelnostjo. In spet bodo prišli teoretiki: najprej se ne bodo poenotili glede opredelitve krize, češ, vse to smo že doživeli v tridesetih letih, potlej bodo ugotovili, da sploh ne gre za krizo in nazadnje bodo ugotovili: dejstvo, da imamo milijone brezposelnih je – žal – normalno.

(Kreisky v poslovnem govoru na 28. kongresu SPÖ 28. 10. 1983)

¹¹ Tik pred kongresom SPÖ je zasedal kongres enotne sindikalne organizacije ÖGB, ki je pod močnim vplivom SPÖ (vpliv zagotavlja med drugim personalna unija vodilnih funkcionarjev); mnogi so celo prepričani, da vlada Avstriji sindikat; četudi bi bilo temu tako, je bil to doslej spričo specifično avstrijskega odnosa socialnega partnerstva (sindikati, delodajalci,

trebnega dela, z novo organizacijo in razporeditvijo dela (več ljudi bo moralo opraviti manj dela). »O vsem tem klasiki marksizma še sanjali niso,« je nekoliko po samosvoje interpretiral Kreisky, trdeč, da bo potrebno najti nove, izvirne teoretične odgovore, pri čemer pa teorija ne sme biti v opreki in v prevelikem neskladju s prakso. »Kaj bo, ne moremo vedeti, toda kaj naj bi bilo, smo dolžni pokazati,« je pribil starosta avstrijske socialne demokracije.

Nesporno je, da zapušča Kreisky svojim naslednikom – med katerimi je zgodovinar dr. Fred Sinowatz nedvomno najbolj celovita, čeravno še zdaleč ne tako karizmatična, sposobna in vsestranska osebnost kot predhodnik – zadosti zorano, čeravno pomanjkljivo pognojeno njivo.

Kljub značilnemu kompromisarstvu danes nihče ne more oporekati pridobitvam 13-letne socialno demokratske vladavine. Že res, da je avstrijska socialna demokracija s polnimi pljuči zajela tudi veter mednarodne gospodarske konjunktore, in da je del dosežene blaginje mogoče pripisati tudi zunanjim dejavnikom. Toda kljub temu je nesporno, da je vtisnila obdobju zadnjega avstrijskega desetletja neizbrisno podobo premikov in sprememb, ponekod skokovitih in drugod spet manj vidnih reform, ki so seveda ostale znotraj oboda, ki ga navadno poosebljamo z meščansko demokracijo. Kljub temu so močno spremenile ustaljen sistem odnosov.

Najbolj vidni so ti premiki na področju prava in sociale, sicer pa bi le stežka našli področje, kamor reformizem ni segel. Neizbrisna je vloga zadnjega poldruga desetletja pri mednarodnem uveljavljanju Avstrije, pri čemer je osebnost Kreiskega odigrala še posebno pomembno vlogo; najmanj se sme socialnodemokratski internacionalizem ponašati z odnosom in ozkogrudnostjo do narodnostnih manjšin v lastni državi – pri tem vprašanju še zdaleč ni opravil zrelostnega izpita, najsi so bile okoliščine še tako raznolike.

Postavlja se vprašanje, v kolikšni meri je na videz osebni spopad med Kreiskim in Androschem dejansko razhajanje oseb in morale, in v kolikšnem obsegu je odsev krize v partiji in zasnove sistema. Podoba je namreč, da je spor z odločitvami 28. kongresa zgolj odložen, ne pa tudi razrešen.

Nesporno drži, da se niti avstrijska socialna demokracija kljub svojim absolutnim večinam zadnjih let ni prelevila v kaj več kot upravnika sistema le nekoliko modificiranih kapitalističnih odnosov. Tudi zanjo zatorej nedvomno velja, da je podvržena krizi sorazmerno z obsegom, v katerem je kapitalizem sam v krizi.

vlada) razredno zadržan, skorajda zakrknjen sindikat. Toda na zadnjem kongresu je levo krilo pod težo socialnih tegob povzdignilo glas. Za vsako ceno je hotelo uveljaviti 35-urni delovni teden, ki naj bi ga uresničili na račun delodajalcev (ker je kriza še posebno prizadela podržavljena podjetja, torej tudi na račun državne blagajne) in v interesu odpiranja novih delovnih mest. Odločitev, ki bi na moč zaostрила odnose s kapitalom, in dodatno obremenila že zdavnaj preobremenjeni erar, so preprečili šele, ko je vodstvo sindikata postavilo ultimati, da bo v tem primeru odstopilo. Ker pa tudi 71-letni predsedujoči ÖGB-ja in v personalni uniji predsednik Državnega zbora (parlamenta), socialistični prvak Anton Benya nima ustreznega naslednika in nadomestila, se je kot vse kaže spopad končal s premirjem. Toda premirje v ÖGB je zgolj začasno.

Drži zatorej, da je medtem iz upravljanja države prešla v vlogo upravljalca krize, v kateri je le težka uveljavljati še tako socialnodemokratske spremembe. Spor na kongresu ÖGB dokazuje, da se je socialna demokracija v Avstriji prisiljena spopadati z nasprotnim tokom, da je v interesu ohranitve obstoječega prisiljena podpirati interese nenasitnega kapitala, pri čemer se kaj lahko zgodi, da se bodo zlepa zamajale meje »družbe: ki je vse pravičnejša in čedalje bolj socialna«.

V tem duhu je konflikt v zvezi s Androschem precej bolj kočljiv kot se zdi na prvi pogled. Najsi to vodstvo stranke priznava ali ne, je vendarle znanilec določene krize SPÖ. Tudi SPÖ je namreč, zlasti še v specifičnih avstrijskih razmerah, nesporno žrtev določenega, izvirno izoblikovanega državnega monopolizma. Ta sistem odnosov je zaslužnil ne samo dele strankinega vodstva, marveč – kot smo popreje ugotavljali – občutne dele strankinega članstva. Privilegiji so postali del sistema odnosov.

Kreisky je pod večer svoje aktivne poti to nedvomno doumel. Zaradi vsebinskega in idejnega izziva časa je želel v interesu privlačnosti stranke in integracijske sposobnosti njenega vodstva odpraviti vsaj najbolj žgoča protislovja. Iz stranke si je prizadeval napoditi karieriste, ki ne zastanejo niti pred najbolj dvomljivimi posli, ki so »maherji« in nepoboljšljivi tehnokrati.

Bitko zoper Androscha je na zadnjem kongresu sicer izbral,¹² veliko vprašanje pa je, ali je dobljena tudi vojna. Poznavalci razmer so namreč mnenja, da bo problem Androscha kmalu spet na dnevnem redu – preprosto spričo razširjenega prepričanja, da stranka potrebuje »sposobne ljudi«. Upravljanje krize menda kar kriči po koncentraciji vseh spretnoštev in podjetnostev, samo če so pripravljeni prevzeti partijsko knjižico.

V takšnih okoliščinah je vloga strankine levice in levice v Avstriji nasploh na moč kočljiva in odgovorna. V dragoceno pomoč sta ji vsaj izročilo in izkušnja preteklosti.

¹² Na 28. kongresu je bilo v predsedstvo SPÖ izvoljenih vseh 56 kandidatov (oddanih je bilo 529 glasov, dopisani Androsch ni dobil potrebne večine).

Potem, ko sta se deželna glavarja in socialistična prvaka Koroške in Gradišanske Wagner in Kerry (menda v interesu operativnosti strankinega vodstva) umaknila s položaja namestnika voditelja partije, so oblikovali naslednje izvršno politično-operativno vodstvo: predsednik Sinowatz, namestniki Blecha, Fischer in Gratz. Organizacijski sekretar Marsch s svojim sekretariatom poslej ne bi imel več nikakršnih političnih, marveč izključno izvršilno-operativne pristojnosti.

LEV KREFT

Marksisti in sodobni svet

Okrogla miza »Marx, marksizem in sodobni svet«

Oblika lesa se npr. spremeni, če naředimo iz njega mizo. Kljub temu miza ostane les, vsakdanja čutno zaznavna reč. Kakor hitro pa nastopi kot blago, se pretvori v čutno nadčutno stvar. Ne stoji več samo z nogami na podu, temveč se pred vsem drugim blagom postavi na glavo in v njeni leseni glavi ji začno rojiti čudne misli, veliko bolj čudne, kakor če bi sama od sebe začela plesati.

Karl Marx: *Kapital* 1, Cankarjeva založba Ljubljana, 1961, stran 83.

Okrogla miza »Marx, marksizem in sodobni svet« se je vrtela od 24. do 28. oktobra v hotelu Croatia v Cavtatu kot svetovno jugoslovanski sejem idej ob stoletnici smrti Karla Marxa. Tudi ta miza ni ostala zgolj leseni pult svobodne menjave misli, ampak je predstavljala tudi idejno plat blagovnega fetišizma in celo vso estetiko blagovne forme. Ideje so namreč v pretežni meri nastopale kot znak, okvir in nosilec presežne vrednosti posamičnih sistemov, držav, partij in volilnih programov, in v svrhu popolnejšega izgleda so si nadevale kozmetične preparate različnih ugodnih citatov, navez, osenčenj, potez in protez iz zgodovine in sodobnosti.

Iz razmerja v razpravah in v čez petdesetih referatih bi kazalo ugotoviti, da je prav v tej prepreženosti marksistične teorije z vsemi mogočimi ideološkimi pristopi, in v tej

razbitosti idej na partijske meje in spopade, tudi resnica in veličina misli. Kajti tudi v tem je videti odraz osnovnega položaja marksistične teorije: da neha biti teorija, kadar neha deliti usodo s prakso delavskega in vsakega drugega upornega antikapitalističnega gibanja; in kakor je danes prepreženo in razbito delavsko gibanje v sodobnem svetu, tak je tudi marksizem. Le povsem akademska, torej mrtva teorija, bi lahko ostala enotna in sistematična, vsepovsod skupna, in zato tudi brezvsebinska in neproblematična. V tej potrošnikovi košarici marksističnih proizvodov pa velja nekaj zanimivih posamičnih potez predstaviti поблиže.

Marksizem v socialističnih deželah še vedno ne daje kakih posebno prodornih teoretskih prispevkov v analizi sodobnega sveta. Še vedno ga teži pretežno apologetska, torej provincialna, in državno brambovska vloga, in v zadnjem času je očitno ponovno tesneje navezan na koncepte diamata, poškopljene s sveto vodico humanizirajočega marksizma.

Marksizem na Zahodu ali zahodni marksizem, kot mu že pravijo, ima verjetno vsaj tri skupine delavcev. Prvi, le delno odvisni od partijskih struktur, se ukvarjajo predvsem s kritiko politične ekonomije v kontekstu svetovne krize, drugi, v glavnem akademski in neodvisni teoretiki, so še vedno vsaj malo zagledani v obstoječi tradicionalni krog problemov, čeprav se jih že lotevajo na nov način (toda ne na radikalen način, namreč na tak način, da bi bili sposobni prevzeti množice), tretji pa so predvsem partijski ideologi, ki teoretizirajo v opravičilo komunistične/evrokomunistične, socialistične ali socialdemokratske politike.

Končno je tu še maloštevilna skupina marksistov iz dežel v nerazvoju, ki niso socialistične po ureditvi ali pa so to le »pogojno«. Prav ti kažejo nekaj najbolj izrazitih premikov v načinu obravnave sodobnega sveta.

Med temi skupinami je potekala tudi polemika, precej po starih tirnicah: spopad med zahodnim marksizmom in diamatom

(ki postaja očitno vedno trši in še bolj dogmatičen), med ortodoksijo in reformizmom na Zahodu, kažejo pa se tudi obrisi ostrejšje polemike tretjega sveta s prvim in drugim.

Osnovni pojem, ki je bil vpleten v razgovore, je bil *pojem krize*. O krizi so razpravljali, ko so govorili o sodobnem svetu, in o krizi se je govorilo, ko se je govorilo o Marxu in marksizmu. Ugotovitev, da smo na začetnih stopnicah globalne družbene krize svetovnega ustroja kapitalskih razmerij, je dovolj skupna, pa tudi dovolj ohlapna, da o enotni oceni krize vendarle ne moremo govoriti. Vsekakor pa velja, da ob različnih ocenah krize precejšen del avtorjev razvitega sveta govori o potencialno vedno bolj revolucionarni situaciji, da obenem teoretiki iz dežel v nerazvoju opozarjajo, da ni možna nikakršna marksistična analiza, kaj šele protikapitalistična strategija, brez tesne povezanosti naprednih gibanj Zahoda s potrebami in interesu svetovnega Juga, in da misleci realnega socializma ugotavljajo, da je v krizi samo kapitalizem kot teritorialno omejen sistem, medtem ko realni socializem naravnost cveti in se razvija.

Zanimivo je tudi, da v analizah in napovedih vendarle ne prevladuje kaka zlohotna katastrofičnost, ki bi napovedovala »zadnji stadij kapitalizma«, kajti po slabih izkušnjah preteklosti so tudi marksisti še kako pripravljeni računati s trdoživostjo in prilagodljivostjo kapitalskega kozmosa.

V ideološki razpravi so vloge prav tako razdeljene po svetovnih interesnih grupacijah, in osnovno izjasnjevanje poteka o »*krizi marksizma*«. Medtem ko precejšen del zahodnih marksistov o tej krizi na tak ali drugačen način govori in jo razlaga, teoretiki iz tretjega sveta govorijo prej o razcvetu marksizma, o njegovem širjenju in o nujnosti historično materialistične, torej konkretne analize, ki bo soustvarjala revolucionarne programe. Da za realni socializem tudi krize marksizma ni, ali pa je, morda, prisotna tam, kjer so dejansko pravi marksizem opustili, je seveda povsem normalno.

Med ponujenimi novimi področji marksističnih raziskovanj izstopajo analize tako imenovanih »*novih gibanj*«, predvsem mirovnega gibanja, ekoloških »*zelenih*« gibanj in feminizma, dovolj izzivov pa prihaja tudi s strani razcveta religij in novih mističnih združb. Pri tem je pogosto zaslediti tudi pogled, ki ob delnem razočaranju nad strankarsko razbitostjo delavskega gibanja vidi v novih gibanjih kar preveč rešilne poteze, in manj pozornosti posveča tistim dejanskim družbenim protislovjem, ki ta gibanja omogočajo; na drugi strani pa ni malo niti tistih pristopov, ki v množičnih udeležbah v boju za mir, počlovečeno okolje, ženske pravice in podobno vidijo le »kanonenfuter« levice na jutrišnjih volitvah.

Poudariti velja, da je cavtatsko srečanje postalo dejansko v polni meri reprezentativno, tako v smislu informacije o tokovih v svetovni marksistični teoriji, kot tudi po živi navzočnosti teoretikov z vseh vetrov. Pravzaprav je še najmanj reprezentativna jugoslovanska udeležba. Tako smo se letos glede na obstoječe raziskovalce in teoretske potencialne prešibko vključili v razpravo o sodobni krizi in prispevali namesto svetovnega konteksta zgolj jugoslovansko brambovski.

Če bi skušal izluščiti zaključno misel: Cavtat ni več srečanje posamičnih ideologov, še manj le srečanje tistih marksistov, ki so »jugofili«, ampak očitno postaja *reprezentativno svetovno srečanje teoretikov*, ki ga čutijo kot svojo nujnost in potrebo, in pa kot prijeten odgovor na organizatorjevo povabilo. Zato je tudi škoda, da prav v obdobju, ko ob vseh ločnicah in razpokah marksistični teoretiki vsega sveta vzpostavljajo vsebinske in poglobljene dialoge, jugoslovanski prispevek deluje vse preveč blede in podhranjeno, zaverovano v lastno provincialno veličino včeraj doseženega. Ali kot je imenitno pihal tovariš Haug: »Presenečen sem, ko vidim, koliko ostankov marksizma druge in tretje internacionale nastopa v preobleki jugoslovanskega marksizma.«

HARRY BRAVERMANN

Delo in monopolni kapital

Temeljni problem in temeljna hipoteza tega dela, ki je lani (1983) izšlo v hrvaškem prevodu pri založbi Globus v Zagrebu, je vsebovana že v podnaslovu: degradacija dela v dvajsetem stoletju. Dokazovanju, da gre dejansko za vse večjo degradacijo dela večine in sicer vedno večje večine delavcev, je namenjena celotna knjiga. Knjiga je sicer razdeljena na pet delov in dvajset poglavij. Prvič pa je izšla v New Yorku in Londonu leta 1974. Pomeni, da smo sorazmerno dolgo čakali na prevod, čeprav to delo ocenjujejo kot eno najzanimivejših marksističnih del v zadnjih desetih letih. Prevod tega dela spremlja tudi uvodno razmišljanje izpod peresa R. Kalanja, ki poskuša osvetliti temeljne teze tega Bravermannovega dela, informira pa tudi o nekaterih ocenah in kritikah tega dela v tujem, zapadnem, tisku.

Da bi dokazal svojo tezo o degradaciji dela v dvajsetem stoletju, se je Bravermann lotil analize delovnega procesa samega. Torej tiste vsebine, ki je bila dosedaj v sodobni marksistični teoriji dokaj zapostavljena. Avtor izhaja iz teze, da ni dovolj le analizirati kontrolo nad presežnim delom, ampak da je za razumevanje in celovito poznavanje sodobne oblike kapitalističnega načina proizvodnje potrebno preučevati tudi spremembe v delovnem procesu samem. Zato Bravermann poseže v svoji analizi procesa dela še v konec preteklega stoletja, predvsem pa se ukvarja z dvajsetim stoletjem. Prav uveljavljanje tajloristične znanstvene organizacije dela šteje za odločilen korak v smeri degradacije dela delavcev.

Pri analizi delovnega procesa izhaja Bravermann iz Marxovih ugotovitev in iz Marxove metodologije. S podrobno analizo sprememb v delovnem procesu in z opazo-

vanjem prerazporeditve dela med panogami, utemeljuje svoje temeljne zaključke. Glavne zaključke te analize bi bilo mogoče strniti v naslednje:

1. *Temeljni zakon kapitalizma – akumulacija kapitala se uveljavlja tudi v sodobni kapitalistični proizvodnji.* Akumulacija je glavno gibalno kapitalizma kot produkcijskega načina in družbenega odnosa in Bravermann pokaže, da gre v razvojnih procesih v dvajsetem stoletju le za modifikacijo, ne pa za odstopanje od tega načela. Pri tem opredeljuje kot za kapitalizem tipično delitev dela tako imenovano *proizvodno delitev dela*. Definira jo kot cepljenje delovnega procesa proizvodnje nekega proizvoda na številne operacije, ki jih opravljajo različni delavci. Ta delitev dela je proizvod kapitalizma. Tako tudi sodobno tehnologijo opredeljuje kot (namerni) proizvod kapitalističnih družbenih odnosov.

Da bi kapitalisti poglobili in dosegli popolno kontrolo nad delavcem v delovnem procesu, je bilo potrebnih vrsta ukrepov. Med njimi ima ključni pomen razstavljanje celovitih opravil v delna, ki jih opravljajo oddvojeni delavci. S tem so bile dosežene tri prednosti, ki jih je formuliral že Adam Smith: 1. povečanje spretnosti delavca pri opravljanju (delnega) dela, 2. prihranek na delovnem času, ker delavec ponovno opravlja isto operacijo hitreje, kot če bi opravljal celotno opravilo ter 3. omogočena je uvedba strojev. Da bi bilo mogoče stroje uvesti v proizvodnjo, je bilo nujno doseči razdelitev dela, kajti posebno začetni stroji so bili le nadomestilo oziroma kombinacija posameznih orodij. S tem pa je bilo upoštevano še drugo temeljno pravilo kapitalističnega načina proizvodnje, da je treba vsako delo opraviti čim ceneje. Pomeni, da ga mora opravljati delavec, ki je najcenejši od možnih. S poenostavitvijo del (razcepitvijo na posamezne delovne operacije) so dosegli, da za opravljanje teh delnih del ni bilo več potrebne tolikšne spretnosti, delavec se je dela naučil zelo hitro; mogoča pa je postala

tudi uporaba »manjvredne« delovne sile žensk in otrok.

S tem je velikost presežnega dela rastla, mezde pa so ostale sorazmerno nizke. S plačevanjem po enoti opravljenega dela, ki je le modifikacija meзде, je delavski razred celo sam začel sodelovati pri svojem lastnem izkoriščanju.

2. *Ker se delavski razred upira vse večjemu izkoriščanju, kapitalizem razvije sistem popolne kontrole nad delavcem.* Gre za to, da je bil postopno izoblikovan takšen mehanizem kontrole nad delavcem, da mora delavec delati tako in toliko kot mu diktira »uprava« – ta pa je le eksponent lastnikov. V tej smeri sta bila učinkovita zlasti dva pristopa: 1. povečevanje rezervne industrijske armade in 2. znanstvena organizacija dela.

Ob tem Bravermann posebej pozorno preučuje Taylorjeve postopke in vsebino njegove »znanstvene organizacije dela«. Taylor je bil sam dolgo časa proizvodni delavec (tako kot tudi Bravermann sam). Tako je na lastni koži spoznal, na kakšne načine delavci omejujejo svojo produktivnost. Ko je postal član vodstva, »uprave«, je bilo temeljno Taylorjevo prizadevanje usmerjeno k temu, kako povečati produktivnost delavcev. Ker delavci tega niso hoteli storiti prostovoljno, je začel uporabljati različne oblike prisiljevanja. Tako Bravermann podrobno prikazuje Taylorjeve postopke na primeru delavca, pri katerem je pri nakladanju železnih odlitkov dosegel povečanje storilnosti od 12,5 tone na 47,5 tone na dan. Pomeni, da se je njegova storilnost povečala za 380%, obenem pa se je plača delavcu povečala le za 60%. Sklep je jasen: povečanje izkoriščanja, povečanje deleža presežnega dela, ki si ga prisvaja kapitalist. Ta proces se nadaljuje v celotnem postopku organizacije dela tudi kasneje. Taylorjeve naslednike vidi predvsem v inženirskem kadru, medtem ko prispevek E. Maya in njegovih naslednikov (človeški faktor v proizvodnji) vidi le kot dodatno plat, kot drugo stran prizadevanj za doseg istega temeljnega cilja: prilagajanje delavca k delu.

Kot bistvo tajlorizma Bravermann opredeljuje tri načela: 1. Ločiti delovni proces od spretnosti delavca, zbrati vse podatke o potrebnih znanjih za opravljanje dela pri vodstvu (upravi). Tako je mogoče potem od zunaj uvajati nove, hitrejšje načine dela. 2.

Ločiti zamisel od izvršitve, izdvojiti vse umske prvine dela iz proizvodnega obrata in jih združiti v upravi (planskem oddelku). Tako je mogoče, da delo preučuje in izpopolnjuje delovne postopke uprava, ker delavci niso zainteresirani za uvajanje hitrejših načinov dela. 3. Uporabiti monopol nad znanjem za kontrolo vsakega koraka delovnega procesa in oblike njegove izvršitve. S tem delavec izgubi prejšnjo prednost pred vodjem delovnega procesa – večjo strokovno usposobljenost, in postane tudi po strokovni plati odvisen od vodstva.

Bravermann pokaže tudi, kako se delavci upirajo temu procesu. Pri njegovem uvajanju ima pomembno vlogo rezervna industrijska armada, saj so delavci tudi po tej plati prisiljeni, da se podrejujejo kapitalistu, če hočejo preživeti. Vendar končno zmago doseže kapitalistični način proizvodnje šele, ko uspe uničiti vse druge oblike proizvodnje. Pri tem Bravermann posebej analizira učinke kapitalističnega razvoja na odpravo vseh vrst dela, ki ne prinašajo dobička (služabniki pri lastnikih, deagrarizacija, naravna proizvodnja delavcev na zemlji v izven-delovnem času oziroma z delom žena in otrok, itd.) Če kapitalisti, oziroma ko kapitalisti ne morejo več z drugimi ukrepi uspešno odvrčati upiranja delavcev (tudi z absenzizmom in fluktuacijo), so prisiljeni povečevati mezde, kot je bil to prisiljen Ford ob uvajanju tekočih trakov, ko mu ni uspelo na drug način zagotoviti dovolj delavcev, saj je fluktuacija dosegla stopnjo 380% letno (leta 1913).

3. *Razvoj tehnologije ustreza temeljnim zahtevam kapitalističnega načina produkcije.* Tudi vprašanju razvoja tehnologije namenja Bravermann precej pozornosti. Pri tem se poslužuje Marxovega kriterija in razvoj tehnologije obravnava z vidika, katere funkcije prevzema od delavca stroj. Predlaga klasifikacijo celotnega razvoja tehnologije na sedemnajst stopenj. Pri tem ne upošteva le samega delovanja stroja oziroma sistema strojev, temveč tudi obliko kontrole, vrsto reakcije stroja in izvir energije. Klasifikacija, ki jo sprejema, ima pred drugimi to prednost, da celoviteje pojasnjuje razvoj tehnologije in da je očitno bolj realistična kot druge (npr. znana Auerhanova). Upošteva tudi spremembe, ki jih modernejši izviri energije ipd. vnašajo v delovna orodja, kjer pa človek vendarle še ohranja celovito kon-

trola nad delovanjem stroja (in ne obratno, da bi stroj kontroliral človeka).

Bravermannov zaključek je dokaj pesimističen. Ugotavlja, da je razvoj tehnologije, vključno s sodobno avtomatizacijo in mikroelektroniko (njegove analize vključujejo podatke nekako do leta 1970 ali 1972), izraz potreb kapitalističnega načina proizvodnje. Modernejša tehnologija torej ustreza modernjšim načinom izkoriščanja delavcev. Temeljni odnos, akumulacija kapitala na podlagi izkoriščanja živega dela delavcev v proizvodnji pa ostaja isti. Temu se pridružuje tudi dejavnost znanosti za potrebe kapitalizma.

4. *Delež delavskega razreda v celotnem prebivalstvu se povečuje.* Bravermann s podatki o strukturi ameriškega prebivalstva od konca prejšnjega stoletja dalje (odkar obstojijo statistični podatki) dokazuje, da delež delavskega razreda v celotni ameriški populaciji raste od približno 51% leta 1900 na približno 70% v letu 1970. Pri tem izhaja iz opredelitve, da delavski razred sestavljajo vsi tisti, ki ne posedujejo drugega kot svojo delovno silo in si sredstva za življenje pridobivajo s prodajo svoje delovne sile kapitalu. (Takšno definicijo delavskega razreda šteje za edino pravilno.)

Takšen porast deleža delavskega razreda ob vse večjem nadomeščanju živega dela v neposredni proizvodnji s stroji, je mogoče le, ker med delavski razred prišteva tudi skupine, ki v Marxovem času še niso bile razvite ali pa so imele drugačno družbeno pozicijo. Gre predvsem za uradništvo, zaposlene v storitvenih dejavnostih in v trgovini na drobno. Do sklepa, da je te skupine mogoče prišteti med delavski razred, pride na podlagi analize procesa dela v pisarnah (in ob upoštevanju navedene definicije delavskega razreda).

Dokazuje, da je prišlo do bistvenih sprememb v pisarniškem delu. Še v Taylorjevih časih je bilo pisarniško delo predvsem umsko delo. Ko je prišlo do oddvajanja umske in načrtovalne komponente dela od fizične in izvajalske v proizvodnji, je prišlo do povečanja zaposlenih v pisarnah. Nato pa je sledila racionalizacija dela tudi v pisarnah. Umsko delo je opravljala vse manjša skupina uradnikov. Za večji del pa je tudi pisarniško delo postalo v bistvu fizično in izvajalsko, le da so produkti drugačni kot pri proizvodnem delu. Delitev dela v pisarnah je

sledila temeljnemu obrazcu pocenitve dela: posamezno opravilo izvajati z najcenejšo možno delovno silo. Tako se je z delitvijo dela in mehaniziranjem (posebej prikazuje spremembe pod vplivom uvajanja računalnikov) zniževal družbeni položaj uradnikov. Razlika napram delavcem je le še v spolni strukturi: med uradniki prevladujejo ženske, med industrijskimi delavci pa moški. Sicer pa tudi med uradniki prevladujejo polkvalificirani. Ti ne spadajo več v srednji razred, ampak predstavljajo delavski razred v novi obliki. Tudi v primerjavi s plačami. S tem pa se socialna baza proletariata bistveno razširi.

Podobne zakonitosti ugotavlja za tako imenovano storitveno osebje (kuharji, strežba, pomivanje posode v restavracijah, delo v pralnicah in čistilnicah, prevozništvu, osebje v hotelih, pomožno osebje v bolnicah, itd.). Tudi delo teh zaposlenih se spremeni v mezdno delo, ki prinaša dobiček kapitalu. Takšna naj bi bila nova podoba proletariata. Bravermann torej govori o novem proletariatu, katerega obstoj pa za njega ni vprašljiv (za razliko recimo od Gorza). Vendar pa, kot že v uvodu pove, ne preučuje proletariata za sebe, ampak le po sebi. Torej se ne spušča v vprašanja osveščenosti proletariata v novi podobi.

Tako bi lahko nizali še nekatere ugotovitve iz Bravermannove knjige. Treba je ugotoviti, da so njegovi zaključki dokaj dosledno podprti z empirično analizo in empiričnimi dokazi. Knjiga pusti nekam mučen vtis: kje je izhod, kaj je prihodnost res tako črna? Bravermann mimogrede tudi ugotovi, da v prvi deželi socializma, Sovjetski zvezi, proizvodni način vključno z delitvijo dela dokaj dosledno sledi kapitalističnemu. Socializem zaenkrat torej še ne predstavlja pozitivne alternative. Vendar zato Bravermann ne sprejema kapitalistične organizacije in delitve dela kot edine možne, naravne in večne.

Zato Bravermannova knjiga sproža vrsto dodatnih vprašanj, na katera v tej knjigi ni odgovora. Brez dvoma dosedanji razvoj tehnologije vendarle ima tudi za delavce vrsto pozitivnih posledic, ki se konec koncev kažejo tudi v bistveno boljših življenjskih pogojih kot pred recimo enim stoletjem. Zato postane vprašljivo, če je večja spretnost pri opravljanju dela cilj delavskega razreda sam po sebi. Bravermann namreč dokazuje, da je delo postalo enostavnejše, nezanimivo,

razdrobljeno in se mu zato delavci upirajo. Takšno delo označuje kot največjo sramoto dvajsetega stoletja. Obenem pa ne more zanikati vrste kazalcev povečevanj povprečne stopnje vzgoje delavcev in vsega prebivalstva. Pri tem seveda tudi ugotavlja, da se je kapital posluževal podaljševanja vzgojnega procesa zaradi tega, da bi se zmanjšala brezposelnost v času gospodarskih kriz. Tega vzroka ne kaže prezreti. Vendar je podaljšano izobraževanje tudi posledica vrste drugih dejavnikov, med drugim tudi večje politične moči bolj organiziranega delavskega razreda. Prav tako Bravermann ne govori o novih oblikah bolj humane organizacije dela (avtonomne delovne skupine, itd.)

Kljub vsemu je njegova knjiga velik izziv marksistični znanosti o delu, tudi sociologiji (o sociologiji ima sicer Bravermann dokaj slabo mnenje). Posebej pa vsebuje vrsto izzivov za znanost in prakso v naši samoupravni družbi.

Bogdan Kavčič

VOJAN RUS

Nadaljevanje naše poti

(Mladinska knjiga, Ljubljana 1983)

Vsako novo družboslovno delo, še posebej če je objavljeno v knjigi, poskuša dati nekaj novega, nova spoznanja, nove ideje, drugačno metodologijo. Vsaka sicer gradi na vsem dosedanjem znanju, toda hkrati poskuša ob sintezi tega oblikovati tudi nova spoznanja. Vse to je potrebno upoštevati.

Za novo knjigo Vojana Rusa z zvenečim naslovom »Nadaljevanje naše poti« je to tudi značilno. Avtorjev teoretični in znanstveni interes pokriva izjemno široko področje, tako široko, da se mu v današnjem času ozke specializacije družboslovja upravičeno lahko čudimo. Knjiga je zbirka esejev in obravnava nekatera osnovna filozofska vprašanja, lahko rečem večna vprašanja o človeku, vprašanja morale in vrednot, marksistične filozofije, njenih zasnov in me-

tod, slovenske kulture in zgodovine (pretekle in polpretekle), intelligence, malomeščanstva in delavskega razreda, mednarodnih odnosov in neuvrščenosti dežel v razvoju.

Taka širina je že sama po sebi zanimiva. Knjiga želi odgovoriti na temeljno vprašanje: ali je družba, ki se poraja in tako poleg že obstoječih, podedovanih, ustvarja tudi nove družbene razlike in nasprotovanja, sposobna, da z demokratskimi in samoupravnimi oblikami socialne revolucije in vodilne vloge revolucionarne avantgarde delavskega razreda zavestno usklajuje in usmerja delovanje družbe k združevanju delavskega razreda oziroma delovnih ljudi v najširšem pomenu te besede? Če bi bilo potrebno odgovoriti z eno besedo, bi lahko rekel, da vse izbrane teme preveča izjemen *optimizem*. Optimizem, ki je danes, moram reči, izjemno redek v družboslovni literaturi pri nas. To je optimizem, ki vidi kljub vsem trenutnim kriznim pojavom v vsem naprednem, marksizmu, samoupravljanju in neuvrščenosti še dovolj močnih sil in dovolj velik manevrski prostor, ki bo omogočal njihovo rast in razvoj in s tem tudi rast in razvoj človeštva kot celote.

Samoupravljanje kot družbeni odnos, v katerem človek aktivno premaguje svoje življenjske težave in socializem kot vsak dan bolj prevladujoča oblika najbolj uspešnega zadovoljevanja potreb in želja ogromne večine prebivalcev sveta sta v temelju interesov avtorja. »... dejansko samoupravljanje – dejanska demokracija, vključevanje množic v upravljanje, ne glede, kako ga imenujemo – (je) edina realna sila, ki lahko *odločilno spremeni odnose družbenih sil*«. (str. 46). »Marksizem je izrazita združitev kulture in socialistične revolucije«. (str. 122). »Gibanje neuvrščenosti zagotavlja tisto politično samostojnost, ki omogoča vsaki deželi lastno pot...« (str. 300).

Knjiga je v grobem sestavljena iz dveh delov. V prvem delu je predvsem sinteza misli in ugotovitev o izhodiščih, začetkih razvoja naše družbe (pod naslovom »Temelji naše poti«). Dan je prerez vseh tistih praktičnih in teoretičnih temeljev, ki so pomenili temelje institucionalnih rešitev, ki jih imamo danes. Posebna pozornost je posvečena zgodovinskemu prelomu, ki se je dogdil z narodnoosvobodilnim bojem in letom 1941. To je po mojem menju najzanimivejši

del knjige. Omogoča drugačno razmišljanje o tem obdobju naše zgodovine, kot smo ga običajno vajeni (če smem pripomniti, še posebej za mlajše generacije). Povezava med NOB in slovensko kulturo in slovenskim narodom dobiva pri tej obravnavi nove razsežnosti. Z osvoboditvijo smo se po avtorjevem mnenju vključili v Evropo in v svet, združitve vseh naprednih sil v OF in v osvobodilnem boju je dala pravo možnost za tvorno evropejstvo slovenskega naroda.

Oviro vidi v malomeščanstvu, kar pa je, menim, preozko. Škoda, da avtor ni vključil v svojo analizo še druge zaviralne sile »nadaljevanju naše poti«, ker je konflikt malomeščan – samoupravljaev le delček (pogosto manj pomemben) teh sil. Teorije o desni, fašistični ideologiji in praksi, ki zadovoljuje želje, ki izvirajo iz značaja malomeščanstva, lahko tako razumemo kot osnovno gibalno doporov naprednemu, kar le ne more kazati na resnično konstelacijo sil.

Nadaljevanje (lahko bi rekli drugi del) sestavlja skupina esejev, ki so večinoma namenjeni določenim področjem marksistične filozofije, njenemu uveljavljanju in različnim idejnim tokovom. Tu bi posebej omenil besedilo z naslovom »Izredne možnosti za inteligenco XX. in XXI. stoletja«. Besedilo je bilo diskusijski nastop ob razpravi o aktualnih vprašanih razvoja marksizma, organizirani v Sarajevu 1978 in objavljeni v številki »Anthropos« 3/4 78, v tematskem sklopu pod naslovom »Intelektualci in delavsko gibanje«. Že takrat se je po svoji usmerjenosti razlikoval od večine. Če je večina besedil v omenjeni tematski številki izražala predvsem obračun z inteligenco in preteklostjo, je besedilo V. Rusa izražalo bodočnost in možnosti, ki jih ima inteligenca. »Še nikoli ni imela inteligenca v svetovni zgodovini tako velikih možnosti, da se spremeni iz instrumenta nehumane družbe v aktivnega dejavnika humane družbe, kar bi tudi njej sami omogočilo polnejše življenje. Čedalje bolj je odvisno od odločitev same inteligence – ne pa od vnanjih sil – ali se bodo opredelile za humano socialistično ali nehumano družbo, vedno bolj se širijo manevrski prostori za te odločitve«. (str. 282)

Naj še samo omenim druge naslove esejev v tem drugem delu knjige: Nadaljevanje naše poti, Narod in poezija, Idejna politika in eklektika, Filozofija in samoupravljanje, Za odprto in aktivno marksistično filozofijo,

Friedrich Engels tukaj in sedaj, Resnice in zablode o marksistični teoriji sveta, Socializem in »dežele v razvoju« in že omenjeni, Izredne možnosti za inteligenco XX. in XXI. stoletja.

Osnovno usmerjenost in vrednost knjige je po mojem mnenju označil že avtor sam, ko je v uvodu napisal takole. »Eseje v knjigi sem pisal tudi kot nekakšen dialog med našo resničnostjo in našimi možnostmi po 1945 letu. Precejšen razmik med njima me že nekaj časa prizadeva... Seveda bodo bralci sami presodili (tudi ob esejih, čeprav so le fragmenti možnega širokega dialoga), ali gre v naši družbi res kje za take razmike med našimi možnostmi in našo resničnostjo« (str. 15). Da je takšen dialog danes potreben bolj kot kdaj koli prej, ni potrebno posebej opozarjati. Zato je vsak poziv v takemu dialogu in vsak poskus iskanja vzrokov teh razmikov med možnostjo in resničnostjo dobrodošel in odmeven.

Primož Južnič

BOGOMIL FERFILA

Ob izidu »Tem iz marksistične sociologije«

Študijsko gradivo, Marksistični center Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani in Fakulteta za elektrotehniko, Ljubljana 1983

Predmet temelji marksizma (temelji filozofije, temelji politične ekonomije, temelji sociologije in temelji politologije), katerega vsebinski sklopi so obvezna sestavina študijskih programov vseh višješolskih in visokošolskih organizacij združenega dela ljubljanske in mariborske univerze, je v procesu pomembne kvalitativne preobrazbe. V okviru marksističnih centrov obeh univerz pripravljajo učbenike za vse štiri sestavine predmeta. Sestavljeni so uredniški odbori iz predavateljev predmeta. Kot prvo je izšlo študijsko gradivo Teme iz marksistične sociologije, učbenik za temelje sociologije.

Prav za predmet temelji sociologije in politologije, prvotno še združen, je pred leti že izšel učbenik, tako da sedanje študijsko gradivo v določenem pogledu pomeni nadaljevanje že začetega dela, seveda ob novih spoznanjih, potrebah in možnostih.

Predvsem je pomembno, da smo v sedanji akciji združili moči v vsem slovenskem prostoru (na ljubljanski in mariborski univerzi) ter se dogovorili za poenoten postopek nastajanja in uporabe študijskega gradiva.

Teme iz marksistične sociologije dajejo izčrpen pregled nad širino in globino slovenske sociološke misli, saj zajemajo vse temeljne discipline sociološke znanosti.

Pomembno pa je poudariti metodološka izhodišča, ki so bila vodilo pri nastajanju obravnavanega zbornika in pomembno vplivala na pedagoško didaktično vrednost in aktualno včlenjenost tekstov v slovenski in jugoslovanski prostor.

Zahtevnost in slog pisanja je bilo potrebno podrediti dejstvu, da so glavni »uporabniki« predmeta in učbenika študentje nedružboslovnih (naravoslovnih, tehničnih) višjih in visokih šol, ki se v študijskem procesu ne ukvarjajo primarno s sociološko problematiko, vendar so po končanem študiju tako na svojem delovnem mestu kot v svojem bivalnem okolju soočeni s številnimi dilemami, ki glede na njihovo vlogo in položaj v družbeni strukturi zahtevajo tudi močan fond takšnih družboslovnih znanj.

Kljub temu, da smo določen obseg predznanja domnevali, smo skušali v tekste vnašati tudi kratka uvaljalna znanja v obliki osnovnih pojmov ter z opredelitvijo konteksta obravnave s sorodnimi problemskimi sklopi.

Vsaj nekatera vprašanja (razredi, sloji, družina, delo, lastnina) smo poskušali obravnavati problemsko in obširneje razčleniti vrsto disciplinarnih aspektov obravnavanega vprašanja.

Pudarek pri vseh temah je na naši družbeni stvarnosti. Skuša se razgrniti probleme, s katerimi se soočamo vsak dan, oziroma, ki so trajneje včlenjeni v protislovnosti naše dobe. Ob obravnavi alternativ se argumentirano oblikujejo možnosti za samoupravno razreševanje protislovij socializma. Študijsko gradivo je glede na njegovo obširnost mogoče uporabiti tudi za pripravo seminar-skih nalog, diskusij v okviru predmeta. Široka pahljača socioloških tem namreč pušča

predavatelju predmeta na posamezni instituciji precejšen »manevrski prostor« in mu daje možnost izbire najbolj ustreznih tem za določen profil študija. Izbiro tem naj bi v pomembni meri določale aplikativne iztočnice predmeta v obliki drugih nadgrajujočih družboslovnih predmetov oziroma posebnega dela predmeta temelji sociologije, ki naj bi obči del predmeta čim bolj povezal za osnovno znanstveno disciplino in institucijo, v kateri se predmet izvaja.

Poglejmo na kratko še vsebinsko strukturo učbenika, podrobneje pa bomo predstavili le nekatere tekste.

Uvaljalno razpravo z naslovom *Socializem* je prispeval Gojko Stanič. V njej primerja esencialne značilnosti razvitih kapitalističnih družb, družb etatističnega socializma in naše samoupravne družbe, ki v sklopu socializma kot svetovnega procesa ponuja vrsto originalnih, humanih, demokratičnih alternativ, manifestira pa tudi pomanjkljivosti (pojavi neučinkovitosti, neodgovornosti, brezglavo zadolževanje, neustrezni tehnološki razvoj itd.). Samoupravljanje razume kot bistveni razvojni element zgodovinskega prehoda od kapitalizma k višjim oblikam socialističnega družbenega bivanja.

Posebna kvaliteta obravnavanega študijskega gradiva je nedvomno močan poudarek na problematiki razrednosti in slojevitosti v sodobni družbi. Razčlemba uvaljalnih pojmov in osnovnih dilem ter lapidarno predstavitev komparativne analize te ključne sociološke dimenzije v kapitalistični, socialistični in samoupravni družbi vsebuje vsebinski sklop Petra Klinarja *Družbena neenakost, družbeni razredi, družbena slojevitost*. Uvodno podmeno v to problematiko nam ilustrira misel: »Nesamoupravno urejanje družbenih zadev ima značaj razrednih antagonističnih konfliktov in na teh odnosih temelječih pojavov družbene neenakosti. Obstoj slojevskih, neantagonističnih konfliktov ne pomeni samo možnosti njihovega preraščanja v antagonistične razredne konflikte, marveč tudi možnosti, da se okrepi razredna družbena neenakost. Kvalitativno spreminjanje družbenih odnosov zadeva prehajanje antagonističnih razrednih konfliktov v neantagonistične slojne konflikte, predvsem pa odpravljanje vseh pojavov družbene neenakosti«. (Peter Klinar, str. 41.)

Aktualne politične razsežnosti razredno-

sti v naši družbi nam predstavlja prispevek Gojka Staniča *Vodilna vloga delavskega razreda v socializmu*, analizo sloja tehnične inteligence pa sestavek *Znanstvena tehnična inteligenca in Marxov koncept revolucionarne kritične znanosti*, ki ga je napisal Andrej Kirn.

Ana Barbič se v razpravi *Položaj in vloga kmetov-delavcev v samoupravni socialistični družbi* loteva izredno aktualne problematike sloja kmetov-delavcev. Če upoštevamo naš sedanji družbenoekonomski položaj in opredelitev kmetijstva kot prednostne panoge našega gospodarstva, je uvrstitev takšnega prispevka v zbornik še razumljivejša. Prav področje kmetijstva je brez dvoma ena izmed gospodarskih panog v naši družbi, kjer je protislovnosti med družbenimi, socialnimi, moralnimi vrednotami in kriteriji na eni strani ter ekonomskimi kriteriji učinkovitosti gospodarjenja na drugi strani največ. Deloma je ta tudi posledica nerazumevanja in premalo poglobljenega obravnavanja kmetijske problematike v znanstvenih in praktičnih ekonomsko-političnih okvirih. Tudi pri obravnavanju sloja kmetov delavcev je vse preveč stereotipnega vrednotenja v zvezi z zgodovinsko prehodnostjo in minljivostjo tega sloja. Avtorica argumentirano pokaže na relativno trajnost in pomen mešanih kmetij (mešanih gospodinjstev) kot posledico družbenoekonomskega (tehnično-tehnološkega) razvoja. Naj povem, da se ocene števila mešanih kmetij za Jugoslavijo gibljejo med 50 in 60 odstotki, za Slovenijo pa med 70 in 80 odstotki vseh individualnih gospodinjstev s kmečkimi gospodarstvi. Še nekaj širših perspektiv: na Poljskem kot mešane opredeljujejo skoraj polovico kmečkih gospodinjstev, na Japonskem je bilo takšno razmerje leta 1950, sedaj pa je čistih kmetij le še 13,4 odstotka, druge so mešane. Zaradi dualnosti (že v imenu) tega sloja, kar le izraža njegovo delovno, življenjsko, moralno, ideološko, prostorsko itd. dvojnost in prehodnost, je potrebno tudi obravnavo zastaviti temu ustrezno:

- preučiti pozitivne in negativne učinke njegove delovne razpetosti med kmetijo in tovarno (ali tovarno in kmetijo),

- preučiti pozitivne in negativne učinke bivalno kulturne dvojnosti mestno-vaškega okolja.

Omenim naj le podatek, ki v zvezi s tako zamišljeno vsebinsko strukturiranostjo raz-

prave spet ruši marsikak stereotip o kmetu-delavcu: novejša proučevanja odsotnosti z dela na podlagi vzorca večje delovne organizacije je pokazalo, da so kmetje-delavci odsotni z dela celo v manjšem številu kot drugi delavci.

Ko avtorica razpravlja o položaju in vlogi kmetov-delavcev v kmetijski proizvodnji, o redni zaposlitvi teh kmetov kot zadrževalcev izpraznjevanja podeželja, izhaja iz (edino pravilne) domneve o nujnosti vključitve tega sloja v oblikovanje kmetijske politike.

Strnjen oris in razčlenitev *družbene gibljivosti* je prispeval Peter Klinar. Po opredelitvi pojmovnega instrumentarija spoznamo dejavnike (ekonomski dejavniki, izobrazba, poklic, družbena moč in odločanje, družinsko in etično poreklo) ter vzroke za vertikalno mobilnost (družbeni in tehnološki razvoj, imigracije tujcev, diferencialna fertilitnost). Poudariti moramo, da se pri obravnavanju družbene gibljivosti avtor osredotoča predvsem na vertikalno mobilnost (spreminjanje slojevskega ali razrednega položaja), čeprav družbena gibljivost vsebuje tudi horizontalno mobilnost, kjer se družbeni položaj posameznika ali skupine ne spremeni.

Peter Klinar opozori na znanstveno utemeljeno optimalnost procesov »postopne vertikalne družbene mobilnosti, ki omogočajo pozitivno selekcijo, preprečujejo prevleke neskladnosti med posameznimi temeljnimi dejavniki družbenega položaja in spodbujajo večjo vsestranskost in celovitost družbene promocije« (str. 218). Glede socialne gibljivosti v jugoslovanski družbi lahko rečemo, da je uresničevanje njenih temeljnih ciljev in vrednot (družbena enakost, stvarna demokracija, svoboda in humanost) povezano s čim večjo množičnostjo družbene mobilnosti.

Vendar pa v naši družbeni stvarnosti zaznavamo številna odstopanja od načel in dejavnikov samoupravne družbene mobilnosti. Dejanske možnosti za doseganje socialne promocije so zelo različne (otroci kmetov in delavcev proti otrokom staršev z višjim družbenim položajem); poleg socialističnih dejavnikov vertikalne mobilnosti (delo, znanje, sposobnost, prizadevanje) so močni tudi deviantni dejavniki (špekulacije, privilegiji, zveze in poznanstva, pretekle zasluge), premalo je uveljavljena postopnost v gibanju navzdol (problem odgovornosti),

najsposobnejši pa nimajo vedno možnosti za hitro mobilnost navzgor.

Fizično gibanje posameznikov ali skupin v geografskem prostoru, ki povzroči relativno trajno spremembo prebivališča, pa imenujemo migracije. Ta aspekt je izredno zanimiv za inteligenco kot celoto (beg možganov), številni diplomanti različnih strok pa imajo v svojem delovnem procesu neposredno ali posredno opraviti z migrantskimi oziroma nacionalnimi vprašanji. Peter Klinar temu primerno poda izčrpno klasifikacijo migracij po različnih kriterijih, njihove vzroke in motive, zgodovinski razvoj, nato pa se osredotoči na probleme sodobnih migracijskih gibanj. V tem sklopu obdela posledice migracij za emigrantsko in imigrantsko družbo ter razčleni migracijsko problematiko v Jugoslaviji. Ugotovimo lahko, da splošne zakonitosti migracij (zlasti glede konjunktivnih in disjunktivnih procesov v imigrantski družbi, glede migracijske in remigracijske politike) veljajo tudi za našo družbo. Opozori na ekonomske emigracije v Zahodno Evropo v 60. in 70. letih, ki so bile zelo številne in so zajemale tako nekvalificirane delavce kot strokovnjake. Kljub določenim prizadevanjem naše družbe za vrnitev teh delavcev »načasem delu v tujini«, velik del ekonomskih migrantov ostaja v imigrantskih družbah (izseljenci), struktura emigrantov pa ni ustrezna.

Tematika migracij nujno načenja tudi nacionalno problematiko. Zato v zborniku sledi vsebinski sklop o nacionalnem vprašanju, ki ga načenja Rudi Rizman v razpravo *Marksizem in nacionalno vprašanje*. Sledimo koncizno zastavljeni zgodovinski obravnavi in spoznavamo preraščanju rodu v plemu, ljudstvo in narod ter široko paleto svetovne in jugoslovanske (marksistične) misli o narodu. Posebno podrobna je obravnavanje Titove in Kardeljeve teorije in prakse razreševanja narodnostnega vprašanja. Prehod na samoupravno družbeno ureditev pomeni novo kvaliteto tudi glede mednacionalnih odnosov.

»Samoupravljanje je pomenilo novo in močno orožje naših narodov in narodnosti, kajti odtujevanje njihovega družbenega kapitala in političnega odločanja sploh, ki je nezdružljivo z idejo samoupravljanja, je vzporedno vplivalo tudi na odtujevanje narodov od tistega, kar jih dela enakopravne

in jim tudi omogoča neokrnjen razvoj.« (str. 252–253)

V ustavi je izoblikovan koncept nacionalne ekonomske samostojnosti, po katerem ima vsak narod in narodnost pravico in obveznost samostojno razpolagati s svojim delom.

»Z razvojem samoupravljanja odpravljamo klasično obliko reprezentiranja in sodelovanja narodov in narodnosti v obliki državnega političnega aparata in odpiramo možnost za svobodno in demokratično približevanje raznim drugim oblikam sodelovanja in povezovanja (str. 255).

Razčlenbo koncepta nacionalne ekonomske samostojnosti nadaljuje Sergej Kraigher v razpravi *O družbenoekonomskih vidikih mednacionalnih odnosov*.

Pomembno razsežnost sodobne (jugoslovanske) družbe odpira tudi Maca Jogan s prispevkom *Osvobajanje žensk in spreminjanje družine*.

Po osvetlitvi tematike z zgodovinske in mednarodne perspektive se osredotoči v okviru jugoslovanske globalne družbe. Kot izhodiščno ugotovitev dosedanjega zgodovinskega razvoja postavlja povezanost spreminjanja položaja žensk s spreminjanjem družine in s spreminjanjem globalne družbene ureditve. V tem so tudi velike možnosti naše samoupravne družbenolastninske ureditve, saj na (formalnopravnem) družbenem nivoju ni bistvenih ovir za emancipacijo in polno družbeno uveljavljanje žensk. Vendar pa so v mnogo težjem položaju ženske z družinskimi obveznostmi, ki jim tradicionalna »ženska družinska vloga« objektivno odvzame velik del prostega (zunaj službene) časa. Pogoji za družbeno enakopravnost takšne ženske pa je spreminjanje družine tako v smislu odnosov znotraj nje (potrebno je doseči demokratično enakopravno skupnost staršev in otrok), pa tudi v nadaljnji socializaciji njenih funkcij (vzgojne, izobraževalne).

»Pot za resnično družbeno emancipativno vlogo družine je družbena pot razvijanja socialističnih samoupravnih odnosov (kajti, če ni temeljnih družbenih pogojev za to, potem ostajajo prizadevanja za ta cilj bolj ali manj moralizatorska).« (str. 320)

Poleg znanstvene zasnovanosti razprave je za etično razsežnost študijskega gradiva pomembna angažirana, humana toplina in

usmeritev avtorice v nizanje aktualnih sestavin obravnavane problematike.

Družbene vidike in vlogo prostora razčlenjuje Zdravko Mlinar v prispevku *Prostorsko združevanje*, aktualno problematiko onesnaževanja okolja pa nam predstavi Andrej Kim.

»Onesnaženost ne pozna nacionalnih meja in je prenehala biti zgolj notranja zadeva posamezne dežele. Vsak od nas potrebuje za svoj obstoj celotno biosfero, njene sistemske kvalitete. Zmote in napake v uporabi naravnih virov v eni deželi so lahko pomembne za celo vrsto dežel in za Zemljo v celoti. Narava v podobi Zemlje je razdeljena med narodi in državami, toda funkcionira lahko samo kot celota. Ribe, ptice in onesnaženost potujejo brez potnih listov:« (str. 360)

Kljub takšni univerzalnosti ekološkega problema nam razprava Teoretsko-idejna razhajanja v razumevanju izvorov ekološke krize pokaže na ideološko neenotnost pristopov k razreševanju kriznega razraščanja globalne ekološke krize.

Fenomen religije in cerkve nam jedrnat prikazeta Marko Kerševan in Zdenko Roter v razpravah *Religija kot družbeni pojav* in *Religijske skupine, organizacije in ustanove*.

Obširno študijsko gradivo (641 strani) zaključujeta vsebinski sklop o kulturi (Boris Ziherl: *Umetnost*; Dimitrij Rupel: *Sodobna družba in kultura*) ter obsežen interdisciplinarni sklop o delu, upravljanju in lastnini v samoupravni družbi, ki bi vsebinsko lahko prišel tudi na začetek knjige. Gre za študijo

Bogdana Kavčiča *Delo in upravljanje* in prispevek Bogomila Ferfile *Družbena lastnina v samoupravni socialistični družbi*.

Verjetno lahko rečemo, da so Teme iz marksistične sociologije doslej najobsežnejša in vsebinsko zaokrožena hrestomatija socioloških tekstov (disciplin), ki je izšla v slovenskem prostoru. Pomembno je poudariti kontinuiteto in tradicijo takega načina dela (prejšnja učbenika za sociološko-politološko tematiko, ki ju je izdala Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, ter dve knjigi *Uvod v sociologijo*, ki ju je pripravil Peter Jambrek).

Kljub obsežnosti dela pa vanj še vedno ni vključena celotna pahljača sociološke diferenciranosti – sociologija obramboslovja, sociologija telesne kulture, sociološko proučevanje zdravstva, jezika, starostnih kategorij. Verjetno bi kazalo v bodoče vključiti tudi ta razsežja družbene stvarnosti, seveda pa je pogoj za to aktivnejša finančna participacija tistih struktur, ki so v naši družbi za področje tovrstnega izobraževanja študentov zadolžene. Relativno nizka cena obravnavanega študijskega gradiva, ki vsebuje le stroške tiskanja, je za študente še vedno izdelek, ki je zlasti v sedanjih ekonomskih razmerah preveliko breme.

Kljub njeni primarni namembnosti (ujavalno družboslovno izpopolnjevanje študentov) pa knjigo prav njena jasnost in jedrnatost pisanja, široka tematska zaokroženost uvrščajo v delo, ki lahko služi kot gradivo za številne oblike družboslovnega izobraževanja in kot pomembna opora vsakemu mislečemu in aktivnemu članu naše družbe.

Rinascita

PRESEČI MODELE PRETEKLOSTI

Giuseppe Chiarante: Kot izhodiščno točko okrogle mize lahko vzamemo dejstvo, da imamo danes opraviti – kot so pokazale tudi volitve 26. junija – z neko krizo v odnosih med mladimi in levico ter med mladimi in našo stranko (KPI). Splošneje lahko govorimo o orientacijah, ki se zelo razlikujejo od tistih iz prejšnjega desetletja. To pa ne velja samo za Italijo!

Kako moremo razlagati ta pojav? Očitno je, da ne gre za neko splošno depolitizacijo ali beg pred politiko. Nasprotno, med mladimi vznikajo stališča, ki so znamenje močne politične zavzetosti – kot so sodelovanje v mirovnih gibanjih, v boju proti mafiji, v ekoloških bojih, v bojih za okolje itn. Morda je pravilneje govoriti o generacijskem prelomu med politično formacijo današnje mladine in tisto iz šestdesetih in sedemdesetih let: lahko bi bilo zanimivo, če bi skušali razumeti, od kod ta pojav?

Gianfranco Pasquino: Če naj začnem, bi lahko rekel, da smo pred dejstvom, da se je izčrpal neki politični cikel, ki je sicer trajal zelo dolgo, namreč cikel velike vključenosti v politiko, in to ne samo mladih. Kajti širjenje, prenos idej, vrednot in končno tudi obnašanj je postalo težje. Danes se srečujemo z manjšo ideološko intenzivnostjo med mladimi in politiko, večjo treznostjo v odnosih do organizacij in institucij, morda tudi z nekim nezanjmanjem za politiko kot aktivnostjo, ki se nanaša na sistemske probleme. Na drugi strani pa je več interesov za vrsto specifičnih problemov, mir, okolje itn. Verjetno je ta razkorak značilen tudi za osebe srednjih let in tudi za starejše, ki so zmanjšali intenzivnost svojega odnosa do politike.

Kar zadeva KPI, se mi zdi, da je tu problem povezan z vrsto angažiranosti, ki jih je zgodovinsko zahtevala ta partija od tistih, ki so se ukvarjali s politiko v njenem okviru.

Šlo je za angažiranost, ki je pomenila, da se je skoraj vse tisto, kar je počel neki mladi komunist, nekako vračajo v okvir politične organizacije. To ni več mogoče, ker se je spremenila družba in ker so mnogo stvari, ki jih je mogoče početi na drugih področjih; morda se čuti potreba, da se mora ohraniti določena vrsta zasebnih odnosov, osebnih odnosov. Da bi sklenil, bi rekel, da je problem v tem, kakšno angažiranost zahteva partija.

(Rinascita, Rim, št. 45/1983, str. 18)

FORVM

Rudolf Burger

DELO JE (NI) DOVOLJ?

Ali je bila torej ugotovitev, s katero sem začel: »Kultura mora izhajati iz osvoboditve dela«, napačna? Točneje rečeno: ali bo napačna, če se ne bo več nanašala samo na neki razred, temveč se bo družbeno posplošila, kar vedno znova ugotavljajo naši konservativci? Ne, tudi tedaj bo ostala pravilna! Vendar zajema ta ugotovitev le najbolj splošni pogoj. Iz česar koli že sestoji konkretno kultura – udeležba v njej zahteva, da se zanimaš za javne zadeve in da ima ta udeležba v politični javnosti stvarne posledice.

Kulturna praksa je splošna družbena praksa tudi tedaj, kadar jo izvaja neki določen razred; zaradi tega je *eo ipso* vedno politična, točneje: je tisti vidik politike, s katero se vedno znova presega. Kultura zahteva prosti čas, vendar ni prosti čas. Klasična kultura ni bila samo kultura tistih, ki so bili osvobodjeni dela, marveč hkrati tistih, ki so delo politično organizirali in urejali javne zadeve skupnosti. Narobe pa so bili tisti, ki so bili na delo obsojeni, izključeni iz političnega življenja in s tem tudi iz kulture.

Danes obstajajo pogoji, da bi te omejitve odpravili, pa tudi zahteva za kaj takega – čeprav je pogosto izražena v težko razumljivi obliki. Kajti v tem, kar se danes spet brez sramu imenuje »vprašanje smisla življenja«, tako imenovano »vprašanje smisla«, katerega epidemično širjenje se splošno pripisuje izgubi dela – po starem reku: »Kdor ne dela, pride na slabe misli« – v resnici izraža hrepenenje po družbenosti; nobenega primanjkljaja metafizike ni, ki bi pomagal zapolniti »vrzel nesmisla«, ker so delovna mesta vse redkejša. Da ne bi ljudje prišli v svojem prostem času na slabe misli, da se ne bi začeli združevati in politično delovati, jih od zgoraj oskrbujejo z življenjskim smislom. Pri tem ne pozabljajo na nobeno od njihovih potreb: ponudba metafizičnih nadomestil za družbenost sega od revitaliziranja nacionalne kulturne dediščine prek drugega vala pokristjanjenja Evrope do uvoza cenenega smisla iz Vzhodne Azije. Toda že sama intenzivnost takega oskrbovanja z nadomestnim blagom kaže, da je postal ideološki položaj mučen.

(Forum, Dunaj, št. 356–357/1983, str. 41)

DAS ARGUMENT 135

Frigga Haug

MORALA JE DVOSPOLNA – TAKO
KOT ČLOVEK

(...) Dandanes je že tako razširjen vtis, da ne moremo ničesar storiti, ker naj bi bili trdno in trajno ujeti v mreže gospostva, da moram poskusiti iz tukaj predstavljenih zvez povzeti rezultate in jih predložiti kot poziv k dejanju.

1. Čeprav lahko obča zgodovina morale, filozofije morale in moralne vzgoje shaja brez žensk, pa vendar obstaja neki ženski pomen morale in njej pripadajoča vsakdanja moralna praksa. Njeno eksistenco pa moramo iz stopnje vsakdanje zavesti prenesti v znanstveno pojmovano znanje. Moramo proučevati prilaščanje ženskega pomena morale in njej pripadajoče moralne prakse,

moramo pa tudi zapolniti vrzel v preučevanju moralne vzgoje deklet.

2. Medtem ko je moški pomen morale daljnosežno usmerjen h kupčiji in lastnini, k mošnji z denarjem, se ženske podružbijo prek svojih teles. Njihova telesnost vzpostavlja hkrati žensko identiteto kot podrediva moškim in kot njihovo osamitev. Nujno je, da se nasproti osamitvi vzpostavi kolektiv; da nasproti osredotočanju na telo in temu ustrezni podreditvi poskusimo razviti drugačne cilje in ravnanja, da se napotimo v svet.

3. Če gospodujoča morala črpa svojo moč iz ločitve in samovoljnega sklopa spolno-specifičnih pomenov, bomo me svojo energijo usmerjale k zavestnemu, za vse koristnemu sodelovanju. Proučevale bomo zvezo, ki je nujna za skupnostno življenjsko prakso in tako poskušale združiti produkcijo in užitek, družbeno spremembo in ljubezen.

4. Če gospodujoča morala uspeva in napreduje po zaslugi zavesti o krivdi, bomo naravnale svoja prizadevanja proti njej, ki je gojišče gospostva. Ker je to, kar posamezniki dolgujemo človeški skupnosti prav zavestno planirana ureditev skupnostne produkcije, ki je danes pri običajni zavesti krivde v službi obrambe posebnih interesov – bi bilo strateško vprašanje: kaj si kot človeška skupnost in prihajajoča generacija dejansko dolgujemo. To naj bi bila sprememba in počlovečenje družbenih struktur ter ovira izničenju sveta.

(Das Argument, Berlin, št. 141/1983, str. 671–672)

TELOS

Jacques Caroux

KONEC ADMINISTRATIVNE
CENTRALIZACIJE?

(...) V deželi, v kateri se je načelo enakosti uveljavilo enkrat za vselej, je eden izmed ciljev decentralizacije, da ublaži kvarne učinke, ki izhajajo »iz tiste vrste kompromisa med administrativnim despotizmom in suverenostjo ljudstva«, ki ustvarja iz ljudi podanike in izvrševalce, ne pa aktivne državljanke. Kot je pisal Tocqueville v Demo-

kraciji v Ameriki: »Funkcija zakonov ni, da oživljajo umirajoča verovanja; njihova funkcija je, da zainteresirajo ljudi za usodo njihove domovine«. Za francosko družbo je to temeljni cilj zakonov o decentralizaciji. (Telos, St. Louis, št. 55/1983, str. 114).

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

V. A. Jadov

ODNOS DO DELA: KONCEPTUALNI MODEL IN REALNE TENDENCE

(...) Za nastanek in uveljavitev normativnega odnosa do dela sta pomembna dva faktorja: materialno-organizacijski in moralno-psihološki. Prvi vključuje načrtovalnost delovne organizacije, upoštevanje materialnih stimulacij (posebno tistih odločilnih za socializem), ohranjanje delovne discipline na neki določeni ravni, podpiranje načrtov za spremembo dela – od razmeroma enostavnega k razmeroma zapletenemu, razvijanje najrazličnejših oblik samoorganizacije (vključno brigadirskih) itn.

Moralno-psihološki faktor pa vključuje ves sistem idejnopolične propagande, njegovo izpopolnjevanje, izkoriščanje bogatih možnosti za socialistično tekmovanje in moralno spodbujanje najboljših delavcev v proizvodnji. Treba si je prizadevati, da se mladino ne vzgaja samo v duhu komunističnega odnosa do dela, ki je življenjska potreba zdravega človeka, ki je zadovoljstvo in svobodna igra človekovih telesnih in intelektualnih sil, ampak se je treba v prvi vrsti opredeliti za normativno vrednost socialističnega odnosa do dela, to se pravi do dela, ki je vir materialne blaginje in državljankega dostojanstva, sredstvo za družbeno-moralno oceno človekove osebnosti, za samopotrjevanje in dviganje družbenega ugleda v delovnem kolektivu: delo je stvar časti in poguma, je patriotska in internacionalna odgovornost sovjetskega človeka v izgradnji nove družbe.

(Sociologičeskie issledovanijja, Moskva, št. 3/1983, str. 61)

The American Political Science Review

Benjamin I. Page, Robert Y. Shapiro

VPLIV JAVNEGA MNENJA NA POLITIKO

(...) Naša ugotovitev, da obstoji bistvena skladnost med javnim mnenjem in politiko (zlasti, če so mnenjske spremembe velike in vztrajne, problemi pa zelo vidni) – in naš nadaljnji dokaz, da javno mnenje teži k temu, da raje prednjači pred politiko kot pa obratno, kaže na to, da so mnenjske spremembe pomembni vzroki za politične spremembe. Ko se spremenijo javnomnenjske preference glede ameriške politike, je zelo verjetno, da bo prišlo do dejanskih sprememb v politiki.

Torej bi bilo vabljivo sklepati, da ameriško politiko prežema demokratična odzivnost – da ljudje od oblasti dobijo tisto, kar si želijo. Seveda pa je več razlogov, da moramo biti ob takem sklepanju previdni.

1. Naše ugotovitve se nanašajo na politike, o katerih obstaja javno mnenje – in ki bi ga kazalo po mnenju raziskovalcev meriti v dveh ali več časovnih presledkih. Čeprav so to konkretna narešena vprašanja, ki obistem ne postavljajo skrajnih meja akcije, so to še vedno primeri relativno široke splošnosti in so družbeno zelo pomembni. O mnogih manj vidnih zadevah bolj specifične, detajlnejše politike, ima javno mnenje manj izrazite sodbe in vpliv nanje.

2. Med temi je nekaj primerov, glede katerih se politika sploh ne spremeni, četudi se je spremenilo javno mnenje; v teh primerih se politika sploh ne odziva na javno mnenje.

3. Je pa tudi nekaj očitnih primerov neskladnosti, v katerih gre politika nedvoumno v povsem nasprotno smer od izraženega javnega mnenja. Čeprav taki primeri niso tako pogosti kot primeri skladnosti – in so posebej redki v primerih velikih, stabilnih javnomnenjskih sprememb – zadevajo nekatere resne probleme politike in jih ne bi smeli

zlahka spregledati. Dokazujejo nam, da odzivnost politike le ni popolna.

4. Naše ugotovitve nadalje vodijo k sklepu, da v precejšnjem številu skladnosti vpliva tudi politika na javno mnenje.

5. Kovariacijsko raziskovanje je dokaj netežaven test za ugotavljanje politične odzivnosti: ali je kakršenkoli premik v politiki – ne glede na to, kako velik je – v smeri, h kateri se nagiba javno mnenje. In četudi bi bilo moč tovrstno odzivnost zaslediti vsakokrat, so še vedno možne velike pristranosti v sistemu. Politika gre lahko, na primer, vedno samo pol tako daleč, kot od nje pričakuje javno mnenje; razen tega lahko koeksistira ob tako široki (toda parcialni) odzivnosti politike nasproti javnosti tudi močna nagljenost politike v prid stališčem posebnih interesnih skupin.

(The American Political Science Review, Washington, št. 1/1983, str. 189)

l'homme et la société

Adam Schaff

ALI SO SOCIALISTIČNE DRUŽBE RES
SOCIALISTIČNE?

(...) Na koncu naj izrečemo še eno priponko, da bi se izognili nesporazumom, se pravi sprevačanju oziroma zlobnemu pačenju smisla izrečenih trditev. Dejstvo, da ugotavljamo deformacije sistema, posebej političnega sistema dežel »realnega socializma«, ne pomeni tega, da zanikujemo njihov socialistični značaj »nasploh« – saj smo prav temu posvetili naša dosedanja razmišljanja – niti tega, da negiramo delne pridobitve. Le-te so nedvoumne, čeprav se razlikujejo po posameznih deželah in po posameznih področjih. Te pridobitve niso nastale kljub sistemu, marveč samo zaradi njega. Vsekakor velja to do določenega časovnega

trenutka v razvoju, dokler ni deformirana družbenopolitična nadstavba začela zavirati razvoja baze. Ne smemo pozabiti niti prvega niti drugega. Popolno zanikovanje ni le v navzkrižju z dejstvi, marveč povrh vsega preprečuje, da bi razumeli zgodovinsko nujnost vzpostavitve dežel »realnega socializma«; njihov nastanek se res ni skladal z marksistično doktrino, marveč so ga narekovali politične realnosti tistega obdobja. Kar pa zadeva totalno apologijo, le-ta ni samo v popolnem nasprotju z realnostjo, marveč predstavlja povrh tega oviro, da to realnost morebiti popravimo. To pa je smrtni greh nasproti idejam, ki jih želimo braniti.

(L'homme et la société, Pariz, št. 65–66/1982, str. 19)

cahiers marxistes

Pierre Joye

DESAKRALIZACIJA DRŽAVE

»Instrumentalistična« konceptcija države, ki karakterizira teorijo DMK (= državno monopolistični kapitalizem), ne samo da preprečuje, da razumemo odločilni problem notranjih protislovij v državi. Ta konceptcija vodi tudi k ideji, da lahko državni aparat z nekaterimi njegovimi spremembami uporabljamo za to, da zgradimo novo družbo (...)

Socializem zahteva nove oblike politične prakse, ki naj poveča neposredno demokracijo, ki naj premaguje nasprotja med vladajočimi in vladanimi, med voditelji in vođenimi. Skratka, »desakralizacijo« države in njeno postopno odmiranje.

Kajti tudi najbolj napredna država je zmerom organizirana prisila nad ljudmi. Svoboda v svojem najširšem pomenu ne more biti državno dejstvo, ampak družbeno dejstvo.

(Cahiers marxistes, Bruselj, št. 103–104/1982, str. 55)

Rudolf Dressler

TEHNIČNE SPREMEMBE MED NAVDUŠENJEM IN DVOMOM

Razpravljanja o družbenih posledicah tehničnih novosti privzemajo vse bolj absurde oblike. V njih se omenja mikroelektronska doba v besednjaku navdušenja, kot začetek poti blagostanja, ki pelje k večjemu bogastvu, premoženju kot tudi k vsesplošni nivelizaciji življenjskih razmer med industrijskimi državami kot tudi deželami v razvoju. Angleški kibernetik Christopher Evans je opisal kompjutizirani svet leta 2000 kot svet prosvetljenosti, pravičnosti in transparentnosti, v katerem bodo avtoritarne oblastne strukture postopno izginjale in ne bo več prostora za vojno. »Drobni velikan« (mogočni mikro – Mighty Micro, nadaljevalno o njem smo si lahko ogledali na naši TV – op. p.) naj bi ponazarjal revolucionarne sile, ki bodo prinesle človeštvu blaginjo; te sile naj bi kot produkt kapitalizma v tekmovanju družbenih sistemov peljale tudi k premoči nad sovjetskim komunizmom. »Trajnosti, ki jo zagotavlja blaginja mikroprocesorjev, ne bo mogel zanikati niti prepričan marksist. Priznati bo moral, da se svet spreminja na bolje, in to brez tako želene proletarske revolucije«. Tako je zapisal avtor v svoji skrajšani, toda v rekordnem številu izvodov natisnjeni knjigi »Mogočni mikro«.

Razen te fikcije, ki je plod resnega znanstvenega prizadevanja, se pojavlja na trgu cela vrsta pesimističnih modelov sveta in scenarijev katastrof. Sodobniki, ki se zanimajo za tehnologijo, bodo v tej široki ponudbi različnih vizij prihodnosti gotovo našli tisto, kar najbolj ustreza njihovem duševnemu stanju. Poslom s tiskami prihodnosti gre v zadnjem času celo bolje kot onim, ki se ubadajo z razveseljivimi tehnološkimi sporočili. Če nas iz okolij vseh industrijskih dežel obveščajo o vedno novih rekordnih

številkah nezaposlenih in mnogi delavci tretjajo za svoja delovna mesta, je seveda razumljivo, da bo v napovedovanju rajskega epoh tehnologije le malokdo verjel.

(Die Neue Gesellschaft, Bonn, št. 9/1982, str. 814)

Studia SOCIOLOGICZNE

Piotr Sztompka

DINAMIKA GIBANJA ZA OBNOVO V LUČI TEORIJE KOLEKTIVNEGA OBNAŠANJA

(...) Vse to pelje k sklepu, da se v poljski družbi zarisuje vse izrazitejša polarizacija, katere katalizator je gibanje za obnovo. Ta polarizacija potiska vstran vsa druga nasprotja in konflikte. Namesto razrednih, slojevskih, skupinskih, poklicnih in regionalnih delitev se oblikujeta dve novi, kompleksni skupini, ali bolje rečeno skupnosti interesov, dve zaveznitvi družbenih sil – eno, ki se izreka za obnovo, in drugo, ki nasprotuje obnovi.

Na začetku tega članka sem se odrekel prognozičnim ambicijam. Vendar se na koncu ne morem vzdržati od napovedi: na daljši rok se mi zdi zmaga gibanja za obnovo nujna. Za njim sta namreč dva zgodovinska razloga: prvič, to gibanje predstavlja težnje in interese najnaprednejših družbenih skupin, tistih, ki so bile v zgodovini zmeraj nosilke zgodovinskega napredka posebno delavskega razreda – in drugič, bori se za uresničitev sistema vrednot, ki se strinja z najčistejšimi ideali humanizma, tudi socialističnega humanizma.

Če pa bo kdo protestiral, da takšna napoved ne izhaja logično iz teorije kolektivnega obnašanja, ki sem jo uporabil v tem članku, naj vzame to kratkomalo kot izjavo upanja.

(Studia sociologiczne, Varšava, št. 3-4/1982, str. 93)

THE INSURGENT SOCIOLOGIST

Sherry Gorelick

KONJUNKTURA IN NAZADOVANJE
V VISOKEM ŠOLSTVU: EKONOMSKI
IN DRUŽBENI VZROKI SEDANJE
KRIZE

(...) Stvarna in trajna kriza visokega šolstva je dobila nove oblike. Tvorci izobraževalne politike tedaj, ko predlagajo drastično znižanje proračuna, obtožujejo za to fluktuacijo števila študentov, inflacijo, reaganomanijo, še posebej pa demografske trende. Toda kriza ni tisto, kar se navidez kaže.

Upravniki visokih šol so zelo zaskrbljeni zaradi konca baby-booma. Navajajo neskončne projekcije zmanjševanja deleža srednješolcev-maturantov. Pravijo, da so šestdeseta leta vodila v prevelike možnosti za študij, kar naj bi bila posledica koncesij zahtevam manjšin; zdaj ni dovolj perspektivnih novih študentov, da bi napolnili predavalnice in študentske domove. To, da ni dovolj študentov, je še posebej boleče za upravnike privatnih institucij.

Po drugi strani se govori, da visokošolska diploma ne velja več toliko kot včasih... Nekateri pravijo, da se je diploma »pocenila«; ne zagotavlja več visoke plače in ugledne službe. Rešitev, ki jo predlagajo, je zmanjšati »ponudbo« diplomantov z zviševanjem šolnin in zmanjševanjem sredstev za financiranje visokega šolstva, posebej javnega šolstva. *Problem se kaže v tem, da je preveč diplomantov.*

Krizo torej razlagajo kot manjko absolutov srednjih šol in višek visokošolskih diplomantov. Predlagana rešitev za oboje so omejitve: zategovanje pasu, odpovedi visokošolskim učiteljem in ukinjanje mnogih programov in institucij visokega šolstva.

V tem prispevku bom poskušala dokazati, da so demografski trendi pomanjkljiva razlaga sedanje krize v visokem šolstvu. Razlaga teh demografskih trendov je stvar socialne politike, ki mora biti najprej sama pojasnjena. Sedanji problemi visokega šolstva imajo mnogo globlje korenine, in sicer

v liberalnem razreševanju problemov v petdesetih in šestdesetih letih. Izvirajo torej iz fundamentalnih protislovij gospodarstva in političnega sistema Združenih držav Amerike.

(The Insurgent Sociologist, New York, št. 4/1983, str. 77)

BEIJING REVIEW

ČIŠČENJE KULTURNE ONESNAŽENOSTI

(...) Deng Liqun, član sekretariata CK Komunistične partije Kitajske je pred kratkim v številnih intervjujih s tujimi dopisniki pojasnjeval pojav kulturnega onesnaženja in konsolidacijo partije (...)

Navedel je štiri glavne zvrsti kulturnega onesnaženja na Kitajskem:

- razširjanje obscenih, barbarskih in reakcionarnih vesti;

- vulgaren okus umetniških predstav, ki ne vzbujajo estetskega užitka, marveč ustvarjajo v ljudeh gnus;

- prizadevanja za pridobivanje osebnega zaslužka, popustljivost do pojavov individualizma, anarhizma in liberalizma itn. Ustava izrecno varuje pravice in določa dolžnosti državljanov, iz česar sledi, da ni nikomur dovoljeno oškodovati interese kolektiva, družbe in države. Seveda pa je znotraj Komunistične partije Kitajske nekaj ljudi, ki se okoriščajo s svojim položajem in oblastjo, da bi zadovoljili svoje osebne interese – seveda v škodo drugih, države in družbe v celoti;

- pisanje člankov in razširjanje neresničnih govoric, ki krožijo o družbenem sistemu dežele, kar ustava izrecno prepoveduje...

(Beijing Review, Peking, št. 45/1983, str. 13)

bibliografija knjig in člankov

(Iz dokumentacije knjižnice Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo)

A – članki in knjige iz SFRJ

B – članki in knjige iz tujine

I. MARKSIZEM

A

BARRETT Michèle: Potčinjena žena: Problemi marksističke analize feminizma – Beograd: Radnička štampa, 1983. Alternative.

KOSIK Karel: Dijalektika krize – Beograd: Mladost, 1983. Mala edicija ideja.

LEDUC Victor: Osnovi marksizma i radnički pokret sto godina posle Marxove smrti. Socijalizam u svetu, 7 (1983) 38.

MESIĆ Milan: Lenjin i samoupravljanje. Naše teme, 27 (1983) 6.

B

BURAWOY Michael: Fabrik und Staat im Kapitalismus und im Sozialismus. Das Argument, 25(1983) 140.

ELLISON Charles: Marx and The Modern City: Public Life and The Problem of Personality. Review of Politics, 45(1983) 3.

LOWY Michael: Le marxisme rationaliste de l'école de francfort. L'homme et la société, (1982) 65–66.

Nureev R.M.: K. Marks ob osnovnyh formah proizvodstvennyh otnošenij i razvitij ličnosti. Voprosy filosofii (1983) 6.

RUBEL Maximilian: Marx's Concept of Democracy. Democracy, 3(1983) 4.

II. FILOZOFIJA

A

GRMIĆ Vekoslav: Humanizem problem našega časa – Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1983.

PERELMAN Chaïm: Pravo, moral i filozofija – Beograd: Nolit, 1983. Biblioteka Nomos.

PRAŽIĆ Aleksandar: Reč o slobodi – Beograd: Mladost, 1983. Mala edicija ideja.

AKTUALNOST Nietzschea (tematska številka). Theoria 3–4/82.

UNAMUNO Miguel de: Tragično občutje življenja – Ljubljana: Slovenska matica, 1983. Filozofska knjižnica.

B

FILOSOFIJA, religija, kultura: Kritičeskij analiz sovremennoj buržuažnoj filosofii – Moskva: Nauka, 1982.

METODOLOGIČESKIE i filosofskie problemy i fiziki. Novosibirsk: Nauka, 1982.

VASILENKO L. I.: Antropocentrizm i ego ekologičeskaja kritika. Voprosy filosofii (1983) 6.

III. SOCIOLOGIJA – OBČA

A

TOFFLER Alvin: Treći talas – Beograd: Jugoslavija, 1983.

B

HOROWITZ Irving Louis: Struggling for the Soul of Social Science. Society 20(1983) 5.

PERITZ B. C.: Are Methodological Papers more Cited than Theoretical or Empirical Ones? The Case of Sociology. Scientometrics 5(1983) 4.

POSEBNA SOCIOLOGIJA

A

FRIEDRICHS Günter, SCHAFF Adam: Mikroelektronika in družba: v dobro ali zlo? – Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1983.

MAKAROVIC Jan: Mladi iz preteklosti v prihodnost: Pogled na zgodovino človeštva z vidika odnosov med generacijami – Ljubljana: DDU Univerzum, 1983.

MLINAR Zdravko: Humanizacija mesta: sociološke razsežnosti urbanizma in samoupravljanja v Novi Gorici – Maribor: Obzorja, 1983. Sociološka in politološka knjižnica: 15.

OBRADOVIĆ Vladimir: Socijalna i klasna svijest članova Saveza komunista. Naše teme, 27 (1983) 6.

RADOVANOVIĆ Miroslav: Zašto ne postoji sociologija bede i pauperizacije. Pregled 73(1983) 7–8.

ROGOŠIĆ Branka: Ideologija mladih. Kulturni radnik, 36 (1983) 4.

SUŠIĆ Emidij, LOKAR Danilo: Tiha asimilacija: psihološki vidiki nacionalnega odtujevanja – Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1983.

B

BLYTON Paul: Reorganiser la durée du travail. Revue internationale des sciences sociales 34(1982) 1.

IVANOV V. N.: Sociologija Propagandy: Nekatorie aspekty soderžanija. Sociologičeskije issledovanija (1983) 3.

NAUMANN Klaus: Weniger Arbeitszeit, mehr Arbeitsplätze, mehr Zeit zum Leben. Blätter für deutsche und internationale Politik, 28(1983) 9.

- O'LOUGHLIN John: Spatial Inequalities in Western Cities: A Comparison of North American and German Urban Areas. Social indicators research 13(1983) 2.
- PARTICIPATORY and Self, Managed Firms: Evaluating Jan Svejnar. - Lexington, Mass.: D.C. Heath and Company, cop. 1982.

IV. POLITIČNE VEDE – SPLOŠNO

A

- FRIŠKOVEC Franc, SKUBIC Danica: Vloga in odmiranje države v sodobni družbi – Ljubljana: Zveza delavskih univerz Slovenije: Dpisna delovna univerza Univerzum, 1983. Družbeno izobraževanje: 101.

B

- CRAIG Stephen C., MAGGIOTTO Michael A.: Measuring Political Efficacy. Political methodology 8(1982) 3.
- RURALNA politika (tematska številka), Policy Studies Review 2 (1983) 1.
- REEVE Andrew, WARE Alan: Interests in Political Theory. British Journal of Political Science 13(1983) 4.

SAMOUPRAVNI SISTEM

A

- OSNUTEK resolucije o politiki družbenega in gospodarskega razvoja SR Slovenije v letu 1984. Delo, 25 (1983) 243, str. 6.

B

- CLARK Cal, JOHNSON Karl F.: Variations in the Policies of Yugoslav Communes. Developmental Imperatives Versus Regional Style. Comparative Political Studies 16(1983) 2.

DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEM

B

- JÄGER Michael: Nacht der Bundes Fagswahl. Das Argument, 25 (1983) 139.
- SCHONFELD William R.: Political Parties: The Functional Approach and the Structural Alternative. Comparative politics, 15 (1983) 4.
- STEPANJAN C. A.: K voprosu o edinstve i protivrečivosti razvitiya socialističeskogo obščestva. Sociologičeskie issledovaniya (1983) 3.

POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI

A

- KOŠTUNICA Vojislav, ČAVOŠKI Kosta: Stranački pluralizam ili monizam: Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949 – Beograd: Univerzitet u Beogradu Institut društvenih nauka: Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1983.

B

- BRENDER Gerhard: Martin Luther. Ein politisches Portrait aus marxistischer Sicht. Blätter für deutsche und internationale Politik, 28 (1983) 10.
- LÜDTKE Alf: »Kolonisierung der Lebens welten.« – oder: Geschichte als Einbahnstrasse? Das Argument, 25 (1983) 140.
- URWIN Derek W.: The Other German Question. Political studies 31 (1983) 2.

V. MEDNARODNI ODNOSI

A

- APOSTOLSKI Mihailo: Pogledi na Jugoslovensko-Bugarške odnose u drugom svetskom ratu – Beograd: Narodna knjiga, 1980.
- DOLINŠEK Andrej: Regionalne integracije v deželah v razvoju – Ljubljana: Komunist, 1983. Študijski zvezek.
- LATINSKA AMERIKA: nerazvijenost i revolucija. Izbor i predgovor Ljubomir Paligorić – Beograd: Prosveta, 1983.
- ŠTAJNER Rikard: Kriza 3 (tri): anatomija sodobnih družb in ekonomska teorija nadaljnjih evolucij – V Ljubljani: Cankarjeva založba, 1983. Misel in čas.
- TOMAŠEVSKI Katarina: Izazov terorizma: problemi suzbijanja terorizma u međunarodnoj zajednici – Beograd: Mladost, 1983. Mala edicija ideja.

B

- ANDEL Horst: Der Libanon – Krieg und seine Vorgeschichte. Blätter für deutsche und internationale Politik, 28 (1983) 10.
- GAYLER Noel: Unsicherheit für den Osten bedeutet nicht Sicherheit für den Westen. Blätter für deutsche und internationale Politik, 25 (1983) 10.
- INTERNACIONALIZM sovjetskogo naroda: istorija i sovremennost'. – Moskva: Nauka, 1982.
- PRODOVOL'STVENNAJA problema v sovremennom mire. Moskva: Nauka, 1983.
- SLOVAR' međunarodnogo prava. – Moskva: Meždunarodny otnošenija, 1982.
- ZUREIK Elia: The Economic of Dispossession: the Palestinians. Third World Quarterly, 5 (1983) 4.

VI. KOMUNIKOLOGIJA IN NOVINARSTVO

B

- BECKER Jörg: Kommunikationstechnologie und Rüstung. Das Argument, 25 (1983) 140.
- BISHOP Robert: The Decline of National Newspapers in the UK. Gazette, 31 (1983) 3.

- EHLERS Renate: Themenstrukturierung durch Massenmedien. *Publizistik*, 28 (1983) 2.
- MATTELART Michele: Télévision, education et culture de masse. *L'homme et la société* (1982) 65-66.
- NWOSU Ikechukwu E.: The Role of Research in the Global Information Flow Controversy: A Critical Analysis. *Gazette* 31 (1983) 2.

VII. SLO IN DS

- A
- JOVIČEVIĆ Milanko: Posameznik in kolektiv v izrednih razmerah – Ljubljana: Partizanska knjiga, 1983.

VIII. ZNANOST, KULTURA, RELIGIJA IN ŠOLSTVO

- A
- KOŠIR Manca: Kultura kot pot k svobodi: po sledi Marsove misli – Ljubljana: Komunist, 1983.

- MUNDA Jože: Knjiga – Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1983. Literarni leksikon: študije: 22.
- MURADBEGOVIĆ Muhamed: Organizacija istraživačkog rada sa studentima na univerzitetu. *Pregled* 73 (1983) 7-8.

B

- NARR Wolf-Dieter: Wehe weun Wissenschaft praktisch bird. *Leviathan*, 11 (1983) 3.
- PLANIROVANIE novoj tehniki: spravočnik. Pod red. V. P. Aleksandrovoj. – Kiev: Tehnika, 1983.
- Problemy rukovodstva naučnym kolektivom: Opyt social'no-psihologičeskogo issledovanija. Moskva: Nauka, 1982.
- TOREN Nina: Attitudes Towards Work: A Comparison of Soviet and American Immigrant Scientists in Israel. *Social Studies of Science* 13 (1983) 2.
- V poiskah teorij razvitija nauki: Očerki zapadnoevropejskih i američanskih koncepcij XX veka. Moskva: Nauka, 1982.
- WOLLANSKY Gertraud: Schullpolitik in Österreich. *Oesterreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 12 (1983) 1.

KIRN, dr. Andrej: Alternatives of Marx's Vision of Productive Forces

Teorija in praksa, Ljubljana 1983, Vol. XX, No 12, p. 1715-1730

In Marx's general theory of social development productive forces are allotted a decisive role in the interpretation of different social structures, social division of labour, man's freedom, alienation, appropriation of natural resources, etc. The antagonism in the development of social productive forces has so far been accomplished through the sacrifices of individuals and entire classes. Although the possibilities for the elimination of the antagonism are hidden in the modern microelectronic revolution, so far this antagonism has not yet been done away with. The development of productive forces in socialism has so far not fulfilled Marx's expectations and has neither changed the direction of the development of productive forces, nor imposed it on capitalism. Marx did not inquire what the degree of technological despotism and ecological destruction that will have to be paid for the universal development of productive forces, as a form of total development of individual, will be. While the technological nature of productive forces was left undefined by Marx, their content was enriched with social consequences and possibilities. Marx saw the limits of the incessant growth of productive forces in the capital itself and not in the external physical and ecological limitations. Marx did not ask himself what are the limits of the developmental law of expansion of human needs for the abolishment of the capitalist way of production. Marx's vision implicitly contains the self-limitation of the development of universal productive forces if these appear to be an illusory universality, as the destruction of nature and man.

UDC 621.38:141.82

KOBE, dipl. ing. Miloš: Microelectronic and Technological Revolution and Marxism

Teorija in praksa, Ljubljana 1983, Vol. XX, No 12, p. 1731-1738

The microelectronic technological revolution requires also some new definitions in Marxist social science and Marxist political economy. After explaining why microelectronics, as the basis of information science and information complex, decisively influences social development, the author proceeds with the thesis on dialectic ambivalence of this complex consisting of the so called "hardware" and "software". The latter which in essence represents knowledge, is becoming an increasingly dominant productive force on the one hand, and on the other a commodity, i.e. the subject of production with its market value and surplus labour. This evolves a special form of the means of production already during its emergence and not after its profit is created on the market; its further characteristic is that it is individualized and can not be expropriated. It is on this basis that in the developed countries de-stratification occurs; on the one hand there are software workers changing into entrepreneurs, while on the other hand the hardware labour is being broken up into links and automatized, since the entrepreneur's capital is being jeopardized only by the software creative intellectual worker who commands and develops the complex elements of the reproduction. In socialism based on self-management, where the means of production are socially owned, it is therefore, necessary to socialize knowledge; this can be achieved only under the conditions of efficient, permanent, up-to-date technological education and training of workers which enables them for the mastery of the software elements of the modern reproduction.

UDC 32.174

KRIVIC Matevž: Do We Need a Code of Ethics of Socio-political Workers?

Teorija in praksa, Ljubljana 1983, Vol. XX, No 12, p. 1739-1752

In spite of the existing flood of norms, a code of ethics would be necessary for the protection of rights of the "weaker party" in political relations, particularly of those who raise the question of responsibility from "below". The Code should be adopted within the framework of the Socialist Alliance of the Working People, while its violations should be treated by arbitrations of honor which in some cases have already been established, but will have still to be set up within the Socialist Alliance of Working People. Since such an extensive normative project would at this moment require too much energy, the author proposes its gradual implementation: first the rules of procedure for the establishing of responsibility should be determined - the rules defining the conduct of establishing responsibility and not the ones concerning the ethic and the material. In the conclusion of the article is presented a draft of such rules, divided into the following categories: 1. Introduction of the question of responsibility; 2. Procedure; 3. Immunity of the introducer; 4. Due public answer; 5. Resignation and suspension; 6. Responsibility for the violation of these rules with a brief commentary on the rule of immunity (as the most important aspect).

KIRN, dr. Andrej: *Alternative Marxove vizije produktivnih sil*
Teorija in praksa, Ljubljana 1983, let. XX, št. 12, str. 1715-1730

Pri Marxu dobijo produktivne sile odločilen pomen v obliki teoriji družbenega razvoja, pri razumevanju vsakokratne družbene strukture, družbene delitve dela, človekove svobode, odtujitve, privzivanja narave itn. Dosedanji protislovni razvoj družbenih produktivnih sil je potekal za ceno žrtvovanja posameznikov in celih razredov. Tudi sodobna mikroelektronska revolucija še ni izstopila iz tega antagonizma, čeprav so v njej skrite možnosti za njegovo odpravo. Razvoj produktivnih sil v socializmu je Marx zaenkrat pustil na cedilu. Socializem ni spremenil dosedanje smeri razvoja produktivnih sil ter ga vsilil kapitalizmu. Marx se ni spraševal za kolikšno ceno tehnološkega despotizma ter ekološke destrukcije bo odkupljen univerzalni razvoj produktivnih sil kot oblike totalnega razvoja individuov. Tehnološko naravo produktivnih sil je Marx pustil neopredeljeno. Njihovo vsebino je dopolnil z družbenimi posledicami in možnostmi. Meje za nenehno rast produktivnih sil je Marx videl v samem kapitalu, ne pa tudi v zunanjih fizičnih in ekoloških omejitvah. Marx se ni vprašal, na kakšne omejitve zadeva razvojni zakon širjenja človeških potreb po ukinjenih kapitalistični produkciji. Marxova vizija *implicitno* vsebuje samoomejitev razvoja univerzalnih produktivnih sil, če se to izkazuje kot iluzorna univerzalnost, kot destrukcija narave in človeka.

UDK 621.38:141.82

KOBE, dipl. ing. Miloš: *Mikroelektronska tehnološka revolucija in marksizem*
Teorija in praksa, Ljubljana 1983, let. XX, št. 12, str. 1731-1738

Mikroelektronska tehnološka revolucija terja nekatere nove opredelitve tudi v marksističnem družboslovju in marksistični politični ekonomiji. Po obrazložitvi vzrokov, zakaj mikroelektronika kot osnova informatike in informacijskega kompleksa odločilno vpliva na razvoj družbe, je podana teza o dialektični dvojnosti tega kompleksa, ki ga tvorita tkim. »hardware« in »software«. Slednji, ki v bistvu predstavlja znanje, postaj vedno bolj dominantna proizvajalna sila, hkrati pa je tudi blago, t.j. tudi objekt proizvodnje, ki ima tržno vrednost in vsebuje presežno delo. Le-to pa se realizira v posebno obliko proizvajalnega sredstva že med svojim nastankom in ne šele preko tržnega profita; poleg tega pa ima lastnost, da je individualizirano in ga ni mogoče ekspropriirati. Na tej podlagi teče v razvitih deželah razslojevanje, ko na eni strani softverski delavci postajajo podjetniki, na drugi strani pa se rutinsko hardwarsko delo vedno bolj razčlenjuje in avtomatizira, saj je podjetniškemu kapitalu razredno potencialno nevaren le na softwarski kreativnosti izobražen delavec, ki obvlada in razvija kompleksne prvine reprodukcije. Zato je v samoupravnem socializmu z družbeno lastnino proizvajalnih sredstev nujno podružiti znanje, kar pa je možno edinole z učinkovitim in tehnološko sodobnim permanentnim izobraževanjem delavcev za obvladovanje softwarskih prvin sodobne reprodukcije.

UDK 32.174

KRIVIC Matevž: *Ali potrebujemo kodeks etike družbenopolitičnih delavcev?*
Teorija in praksa, Ljubljana, 1983, let. XX, št. 12, str. 1739-1752

Kljub obstoječi poplavi norm bi bilo sprejetje takih etičnih norm vendarle potrebno za zaščito pravic »šibkejši strani« v političnih razmerjih, zlasti tistih, ki »od spodaj« sprožajo vprašanje odgovornosti. Kodeks naj bi sprejeli v okviru SZDL, kršitve njegovih norm pa naj bi se obravnavale pred častnimi razsodišči, ki nekje že obstajajo, v SZDL pa naj bi se še formirala. Ker bi tako širok normativni projekt v tem trenutku zahteval preveč sil in energije, predlaga avtor postopno realizacijo: najprej (hitro) sprejeti samo pravila ravnanja v zvezi z ugotavljanjem odgovornosti, in sicer procesualna pravila (kako ravnati pri ugotavljanju odgovornosti), ne materialno-etična. Prispevek zaključuje prvi osnutek takih pravil, razdeljenih na naslednje razdelke: I. Sprožitev vprašanja odgovornosti, II. Postopek, III. Imuniteta sprožiteljca, IV. Dolžnost javnega odgovora, V. Odstop in suspenz in VI. Odgovornost za kršitev teh pravil s kratkim komentarjem pravila o imuniteti (kot napomembnejšega).

**SOCIOLOŠKA IN POLITOLOŠKA KNJIŽNICA
ZALOŽBE »OBZORJA« V MARIBORU**

Doslej izdana dela:

France Vreg: Družbeno komuniciranje (1974)

Stane Južnič: Politična kultura (1974)

Niko Toš: Družbena enakost in razvoj (1974)

Janko Rupnik: Ustavnost, demokracija in politični sistem (1975)

Peter Klinar: Mednarodne migracije (1976)

Vlado Benko: Mednarodni odnosi (1977)

Ernest Petrič: Mednarodnopravno varstvo narodnih manjšin (1977)

Maca Jogan: Sociologija reda (1978)

Janez Jerovšek: Učinkovita delovna organizacija (1979)

Miha Ribarič: Delegatski sistem kot sredstvo integracije dele in politike (1979)

Joče Goričar: Razprave in zapisi (1979)

Stane Južnič: Kolonializem in dekolonizacija (1980)

France Vreg: Javno mnenje in samoupravna demokracija (1980)

Slavko Splichal: Množično komuniciranje med svobodo in odtujitvijo (1981)

Zdravko Mlinar: Humanizacija mesta (1983)

Ernest Petrič: Pravica do samoodločbe (v tisku)

Program izdaj za leto 1984:

Jan Makarovič: Družbena neenakost, talenti in šolanje

Zdenko Roter: Eseji o religiji

Peter Klinar: Mednarodne migracije v kriznih razmerah

Veljko Rus: Moč in odločanje v delovnih organizacijah

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Aktualni intervju: Na vprašanja uredništva o dosedanjem razvoju in trenutnem stanju jugoslovanske sociologije odgovarja vrsta udeležencev lanskega srečanja sociologov v Portorožu

Okrogla miza: Iz razgovora o položaju in vlogi zveznega zbora v skupščinskem sistemu bomo objavili razprave udeležencem iz Slovenije

Fuad Muhić: O muslimanskem nacionalizmu

Stojan Pretnar: Inovacijska kriza Jugoslavije

Steven Rose: Nova desnica in stari determinizem